

81.632.1A72
C 900

И. Суразанова, Э. Суразанова

АТАИ
ТИЛ
5-6

1982

СӨС БУДЕР ЭП-АРГАЛАР

Сөс бүүдүрөг кожултанын болужыла	анчы, наҗылык, кышкы, ырысту, кышкыда, башкараачы
Эки-үч сөс биригип (кожулып)	бешҗылдык, төртөн, бүгүн, амыр- энчү, Кан-Оозы, кара-күрен, амыр-энчү, журтсовет, сарҗусыр- завод
Сөс такып айдылып	жоон-жоон, озо-озо, кара-кара, узун-узун
Сөскө учуры јок сөс кожулып	бала-барка, түрген-түкей, эт- сат, ээчий-деечий
Сөстөр колбожып	темир јол, орто тўн, эртен тура, таш көмүр, кол чанак, Тымык тенис, кол салар, садып алар, Туулу Алтай, көп катап, таңары јуук, кара суу.

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИНГ БОЛУКТЕРИ

I.	Алдынанг учурлузы	адалгыш, јарталгыш, тоо- ломо, солума, глагол, кубулбас
II.	Болушчы учурлузы	уланты колбоочы бөлүгөш
III.	Алдынанг учуры ла болушчы учуры јогы	кыйгылулар

КУБУЛТКЫШТАР

Сурактар	Кожулталар		
Т. кем? не?	—	—	—
Э. кемнин? ненин?	-тынг, -тинг	-дынг, -динг	-нынг, -нинг
Б. кемге? неге?	-ка, -ке, -ко, -кө	-га, -ге, -го, -гө	—
К. кемди? нени?	-ты, -ти	-ды, -ди	-ны, -ни
О. кемле? неле?	—	—	-ла, -ле, -ло, -лө
1. кемде? неде?	-та, -те, -то, -тө	-да, -де, -до, -дө	—
Ч. кемнен? неден?	-танг, -тенг, -тонг, -төнг	-данг, -денг -донг, -дөнг	-нанг, -ненг -нонг, -нөнг

КОПИЛЬНЫЙ ЛИСТ
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КОНА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗДНЕ
УКАЗАННОГО ЭТОГО СРОКА

КОМУ ДАН НА ЗАКАЗ

Был дан на 2. 1920

398269

~~145-146~~

Н. СУРАЗАКОВА, З. СУРАЗАКОВА

АЛТАЙ ТИЛ

V—VI КЛАССТАРГА

Жазайла, 4-чи чыгарганы

*Горно-Алтайский автономный областынын албаты
ўредўзинин бөлўи рөптөгөн*

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАҒЫ БОЛУГИ · 1982

зе: ада, ат, ал, алтын, алып, аш, бала, баш, бар, бычак, билик, бис, јер, јай, јок, эпчи, эје, кеп, кен, керек, мал, не, ойно, ол, от, өкпө, кач, качан, кайын, кан, канат, кара, кас, сагал, сагыш, таш, табыш, таар, тайак, о. ө. — бу јебреп тюрк тилден арткан сөстөр.

2. Кычырала, алтай тилдин баштапкы грамматиказы керегинде куучындап беригер.

Баштапкы грамматика.

Алтай тилдин баштапкы ла научный грамматиказы 1869 јылда Казаньда кепке базылып чыккан. Оны В. И. Вербицкий, Макарий Невский, Н. И. Ильминский тургускандар. Вербицкий Туулу Алтайда узак јаткан, албатынын јадын-јүрүмин, јандаган јанын шиндеп, алтай тилди јакшы үренип алган.

В. И. Вербицкий, бу грамматикадан өскө, алтай ла шор тилдин сөзлигин, алтай кожондордын ла чөрчөктөрдin јуунтызын тургузып чыгарган. Алтай тилдин грамматиказын тургузаачылар баатырлар керегинде чөрчөктөрлө, кожондорло, кеп сөстөрлө тузаланган. Грамматикада алтай тилдин закондоры терең ле чике көргүзилет. Теоретический шүүлтези јанынан бу иш эмди де бийик бааланып јат. Оны тургузар өйдө алтай тилге укташ өскө тюрк тилдерде андый грамматика јок то болгон. Онын учун бистин грамматика өскө көп тюрк тилдердин грамматикаларын тургузарга јаан јөмөлтө эткен. 1969 јылда Туулу Алтайда баштапкы «Алтай грамматиканын» 100 јылдыгы темдектелген.

IV класста

Ўренгенин катап көрөри.

1. Фонетика ла лексикада нени ўренип јат?
2. Морфологияда ла синтаксисте нени ўренет?
3. Сўстинг чын бичилерин ле токтой тўжер темдектерди грамматиканын кандый бөлүгинде ўренип јат?

3. Сурактардын каруузын јандыраар.

1. Јайгы каникулда слер пионерский лагерьде болдыгар ба? Походко, экскурсияга јўрдигер бе? Јаан улуска кандый иште болуштыгар?

2. Јайгыда слер кандый бичиктер кычырдаар? Кинодо, музейде болдоор бо? Кычырган бичиктерден, көргөн кинодон слерге не јарады? Музейде кандый солундар, јилбүлү немелер көрдигер?

4. Кычырала, куучындап береер. Кўс керегинде сочинение бичиирге белетенигер.

Кўс.

Кўс. Кей ару. Бийик тенгериде булуттар јылыжат. Кўп куштар јылу јерге учарга белетенет. Карлагаштар уча бергендер. Кожончы баарчыктар, јерлик қастар ла узун бутту турналар учуп баргылайт. Қышка сымдалар, кўртўктер, ўкўлер, томырткалар артар.

Ончо неме кубулып калган.

Айландыра кўрен-сары боло берди. Қойон качан ок агарып калган. Қайдаар да јажынза, ол ыраактаг көрўнет. Тўлкўден, чыйрак шўлўзиннен, казыр бөрўденг коркып, көбөркий тўни-тўжиле уйуктабайт. Қапшай ла кыш келетен болзо!

(Н. Соколов-Микитов)

1 §. Сөскөлбулар ла эрмектер, эрмектинг члендери.

5. Кычыраар. Јакарган эрмек табаар. Онын учында турган темдегин јартап береер. Оскө эрмектер кандый?

Коля ла Садучы кара күчүк таап алгандар. Олор оны Актөш деп ададылар. Коля ла Садучы оны кичесип кожо азырагандар. Актөш јаанап қелерде, уулчактардын кажызы ла онын ээзи болорго күүнзеп, мензине бергендер.

Ийтти блаажып, уулчактар тын ачыныштылар.

Бу өйдө айылдаш койчынын эки јаан ийти манган келди. Олор Актөшкө чурап, оны тыдалай бердилер. Садучы коркыйта, агаш өрө чыкты. Ол нөкөрине кыйгырды:

— Кач!

Је Коля качпады. Ол агаш алып, Актөшкө болужарга јүтүрди. Койчы тал-табышты угала, келип иттерин айрып ийди.

— Кеминг ийди? — деп, ол уулчактардан сурады.

— Менин! — деп, Коля айтты.

Садучы унчукпады.

6. Токтой түжер темдектерди тургузып, диалог эдип бичигер.

Бастыра пулемёттор бүдүн бе деп Чапаев ат үстинен сурап турды. Бүдүн снарядту канча абра Алты Командир кайда Сол јанында.

7. Тексттен сөскөлбуларды чыгара бичигер. Төс лө камаанду сөстөрин көргүзеер. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүги, јартагар.

Бистин садта јаан яблоня өзөт. Онын тазылдары јерге терең кирип калган. Олор јерден ток јулук-суулар алып, оныла агашты, онын будактарын, јалбрактарын, чечектерин, үрендерин сугарат.

Кышкыда яблоня күрен бүрчүктерлү турат. Јаскыда бүрчүктердин күрен кайзырыктары ачыла берет. Кезик бүрчүктерден јажыл јалбрактар, кезиктеринен кыскылтым чечектер көрүнип келет...

(Д. Тихомиров)

8. Сөскөлбудагы карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүги, ненинг учун?

Јерди касты, касты азырады; соок түшти, соок күндөр; јүсти јун, кеме јүсти.

————	баштаачы
=====	айдылаачы
~~~~~	јартаачы
-----	толтыраачы
————	айалга

9. Бичигер. Эрмекте сөстөр кандый член болуп турганын рамкада көргүскени аайынча керектүү чийүү тартып көргүзөөр.

Јурттын улузына фронттон келген писемолорды Карабаш кычырып берет. Караузын бичип туратан.

Кышкы узун энгирлерде каргандар Карманын айлында жуулыжатан. ¹ Карабаш ологго газеттер, чөрчөктөр кычырып беретен. (Л. Кок.)

10. Эрмектерди члендерине ылгагар.

Куштар жаскыда түштүктөн башка-башка өйдө учуп келет. Боро таан жемидин карантылардан табат. Ол бери март айда учуп келет. Карлагаштар кейде учуп жүргөн томонокторды, чымындарды тудуп жийт, онын учун ол орой келет.

11. Кычырып, укташ члендүү эрмектерди члендерине ылгагар.

Агаштын санитарлары.

Чымалылар курт-конгыстарды жип, агаш аразын арутайт. Чымалылардын уйазы — олоордын городаы. Чымалылар ондор жылдардын туркунына уйазына кургак агаштын чырбаалдарын ла кургак өлгөн тажып јат. Јут алдында олоор уйазына киргилей берет. Қирер ле чыгар уйттерди чымалылар бектегилеп саладылар. Уйанын бажын коскорып ийзе, олоор өлгилеп калат. Чымалылар јок болзо, агаш аразында каршуу курт-конгыстар көп болор. Балдар, чымалынын уйаларын коскорбогор!

(«Јинт натуралист» журналдан)

12. Кычырып, эрмектин укташ члендерин көргүзөөр. Кандый члендер укташ?

Володя Ульянов јаан нак биледе өскөн. Ол табыштанып, жүгүрүп ойноорго јилбиркейтен, сууга эжинерге, нөкөрлөриле агаш-таштын ортозында жүерге, конөктү јыгылаарга сүүйтен.

Беш јаштуда Володя кычырарга үренип алган, тогус јаштуда Симбирский гимназиянын баштапкы клазына үренерге кирген. Анда ол сүрекей күүнзеп үренген, класстаң класска эн бийик

кайралду көчүп туратан. Володя нөкөрлөрине болужарынан качан да мойнобойтон, уур урукторды ологорго жартап беретен.

Карарткан буквалар кандый табыштарды темдектегенин жартагар.

13. Эрмектерге укташ члендер кожуп, оморды бой-бойынан запятойло бөлип бичигер.

Кыш түшти. Аттар, ... жылу кажагандарда. Кайын, ... бөр жок турулар! Чибн, ... дезе жажыл бөрлү тургулайт. Балдар колчанакту, ... жыгылайт.

14. Летпей турган токой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

Агаштын тузазы.

Агаш аразындагы кей сүрөөн ару. Агаш кнжнннг жүрүмнн узадат кнжнге нйде-күч кожот. Же эн учурлузы мынызында эмес. Аштын түжүмнн учун тартыжуда бнстннг эн бүдүмчнлү болушчыбыс — агаш. Ол жердннг кыртыжында чык тутат кургак ла нзү салкынды божотпой турат кумакты учуртпайт.

Агаш албаты хозяйствотого керектү. Бот мынын учун бнстннг ороондо агашты корулайт. Жагы агаштар өскүрет.

Агаш — бнстннг байлыгыс, ар-бүткөнннг жаражы ла нйдези.

(К. Паустовский аайынча)

Баштаачы ла айдылаачынын алдыла чийү тартаар. Айдылаачылар кандый куучын-эрмектннг бөлүгнле айдылганын жартагар.

15. Кычыру сөстөрди көргүзеер. Омордын турган жернн, токой түжер темдектернн жартагар.

1. Эне, ойтo лo слерге келднм,
Санаарга кнрет пе, кару энем?
Жаш тужымда жайдак аттан
Жыгылала, ыйлап келгем.
— Ыйлаба, балам, алдырбас,
Ундылып калбай — дегенеер...

(Э. Падкин)

2. Јинт үйө,
Јүрегис жылузы!

(П. С а м ы к)

3. Мен сени эмчекте азырагам,
Төрөл сеге жарык көргүскөн.
Кайра көрбөй бар, балам,
Калапту баатыр бол, уулым!

(П. К у ч н и я к)

4. Эзен бе, амыр-энчү жүрүм!
Эзен бе, албатымнын эрјине-күүни!

(Ш. Ш а т н о в)

16. Божодылган токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Колболу эрмектин кажы ла бөлүгинин баштаачызынын ла айдылаачызынын алдына чийү тартып көргүзеер.

Қыш.

Эбиреде ончозы апаган
Соок тышкары тыгыды
Көзнөк алдында кайынаш
Калыг карга бастырды.
Ак жуурканла жабынган
Туулар амырап үргүлейт
Шуурып келген шуурган
Қарды учуртып экелет...
Ыраактагы кырланга
Қойлор эмди чыкпай јат...

(С. Б а р ы б и н)

17. Чике куучын-эрмектерди үнле көргүзип кычыраар. Олордын токтой түжер темдектерин јартагар.

Бака эртен тура бир чымалыдан сурады: «Бу тыттыг бажына чыгала көрзөн, менин айлым кажы јанында болгодый?» Чымалы агашка чыгала айтты: «Мынаар төмөн, күнбадыжында, көл јалтырайт. Керек болзо, мен слерге чикезинче барар јол көргүзип берейин бе?» «Ой, балам, баралы, баралы. Мен сени ичиг сыстаганча ла азыраарым» — деп, бака айтты. Чымалы

айтты: «Мен жагыскан күндүлөдөр күүним жок, бисти ончобысты кычырыгар».

(Чорлоктон)

18. Кычыраар. Куучында канча кижиге туружат, кажы ла кижинин куучынын кычырып береер.

Маша турага кирип ле келерде, Владимир Ильич өрө туруп, ого колын берди:

— Отыраар, нөкөр Бендерина, слер мени калама өөрөргө үредип болороор бо?

— Слерди үредетен бе?

— Эйе. Слер мени үредерге жөпсинерер бе?

— Жөп эмей а!

— Качан?

— Слерге ле келишкедий өйдө, Владимир Ильич.

— Эмди ле баштап болорыс па?

— Эмди менин ишке баратан өйим.

— А энгирде, иштин кийиниде?

— Иштин кийиниде жараар. Бүгүн де болзо.

— Сүрекей жакшы. Айдарда, мен слерди бүгүн энгирде сакы-ырым.

(С. Мирер)

2 §. Куучын-эрмектин бөлүктери.

19. Кычыраар. Карарткан сөстөрдү куучын-эрмектин бөлүгине ылгагар.

Ўни тунук күүк.

Јодро чечектеп калган. Кенетийин күн сооды, түнде ак кыру түшти.

Агаш аразында тым. Јагыс ла күүк эдип јат. Өскө кушкаштар кожондобойт: тамагы соокко алдырар болор деп коркып турган ошкош.

Күүк дезе эдип ле јат: «Күк-күүк! Күк-күүк!»

Эниргери уксам — ўни чек тунуп калтыр. «Күк-күүк» деп ўндонердинг ордына «кык-кык» деп учугат. Тамагын, байла, соокко алдырды ошкош.

(Н. Сладков)

20. Адалгыштардың кубулткыш кожулталарын тургузып бичигер.

Бистинг ороон.. темир жолдор көп. Ол жолдор.. машинисттер поездтер.. түнн-түжиңе жүргүзип жадылар. Эмди бисте сүрекей түргөн жүрер поездтер бар. Андый поездтер электричество.. күңиле иштеп жат. Поезд баштап жүрерге күүнзеп турган болзон, машинисттер.. школына барып үрен.

21. Кычырала, куучындап береер. Карарткан глаголдордың бүдүмин ылгагар.

Тош алдында кожон.

Соок күй болгон. Мен тошло чаналу бараткам. Тоштын алдынан кожон угулды. Токтоп, тошко жада тўжеле, бажым каран жаар эңип көрдим. Тош ло суунын ортозы кокпы эмпир. Көлдүн суузы кышкыда тартылып калган. Тындазам, жараш кожон угулат. Анайын жаңыс ла кушкаш кожондоор.

Мен чанамла тошты тын соктым — кожон токтой берди. Мен тым турдым — кожон база ла угулды. Айдарда, тошты бар жок күңимле база катап соктым. Тоштын алдынан кушкаш чыга конды. Ол бажырып тургандый, бажын канча-канча катап кекип, караннын кырында турды ла турды, онон кожондой берди. Бу суунын кушкажы эмпир.

Кожонун токтодоло, ол катап ла тоштын алдына кире берди. Удабай анаартынан база ла кожон угулды. Тоштын алдында салкын жок, жылу, анда карчага да жок. Анайдарда, канайып кожондобойтон?

(И. Сладков)

22. Кычыраар. Карарткан тазылы бир (угу жаңыс) сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери? Олордың бүдүмин ылгагар.

Чымалы ла күүлечек.

Чымалы суузады, кара сууга келди. Ол чакпынга алдырала, суула агып браатты.

Күүлечек агажактын салаазын апараткан. Ол агып бараткан чымалыны көрүп ийеле, салааны сууга салып ийди. Чымалы салаага отырып, тынын корып алды.

Мынын кийинде **аңчы** шүүннн жайа тудала, **күүлени** тудуп алар деп сананды.

Чымалы **аңчыга** жорголоп келеле, онын будынан тиштеп ийди. Аңчы онтоп ийеле, шүүннн тўжўрип ийди. Кўўлечек учуп чыгала, удабай көрўнбей калды.

(Л. Толстой)

Узун ўндў табышту сўстўрди чыгара бичигер.

Сурактар ла жакылталар.

1. Сўсколбу кандый сўстўрдўн турат?
2. Эрмектер учурыла кандый болор?
3. Баштаачыны ла айдылаачыны ненинг учун эрмектинг тўс члендери деп айдып жат?
4. Жартаачыны, толтыраачыны ла айалганы ненинг учун эрмектинг эчени члендери деп айдып жат?
5. Эрмектинг кажы ла эчени члендеринн бой-бойынаг канайда ылгаштырар?
6. Кениткен эрмек ле кенитпеген эрмектинг башказын жртап беригер.
7. Укташ члендер деп нени айдар? Олордын токтой тўжер темдектери кандый?
8. Колболу эрмек деп кандый эрмекти айдар? Тегин ле колболу эрмектердин башказын жртап беригер.
9. Чике куучын-эрмек керегинде айдып бересер.

ЛЕКСИКА ЛА ФРАЗЕОЛОГИЯ.

3 §. IV класста лексика керегинде үренгенин катап көрөри.

Тилде кажы ла сөс нени-нени темдектеп турат — онызы сөстин лексический учуры болор.

Кезик сөстөр бир ле лексический учурлу болор, кезиктери канча-канча лексический учурлу болор.

Канча-канча лексический учурлу сөстөрдү көп учурлу сөстөр деп адап жат: *Төрөл — чыккан-өскөн жер, журт, ороон (Совет ороон).*

Сөстөрдүн чике учуры көчүрө де айдылар.

23. Кычырып, карарткан сөстөрдүн лексический учурын жартагар.

1. Бемби энезинин кийининен борбондодып ийди. «Удабас» деген сөсти сананып, ол унчукпай браатты. «Удабас» дегени «тургуза ла» эмес, а «онын кийининде» ол жарт. «Кийининде» дегени, айса болзо, «түрген» эмес.

2. Бемби эмди энезине жапшына берген, чөрчөк ошкош куучынды тындайт. Эмди угуп турар болзо, агаштар жаантайын жажыл болбойтон эмитир. Күн де жаантайын изитпейтен болтыр.

3. Же койонок Бембинин эмдиге ле жетире тегерик көстөрүн айландырып айкаганча эмитир. Онын тумчугы, оозы, сагалдары амыры жогынан жуурандап, тартылыжып, чүчкүрүп ийерге тургандый бодолот. Бемби мыны көрүп, каткырып ийди.

(Көчүргенинен)

24. Кычырып, карарткан сөстөр көп учурлу болгонын көргүзеер.

Конструкторлордун жедими.

Эмдиги өйдө улус бойы таап эткен машиналардын болужыла космосты шиндеп, Ай ла ыраак Венера керегинде көп солун-

дар билип алган. Же планета-жер керегинде улус эмдиге жетире ас билип јат. Јерди теренг өрүмдеер приборлөр јок болгон.

Бу жуукта советский конструкторлөр јер өрүмдеер установканын проегин тургускан. Проект аайынча удабас установка јазалар. Онын бийиги 70 метрге жуук болор. Ол теренги 1500 метр скважина өрүмдеп казар. Установканын болужыла јердин алдындагы породадардын — казынты јөбжөлдөрдиг бүткөн бүдүмин үренер.

Көп учурлу сөстөрди бойыгар айдып бичигер.

25. Журукта не јуралганын адап береер. Ол сөстөрлө журук аайынча сөсколбулар тургузар.

Тургускан сөсколбуларла тузаланып, журукла куучын тургузар.

26. Улгерди кычыраар. Карарткан сөстөрдиг көчүре айдылган учурын јартагар.

Јеримнинг кеберн.

Јеримнинг өңи чанкыр —
Оны тенери будыган.
Чанкыр суулар күркүрен,
Кырларымнанг аккан.

Мөңгүи жылдыстар суркурап,
 Сууларымда жаткан.
 Мөңкүлөрдүн бажына
 Құи кенете чалыган...
 Солонгый чечектер
 Қырды өрө жүгүрген.
 Тал бүрлері эзинге
 Та неге де үшкүрген.

(А. Адаров.)

Учуры көчүрө айдылган сөстөрдү колбашкон сөстөриле кожо чыгара бичигер.

27. Учурү жуук сөстөрдүн түңей бөлүгүн көргүзеер.

1. Башкар, башчы, башту, башкарар, баштаачы. 2. Ишке, ишчи, иштеп, иштү. 3. Үренген, үренчик.

1. Учурү жуук эмезе угы жаңыс сөстөрдүн түңей бөлүгүн не деп айдар?

2. Сөстүн лексический учурын кандый бөлүгү көргүзүп жат?

28. Сөстөрдүн лексический учурын жартагар.

Құи, кыш, ай, үрен, бичик.

29. Үлгерлерди кычырып, учурү көчүрө айдылган сөстөрдү ле көп учурлу сөстөрдү көргүзеер.

I. Сангыскаи учуп, учына жетпес
 Сары чөлдүн жаказында,
 Сары боржоңы кайшап жадар
 Сары тууның эдегинде
 Сангыскаи деп бай журтады.

Алтын тилдү комызын
 Торко курга түүп ийди.
 Эрлик бийдин журтын көстөп,
 Эки эдекти кайра кыстап,
 Базып ийбей мында кайтты.

(Чөрчөк.)

II. Арчын жытту Алтайым
 Жажыл торконы жабынды.
 Торко түктү койлорым
 Амыр жакшы кыштады.

Толгомолу ак түктү
 Машинала кыркырым.
 Кирелтелү түжүмди
 Колхозыма берерим.

(Ч. Чунжекков.)

Учуры көчүрө айдылган сөстөрдүн чике учурына сөсколбу бичигер.

30. Кычыраар. Карарткан сөстөргө берилген сөстөрдөн синонимдер талдап айдыгар.

Ай канатту мөңгүн куш
Кызыл чолмон танмалу.
Түргөн бийик учужы
Албатыда танылу...

(И. Шодоев.)

Берилген сөстөр: билдирлү, темдектү.

31. Берилген сөстөргө синонимдер талдап бичигер.

Лекте, арбанар, баскын, ойын, мензин, жарадар.

Талдаар сөстөр: жошкын, жаманда, ээлен, тербезен, адылар, карала, соот, жөптөөр, чукулданар, жыргал, олжоло.

32. Кычырып, синоним болор ло синоним болбос сөстөрдү көргүзүп беригер.

1. Жалтырады, мызылдады, суркурады. 2. Чупчы, чыгар, чеч, ал. 3. Чеберле, корула, карулда, кармада. 4. Эп, сүме, арга. 5. Жылу, изүү, каанг, күйгек. 6. Суулу, суу, суузымак, чыкту, кургак.

Синонимдерди талдап, чыгара бичигер. Олордын кезигиле эрмектер тургузаар.

33. Кычырып, карарткан сөстөргө антонимдер таап айдыгар. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгү?

Эски айылдарда
Чыдаган жонысты
Элбек жаңы тураларга
Көчүрерис...
Же кайда да жүрзем,
албатым учун
Эренгистелбей баратан күүним өчпөс.

(Л. Кокышев.)

34. Үлгерди кычырып, антонимдерди көргүзөөр. Карарткан сөскө бойыгар антоним таап айдыгар.

Салкыннын кожоңгы.

Мен, кыр салкыны, суу чылап,
Кожондоп-кожондоп жүредим.

Кырды өрө сыылап,
Төмөн шуулап турадым.
Меге чыдабас агаштар
Эрте карып коркойор.
Кажызы меге чыдажар,
Кажы ла жайда жажарар!..

(И. Шинжин.)

35. Кажы ла сөскөлбуда карарткан сөс кандый куучын-эрмектин бөлүгү? Омонимдерди көргүзөөр.

Жарык от, жарык казан. Ичкери жыл, жаңы жыл. Ада-Төрөл учун жуу, этте жуу. Одынды жар, бийик жар, радиола жар. Терең оро, жуурканга оро. Иштин жалы, аттын жалы. Отты үрди, ийт үрди. Музыкага үрен, үрен аш. Сүттү чай, чай учты.

36. Үлгерди кычыраар. Сөс бүдүрер кожултанын болужыла бүткен сөстөрдү таап, бүдүмин ылгагар.

Эбиртип шүүнгөн
Ильичтин санаазы,
Енисей чилеп,
жарык болгон.
Телекей үстинде
бастыра сурактар
Онын көксинде
тегистий толгон.
Енисей чилеп,
ол көп жолдор өткөн.
Жондорды баштап,
ол ичкери барган.

Ээчидин апарган
биледий жондоры
Элен-чактарга
качан да бирлик.
Карлу башту
Саяннын туулары
Качан да сурлап,
жалтырап турар.
Кару Ильичтин
айткан сөстөрү
Качан да ундылбай,
жүрегисте жүрер.

(М. Кильчичаков.)

37. Кычырып, карарткан сөстөргө синонимдер таап айдыгар.

Бистин школдын үренчиктери, телкем орооныстын ончо школдоры чылап ок, жакшынак үредү учун тартыжадылар.

Школдо эн бийик көргүзүлөргө једип алары учун тогус айдын туркунына чылаазыны јогынан тартыжу өдөр. Кажы ла класс бойынын алдына молју алып, үредүде ле јүрүмде јозокту болоры учун школ ичиндеги социалистический мөрөйдө туружат.

Мөрөйдө јенүчи болорына јаныс та јакшы темдектерге

ўренери эмес, анайда ок классты, интернатты ару-чек тудары, концерт-ойындарда ла спортивный маргаандарда туружары ајаруга алынат.

Сос бӯдӯрер кожулталу сӯстӯрди талдап, чыгара бичигер.

38. Карарткан глаголдорго синонимдер таап, эрмектерди кычыраар. Кандый сӯстӯр јаан буквадан бичилген, ненинг учун?

Пионерский јай

Јайгыда јӯстер тоолу балдар пионерский лагерьде амырап јат, јаан городторго экскурсияга барат.

Пионерлер Москва, Ленинград, Новосибирск, Барнаул городторго, Алтын-Көлгө, Айдын, Манжероктын, Қараколдын кәлдәрини туристический походко јӯрет.

Је јайгыда балдар јаныс та амырап турган эмес. Пришкольный участоктордо ла совхозтордо звенолор тәзәлип, балдар огородтын ажын өскүрет.

Калганчы эки эрмекти чыгара бичип, члендерине ылгагар.

39. Јурукты кәригер. Ондо не јуралганын айдып берерге, озо керектә сӯстӯр лә сәскәлбулар, синонимдер талдап алыгар.

4 §. Текши тузаланар сөстөр лө диалект сөстөр.

Алтай тилде кажы ла кижининг куучын-эрмегинде жаантайын тузаланатан сөстөр бар, андый сөстөрди текши тузаланар сөстөр деп айдар:

кей, суу, аш, курсак, стол, тус, јер, ада, эне, көс, баш, кол, бут, бар, бер, ал, кел, көр, о. ө. Тилде текши тузаланар сөстөрдөн өскө, јүк ле кандый бир јурт јердин улузы тузаланатан сөстөр бар: крык (төртөн), чоокта (куучында, эрмектен), кожук (калбак), алыг (тенек), јуу (не) — ол диалект сөстөр болор.

Алтай тилде эки јүзүн диалект бар: түштүк ле түндүк.

Түштүк диалектке алтай-кижи деген, теленит, майма деген диалекттер кирет.

Түндүк диалектке туба, куманды, чалканду деген диалекттер кирет.

Тилде текши тузаланар сөстөр диалект сөстөрдөн көп.

40. Областьтын картазынан түштүк ле түндүк диалекттерге кирип турган улустын јаткан јерин таап көргүзеер.

41. Сөстөрди кычырып, башказын түндегер.

Түндүк диалектте

куук	айуны
јаан	үйден
кеме	келиптир
мүүс	от јаар
чанак	барарым

Түштүк диалектте

коок	айуды
нбаан	үгдин
кеве	келебертир
пүүс	отса
щанак	барар бын

Бир ле немени бир јерде текши тузаланар сөслө, база өскө јерде диалект сөслө темдектеп айдадылар. Түндегер: түштүк аймактарда јаткан улус — *такаа, ийнек, айран, сумал* деп айдадылар; түндүк аймактарда *куш, уй, чеген, таар* деп айдат.

42. Скобкада текши тузаланар ла диалект сөстөр берилген. Текши тузаланар сөстөрди талдап алаала, эрмектерди кычыраар.

Табышкактар.

1. (Тошко, пуска) буудай төгүлип калтыр. (Оолок, уулчак) мячик ойноп јат. 2. Тенериден (письмо, кат) келди, мунг калык

бажырды. 3. Тееп ийзе — такпайак, (аксына, оозына) сукса — ачузак. 4. Төрт кулакту, төрт (бедрек, көнөк) курсакту. 5. (Бурунымнын, тумчугымнын) ла алдында оролот, колыма чек тудулбайт.

Таап айдары: *Тенгеринин жылдызы. Оймок. Салкын. Канза. Казан. Ыт.*

Кезик диалект сөстөр художественный да литературада учурап жат. Диалект сөстөрдү художественный литературада геройлордун куучын-эрмегин аңгылап көргүзөргө тузаланып жат.

43. Диалект сөстөрдү көргүзүп, оларды текши тузаланар сөстөрлө солып кычыраар.

1. Жазан шүүр болзо, эмди мал баалу, керек десе манатка да бачым табылбас. 2. Калтар атты Тонурактын салаа өңдү төнөнине толып алган. Устине он беш салковой акча салган. Жединип келген учун сумал арба кошкон. 3. Двордон сабатту уй саачылар чыккылайла, шаг-ман үн алышкылап, айылдары дөбө чайлаарга баскылаар. 4. Каака эшке такаа жарабайтан болбой — кышкыда жылу үкпектү де болзо, ончозы чарчагылап калатан. 5. Уйларла кожо деремне торт ло шакпырап турар. — О-о, көк ийнек, көк ийнек!

(J. Канчичи.)

Диалект сөстөрдү чыгара бичип, коштой текши тузаланар сөстөрдү бичигер.

Көргүзү: манат — акча,...

44. Кычырып, диалект сөстөрдү көргүзеер. Анайда кандый жердин улузы айдып жат?

I. Табышкартар.

1. Узун армакчыны түрүп болбодым. (Jол). 2. Кичик немеге мекелет койдым. (Уйку.) 3. Улаада кодыр жүстү эмбаан жадыры. (Баспак.) 4. Төрдө өббаан отыры. (Кан.) 5. Ары — шуу, бери — шуу, базааран изи жок. (Кеме.)

II. Албатынын кожогынан

1. Сары мўрлў сары агаш,
Салкын келзе, жулагым*.
Саапакту сары арба —
Чактан-чакка курсагым.
2. Тошту сууды кечерге,
Менин адым тайкылбас.
Топчуур согуп ойноорго,
Менин колым чылабас.
3. Ат эрјине туйгагы
Арсайганча кем мўнер?
Албатынын јыргалы
Јылыйганча кем јўрер?

Диалект сўстўрди, литературный тилдинг текши тузаланар сўстўриле солып, чыгара бичигер.

5 §. Специальный эмезе профессиональный сўстўр. Терминдер.

Башка-башка профессиялу улус, текши тузаланар сўстўрдўн ѳскў, ижиле колбулу сўстўрлў тузаланып јат, андый сўстўрди специальный эмезе профессиональный сўстўр деп айдар, темдектезе: *рецепт, грипп, ангина — медики* (эмчилер); *лексика, куучын-эрмектин бўлўктери, сўстин кебери* — тилдин науказыла колбулу улус тузаланат.

Специальный эмезе профессиональный сўстўрдинг кўбизи алтай тилге орус тилденг эмезе орус тил ажыра ѳскў дў тилдерден кирип јат.

45. Берилген сўстўрлў кандый профессиялу улус тузаланып јат?

урок
радиатор
мастерок
бензин
какпы

камера
диктант
эгў
доско
сўрткўш

маска
ўренчик
успеваемость
педаль
цемент

* Жулак — ыжык.

класс
оценка

билгир
журнал

кирпич
мел

Сөстөрдү улустың ижи аайынча чыгара бичигер:

Шофер: *радиатор, ...*

Каменщик: *мастерок, ...*

Уредүчи: *урок, ...*

Слесарь: *капкы, ...*

Кандый бир науканың специальный сөстөрүн терминдер деп айдар. Темдектезе, *сөстин тазылы, сөстин төзөгөзи, эрмектин члендери, глаголдың ыйлөри* — тил керегинде науканың терминдери; *тооны кожор, тооны айрыыр* — математиканың терминдери.

Улустың жүрүминде радио, телевидение, искусство, спорт, оноң до өскөзи элбеде таркаганынан улам көп сөстөр текши тузаланар боло берет. Темдектезе: *экскаватор, радиатор, шахта, футбол, бокс, теннис, экран, акварель, комбиазырал, сакман*, оноң до өскө.

46. Сөстөрдү кычыраар. Олорло көп жандай кандый профессиялу улус тузаланып јат?

одор

обоо

самосвал

кышту

ракета

бинт

черү

библиотекарь

ферма

рота

стогомет

кошар

спутник

радиола

ченемел

јылкы

өтөктөөр

түжүм

сакман

пар

солдат

космодром

механизатор

киномеханик

Карарткан сөстөрдүн бүдүмин ылгагар. Јер ижиле колбулу сөстөрдү талдап алала, эрмектер тургузаар.

47. Берилген сөсколбуларды кычырып, карарткан сөстөрдүн кандыйлары терминдер, јартагар.

Адалгыштың көп тоозы, улустың тоозы. Мөштинг тазылы, сөстинг тазылы, чечектинг тазылы. Қолхозтын члендери, эрмектин төс члендери. Қоо үндү кожончы, узун үндү табыш, солун табыш. Тооны үлеер, сый үлеер, аш үлеер.

48. Кычыраар. Мында кандый профессионалу улус тузаланатан сөстөр бар? Олор профессиональный ба айса текши тузаланар сөстөр болуп калган ба?

Албаты жылдыстарга учуп барары жанынан муну жылдардын туркунына амадаган. Бу амадуга жаныс да Советский орооннын улузы жеткен. Бистин улус өскө планеталарда да космический телкемде не барын билерге спутниктер учурткан. Космический телкемде тындулар жүрөр аргазы бар ба деп билерге, спутниктерге тындулар сугун божоткон.

Юрий Гагарин ле Герман Титов космоско учуп, анда нени көргөндөрү ле кандый шигжүлөр өткүргени керегинде бичигенин бастыра улус кычырган.

Учинчи эрмекти чыгара бичип алала, члендеринин алдыла керектү чийү тартыгар. Ол кандый эрмек эмтир?

49. Улгерди кычырып, учуры көчүрө айдылган сөстөрдү көргүзеер. Уренген орфограммаларды бойыгар таап, жартагар.

Эмиктер.

Эмиктер, эмиктер
Эне Алтайды эбирген.
Жөргөмөштин уйазынды,
Журттар үстиде чарыган.
Төнөштөн төнөшкө тартылып,
Төндөр, туулар аш барган.
Күнге, айга жалтырап,
Күнүн сайын сыңыраган.
Радионун эмиктери
Ыраактан солун жетирет.
Телефоннун эмиктери
Жер ыраагын бириктирет.
Электрооттор эмиги
Элбек журттарды жарыдат.
Чарылышкан эмиктер,
Сыңыраган эмиктер.

(Ю. Кыдыев.)

Озо техникала колбулу, онын кийинде географияла колбулу сөстөрдү чыгара бичигер.

50. Кычырып, сурактарга каруу беригер. Карарткан орфограммаларды жартагар.

Алтай сөзликтер керегинде.

Революциядан озо алтай тилдин сөстөрү кирген сөзликтер 1884 жылда Казаньда ла 1893—1911 жылдарда Петербуртта чыккан. Ле аңгылу алтай сөзликтер баштапкы ла катап Улу Октябрьский революциянын кийинде кепке базылган.

1947 жылда Москванын ученыы Николай Александрович Баскаков ло јербойынын специализи Тансия Макаровна Тошкова тургускан сөзлик чыккан. Ого 10 мунга јуук текши тузалалар ла специальный сөстөр кирген.

Баштапкы ла кеми јаан «Орус-алтай сөзлик» 1962 жылда чыккан. Ого 33 мунга јуук сөс кирген. Бу сөзликтин Туулу Алтайдагы научный шингжү өткүрер институт башкарып тургускан.

Ле бу сөзликтерге эмдиги алтай тилдин сөстөрү база толо кирбеген. Алтай тил јанынан иштеп турган специалисттердин алдында турган јаан иш — келер өйдө толо алтай-орус ла орус-алтай сөзликтер, алтай тилдин толковый (јартамалду) сөзлигин ле терминдердин сөзлигин тургузып чыгарары болуп јат.

1. Баштапкы алтай сөзликтер качан чыкты?

2. 1947 жылда кандый сөзлик чыкты?

3. Баштапкы ла кеми јаан сөзлик качан чыкты, оны кем тургусты?

4. Келер өйдө кандый сөзликтер тургузылар?

51. Диктант. Скобкада көргүзилгени аайынча сөстөрдin керектү кожулталарын тургузып бичигер. Божодылган запятойлорды тургузаар.

Јайдын өйинде Туулу Алтай... (б. к.), кеен јараш ар-бүткени-ле таныжарга, ороон... (э. к.) көн јерлери... (ч. к.) мундар тоолу турист... (көп т.) экскурсант... (көп т.) келгилейт.

Јараш јерлерле јойу эмезе атту, машиналу эмезе кемелү, мотоциклдү эмезе велосипедтү де јорыктаарга јара... (кел. өй). Көп турист (көп т.), тегин амырап та јүрген улус Алтын-Көл... (б. к.) баргылайт. Кезик турист... (көп т.) альпинист... (көп т.) Чуй... (э. к.), өскө дө јаан туулар... (э. к.) мөңкү тошту кырлары јаар ууланат.

Туулу Алтай жаңыс ла ар-бүткен... (ө. к.) байлык эмес. Онын јери... (ј. к.) көп исторический памятник... (көп т.) корымдар кайа-таштар јебрен бичик... (көп т.) ле јуруктар, озогы суактар, пинбее-лер ле өскө археологический солундар учурайт.

Бис ар-бүткен... (к. к.) жаңыс та сүүр эмес, онын јажыт... (көп т.) ын јилбиркеп үренер, ар-бүткен... (э. к.) байлыгын, исто-рический памятник... (көп т., к. к.) чеберле... (кел. өй) корула... (кел. өй) учурлу.

Профессиональный сөстөрдү таап, алдыла чийү тартыгар.

52. Кычырала, алтай тил керегинде кандый иштер бичилгенин айдып беригер. Карарткан сөстөрдүн лексический учурын јартагар.

Николай Александрович Баскаков — ады јарлу совет-ский ученый. Тюрк тилдердин, ол тоодо алтай да тилдин, **шинжүчизи**. Ол алтай, хакас, шор, каракалпак, ногай, уй-гур, туркмен, азербайджан о. ө. тюрк тилдер керегинде научный иштер бичигениле коштой, јербойынын научный ишчилерин белетеерине јаан болужын јетирет. Ол алтай литературный тилдин **өзүмине тузалу** научный иштер бичип јат. 1940 јылда Н. А. Баскаков алтай школдо төрөл тилди үренер сурактарла үредүчиге болушту **бичик** тургускан. 1947

јылда онын Т. М. Тошчакова ла кожо тургускан «Ойрот-орус сөзлиги» Москвада кепке базылган. «Алтай тил» деп јаан ижинде ол алтай тилдин **историязын** ла диалекттерин јартап бичиген. 1965 јылда онын туба диалект керегинде бичиги чыккан.

Алтай тилдин диалекттерин адап беригер.

Тюрк тилдер деп адалып турган кандый тилдер билереер?

Алтай тилге кандый тюрк тилдер јуук?

6 §. Өскө тилдерден¹ кирген сөстөр.

Кычырала, сурактарга каруу беригер.

Алтай тилдин лексиказы су-алтай сөстөрдөг лө өскө тилдерден кирген сөстөрдөг туруп јат.

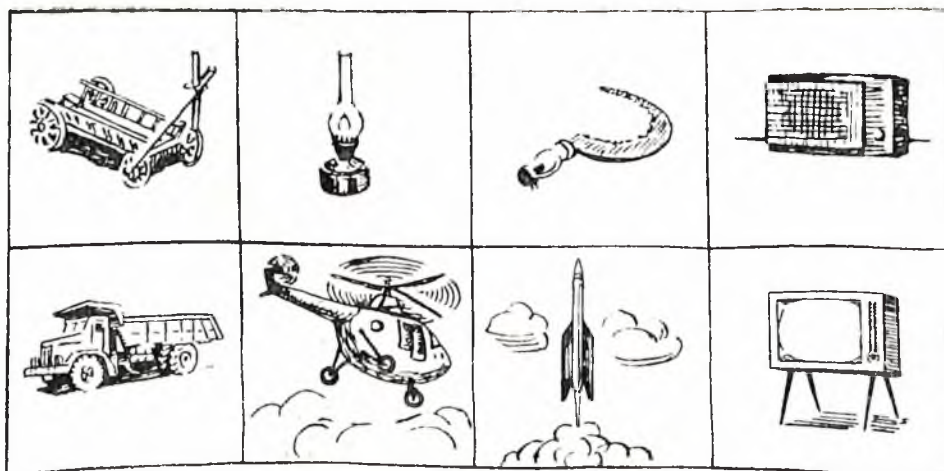
Алтай ла орус албаты ортодогы узактаң бери болгон жүзүн-јүүр колбулар ажыра, алтай тилге јаантайын орус тилден көп сөстөр кирип јат. Сөстөр орус тилден көчүрилип те јат (*электро-от, туштажу, көрү, кызыл толык*). Је алтай тилдин сөстөринин көп јаны — су-алтай сөстөр. Олордын кезиги јебрен тюрк тилден арткан.

Јебрен тюрк тилден арткан сөстөр:

ат	күлүк	јылан
ада	мөңкү	кас (куш)
эр	эбир	тос
эркек	јан	ич
өскүс	јалан	ийт
бөкө	јыш	какай

1. Алтай тилдин лексиказы кандый сөстөрдөг туруп јат?
2. Алтай тилдин сөстөринин көп јаны кандый сөстөр?

53. Јуруктардын аттарын бичип алыгар.

Сөстөрдин кандыйлары Октябрьский революциядан озо, кандыйлары кийинде кирген деп бодоп тураар? Ненин учун?

54. Кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрдү көргүзөүр. Кандый сөстөр кубулып, алтай сөстөргө кеберлеш болуп калган?

Анчыбай узанарга жылбиркеди. Жаман туразын мастерской эдип алды. Ишти стол эдер иштен баштады. Кайырчактар эдип турды. Көзнөктүн жаагын тургузар, рам эдер ус боло берди. Инструменттерди Иван Ивановичтен алган.

1. Мундузак школго барарга ада-энесине амыр бербей турды. 2. Мундузак шыралай-боролой үч кыш үренди, үч классты божотты. 3. Сыргаш печкеге от салып, түниле сугайры кадырып, эликтин эдин кайнадып алаала, Михаилдин жүктүгине салып койды. 4. Бир катап Эмериинин жарымказы болордо, Анчыбай уулына азык экелди.

55. Кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрдү көргүзөүр. Карарткан орфограммаларды жартагар.

Володя Дубинин керегинде.

«Акту пионерский сөс» деп кичинекей бичик орус тилден алтай тилге көчүрүлгөн. Бу бичикте азыйда кызыл партизан болгон, жуу башталар өйдө керептин капитаны Никифор Дубинин деп кижинин уулы Володя керегинде айдылган.

14 жашту пионер уулчак Володя 1941 жылда башталган жууда партизандарга кожулып, озорло кожо өштүлө кайра баспастан тартышкан. Ол тапкыр ла жалтанбас болгон.

Төс герой — Володя Дубинин. Онын школдо үренип турардагы кылык-жаны, үредүзи, пионерлердин ле үренчиктердин ортодо ижи керегинде үредүчи Юлия Львовнанын эске алынганы айдылган.

Володя бойынын айткан сөзин бүдүрбегенче жана баспас, көп немелерди эдип билер, нөкөрлөрүнүн ортодо тоомжулу, ак-чек санаалу уулчак болгон. Ол бойынын жаш жүрүмин Төрөли учун, улус жеткер жок, амыр-энчү жадары учун берген.

Улустын ады-жолун чыгара бичип алыгар. Улустын орус тилден кирген адын бойыгар кожуп адагар.

56. Кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрди көргүзөөр. Карарткан ла божодылган орфограммалардын чын бичилер ээжизин жартагар.

Вагоннын көзнөктөрүнн ары жанында сад...ар, виноградник...ер ле бүрүңкүй-көк сапту жаңы ла жайылып келген кукурузалар өскөн жалан...ар элес эдип калат. **Јуукта** жаңы ла чапкан люцернаны тартып бараткан бричка...а јегүлү эки ат јолды кыйкай јелдирип келеле, темир јолло поезд өдөр тужында тегин јолды кечире бектеп туратан агаш...а буудырып, токтой тўш...н. Орустап мынды агаш...ы шлагбаум дейтен. Онн өчүп калган анда-мында ойыкту майка кийген, штанынын сырканчактарын тизезине јетире түрүп алган уулчак бричка...ан туруп, өдүп јаткан поездти күлүм-јилү ајыктап, кемге де колдорыла жаңыйт.

Радиоло берип турган кожоннын күүзи десе кандый да кайкамчылу јымжап, поезд...ин јорыгыла колынып турды. (Ч. Айтматов).

Карарткан ла божодылган орфограммалу сөстөрди чыгара бичигер. Олордын чын бичилерин ундыбагар.

Алтай тилге орус тил ажыра өскө дө укту албатылардын сөстөри кирген.

Английский тилден: *мастер, лейтенант, рота* о. ө., греческий тилден: *кукла, лента, корабль, парус, огурец, свекла, планета, фонетика* о. ө.

Орус тил ажыра өскө тюрк тилдердин сөстөри база кирген: *карандаш (кара таш), башлык, башмак*.

57. Кычырала, сурактарга каруу беригер.

Школ деп сөс кайдан келген?

Школ деп сөс алтай тилге орус тилден кирген. Је орус тилге бу сөс греческий тилден кирген. Онын учун бис бу сөсти алтай тилге орус тил ажыра кирген сөс деп айдарыс.

Школ деп сөслө көп кубулта болгон. Греческий тилде ол сөс озо баштап *отдых — амыраш* дегенин темдектеген.

Воскресен күндерде аргалу билелерден јит уулдар Афинада јуулып, ученыйлардын ла философтордын куучынын угуп, амырап отыратандар. Андый јуунды *школа* деп адайтат.

Эмди бис *школ* деп сөслө үренетен заведеннени, үренетен тураны темдектеп жадыс.

Школ деп сөс алтай тилге кандый тил ажыра кирген?
Бу сөстинг учуры кандый болгон? Эмди кандый?

58. Кычыраар. *Тетрадь* деп сөс кандый тилден кирген?

Тетрадь деп сөс жебрен греческий сөс болгон. Оны орус тилге көчүрзе, *четверка* деп сөс болор. Тетрадь эки жарым мун жыл мынанг озо табылган. Греческий школдордын үренчиктери чаазынды төрт кат эдип бүктөйлө, бүктөлчиктери аайынча кезип, тетрадь эдип туратандар.

Слер үренип турган предметтерден орус тил ажыра өскө тилдерден кирген кандый сөстөр билереер, эске алынып бичигер.

59. Алтай тилде, орус тилден кирген сөстөрдөң өскө, монгол, кыдат, араб ла тюрк тилдерден кирген сөстөр бар. Берилген сөстөрдү кычыраар.

Монгол тилден кирген

аймак	бек
черү	бөс
каан	мөңүн
эмеген	калбак
өбөгөн	какпак
тура	каалга
күр	карана
аржан	жыргал

Араб ла өскө тюрк тилдерден кирген

мал
калык
салым
самын
чаазын
баа
аракы
кудай

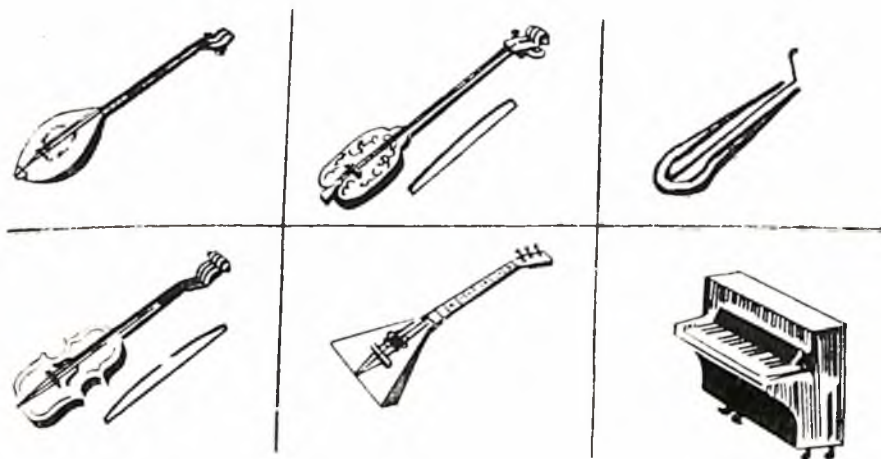
60. Кычыраар. Сөстөрдүн бүдүмин ле бүткенин ылгагар.

Журтсовет, трудкүн, ишжал, ишкүчиле жаткан, үредүчи, үренчик, койчы, фотожурук, Ада-Төрөл, үчтолук, бешжылдык, сөзлик, темир жол, уй саачы, саржузавод, суалгыш, мактулу доско, контртабару, политишчи, амыр-энчү, озочылдар.

Сол жанына — орус тилден көчүрилген сөстөрдү, он жанына — алтай тилде бүдүп табылган сөстөрдү чыгара бичигер.

61. Не јуралганын адап береер.

Јуруктарды адаган сөстөр кандый тилдин?

62. Кычырала, сурактарга каруу беригер.

Урал деген сөс кайдаг табылган.

Урал деп сөс кандый тилден чыгып таркаганы керегинде башка-башка шүүлтөлөр болгон. Је бу јуукта Пермде «Уралдын кырларын канайда ачкан?» деп бичик чыккан. Бу бичиктин авторлоры урал башкир сөс болгонын јартаган. Башкир албатыда эр улусты *урал* деп эмди де адап јат.

Албатынын озогы чөрчөгинде айдылганыла болзо, Урал деп баатыр болгон эмтир. Ол баатыр өлөрдө, улус онын сөөгүн јууула, сөөктин үстине сүрекеј јаан корым эделе, ол корымды Урал деп адап салган. Онын ла кийнинде бу сөс андагы кырлардын ады боло берген.

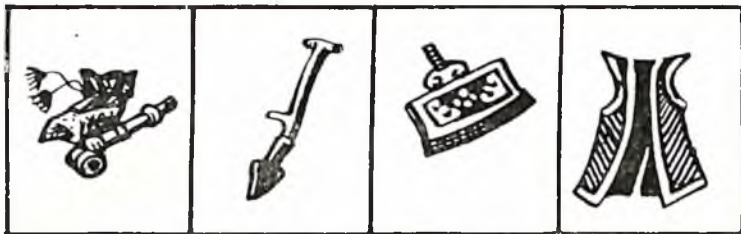
Урал деп сөс кандый тилден табылган? Ол сөс озо баштап нени темдектеген, эмди нени темдектеп јат?

Слер билер јерлердин адын ненин учун анайда адаганын билереер бе? Куучындап береер.

7 §. Эски ле жаңы сөстөр.

Ойлөр өдүп, улустын жадын-жүрүми кубулып, иш эдер орудие-лердин кезиги, айыл ичинде тудунар-кабынар немелердин, тон-өдүктин кезиги керектү болорынан чыгып жат. Онон улам ол немелерди де адап турган сөстөр тилден база жоголып калат, темдектезе: *серип, чарык, ар өдүк, чегедек, о. ө.*

63. Журуктардан озыкты, отыкты, чегедекти, калтаны көргүзеер. Улус бу немелерди эмди тузаланат па?

Эмдиги өйдө тузаланбай барган сөстөрдү эскирип калган сөстөр эмезе *архаизмдер* деп айдар.

64. Кычыраар. Бу кандый сөстөр?

Кап, туулак, томорсок, брас өдүк, жыракы, бай, тажуур, чапчак, куук, түнгүр, ок-жаа, тардай, элгек, кам, калама, тармачы, жарлык.

Бу сөстөрлө улус качан жаантайын тузаланган? Эмди кайда учурап жат?

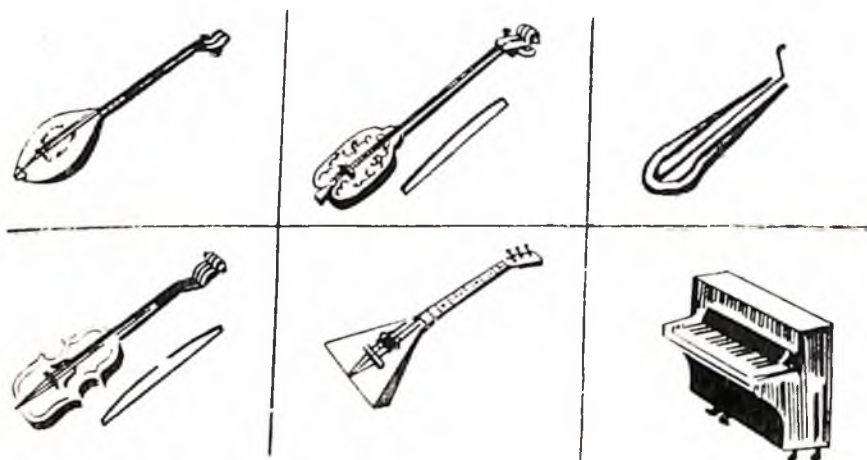
65. Кычыраар. Эскирип калган сөстөрдү көргүзеер.

1) Баслей чөрчөктөрин айтканда, Сыргаш оны жылбиркеп уга-тан, балдарга адылбайтан. Жаңыс ла «Жокту ла кам», «Жокту ла кудай» деп чөрчөктөрдү сүүбейтен. 2) Анчыбай Эмери жаар барып жүреле, мундус сөөктү Макайла деп абыстан алтай бичиктер экелди. (Ч. Чун.) 3) Эңирде жайзаң атанарда, Анчыбай жаңы ширдегин алып, көзи жашталып, жайзаңнын адына бөктөрип берди.

1. Учур эскирип калган сөстөр текши тузаланар сөстөргө кирер бе?

2. Учур эскирип калган сөстөр кайда учурап жат? Олорло художественный литературада не керектү тузаланып жат?

61. Не јуралганын адап береер.

Јуруктарды адаган сөстөр кандый тилдин?

62. Кычырала, сурактарга каруу беригер.

Урал деген сөс кайдаг табылган.

Урал деп сөс кандый тилден чыгын таркаганы керегинде башка-башка шүүлтелер болгон. Је бу јуукта Пермде «Уралдын кырларын канайда ачкан?» деп бичик чыккан. Бу бичиктин авторлары урал башкир сөс болгонын јартаган. Башкир албатыда эр улусты *урал* деп эмди де адап јат.

Албатынын озогы чөрчөгинде айдылганыла болзо, *Урал* деп баатыр болгон эмтир. Ол баатыр өлөрдө, улус онын сөөгин јууула, сөөктин үстине сүрекей јаан корым эделе, ол корымды *Урал* деп адап салган. Онын ла кийнинде бу сөс андагы кырлардын ады боло берген.

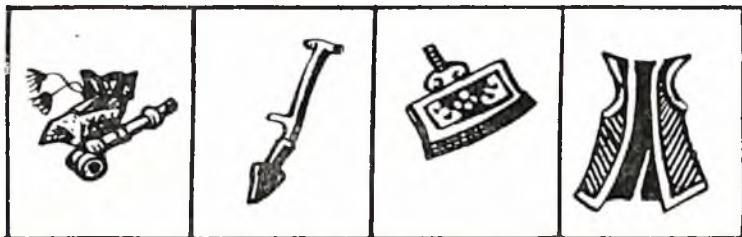
*Ура*л деп сөс кандый тилден табылган? Ол сөс озо баштап нени темдектеген, эмди нени темдектеп јат?

Слер билер јерлердин адын ненинг учун анайда адаганын билереер бе? Куучындап береер.

7 §. Эски ле јангы сөстөр.

Ойлөр өдүп, улустын жадын-јүрүми кубулып, иш эдер орудие-лердин кезиги, айыл ичинде тудунар-кабынар немелердин, тон-өдүктин кезиги керектү болорынан чыгып јат. Онон улам ол немелерди де адап турган сөстөр тилден база јоголып калат, темдектезе: *серип, чарык, ар өдүк, чегедек, о. ө.*

63. Јуруктардан озыкты, отыкты, чегедекти, калтаны көргү-зеер. Улус бу немелерди эмди тузаланат па?

Эмдиги өйдө тузаланбай барган сөстөрдү эскирип калган сөстөр эмесе арханизмдер деп айдар.

64. Кычыраар. Бу кандый сөстөр?

Кап, туулак, томорсок, брас өдүк, јыракы, бай, тажуур, чапчак, куук, тунгүр, ок-јаа, тардай, элгек, кам, калама, тармачы, јарлык.

Бу сөстөрлө улус качан јаантайын тузаланган? Эмди кайда учурап јат?

65. Кычыраар. Эскирип калган сөстөрдү көргүзеер.

1) Баслей чөрчөктөрүн айтканда, Сыргаш оны јилбиркеп уга-тан, балдарга адылбайтан. Јаңыс ла «Јокту ла кам», «Јокту ла кудай» деп чөрчөктөрдү сүүбейтен. 2) Ангчыбай Эмери јаар барып јүрөсө, мундус сөөктү Макайла деп абыстан алтай бичиктер экелди. (Ч. Чун.) 3) Энгирде јайзан атанарда, Ангчыбай јангы ширдегин алып, көзи јашталып, јайзаннын адына бөктөрип берди.

1. Учурү эскирип калган сөстөр текши тузаланар сөстөргө кирер бе?

2. Учурү эскирип калган сөстөр кайда учурап јат? Олорло художественный литературада не керектү тузаланып јат?

66. Кычыраар. Јаңы сөстөрдү таап көргүзөөр.

1. Областьта «Туулу Алтайдын јинт таланттары» деп көрү өтти. 2. Аймактарда бичиктердин айлыгы өдүп јат. 3. Областынгу уулдары ла кыстары «Бешјылдыкка — мергендү иш, јашөскүримнин билгирин ле табынтызы» деген амадулу иштейдилер. 4. 12 апрельде 1961 јылда Юрий Алексеевич Гагарин «Восток» деп кереп ле баштапкы ла катап космоско учкан. 5. 3 апрельде 1966 јылда Ай баштапкы искусственный спутникту болгон. Спутникти Айга советский ракета јетирген.

Бу јаңы сөстөр тилде качан табылган?

67. Кычырала, сурактарга каруу беригер.

Наука ла техника темигип, јадын-јүрүм јаранып, јаңы тудунар-кабынар немелер, иш бүдүрер орудилер, машиналар табылып јат. Телекей керегинде улустын билери ле көрүмн база кубулат. Онон улам тилде јаңы сөстөр табылып турат. Эмезе тилдеги бар кезик сөстөрдин учуры элбеп, јаңы учурлу боло берет.

Јаңы табылган сөстөр тилдин сөзлигине кирип, оны байыдып турар. Темдектезе: *најылык, сөзлик, Ада Төрөл, уй саачы, тамыскыш, үн, берери* о. ө.

Јаңы сөстөр орус та тилден кирип јат, орус тилден алтай тилге көчүрилип те кирет, темдектезе: *радиоберилте, туштажу, биригү, темир јол, сегисјылдык*, онон до өскө.

Јаңы сөстөрдү улус јаантайын тузалаанып турза, ол сөстөр јаңы деп адалбай барат.

1. Јаңы сөстөр тилде неден улам табылат?

2. Алтай тилде јаңы сөстөр канайда табылып јат? Бойыгар јаңы сөстөр айдыгар?

Тилде јаңы табылып турган сөстөрдү јаңы сөстөр эмезе неологизмдер деп айдар.

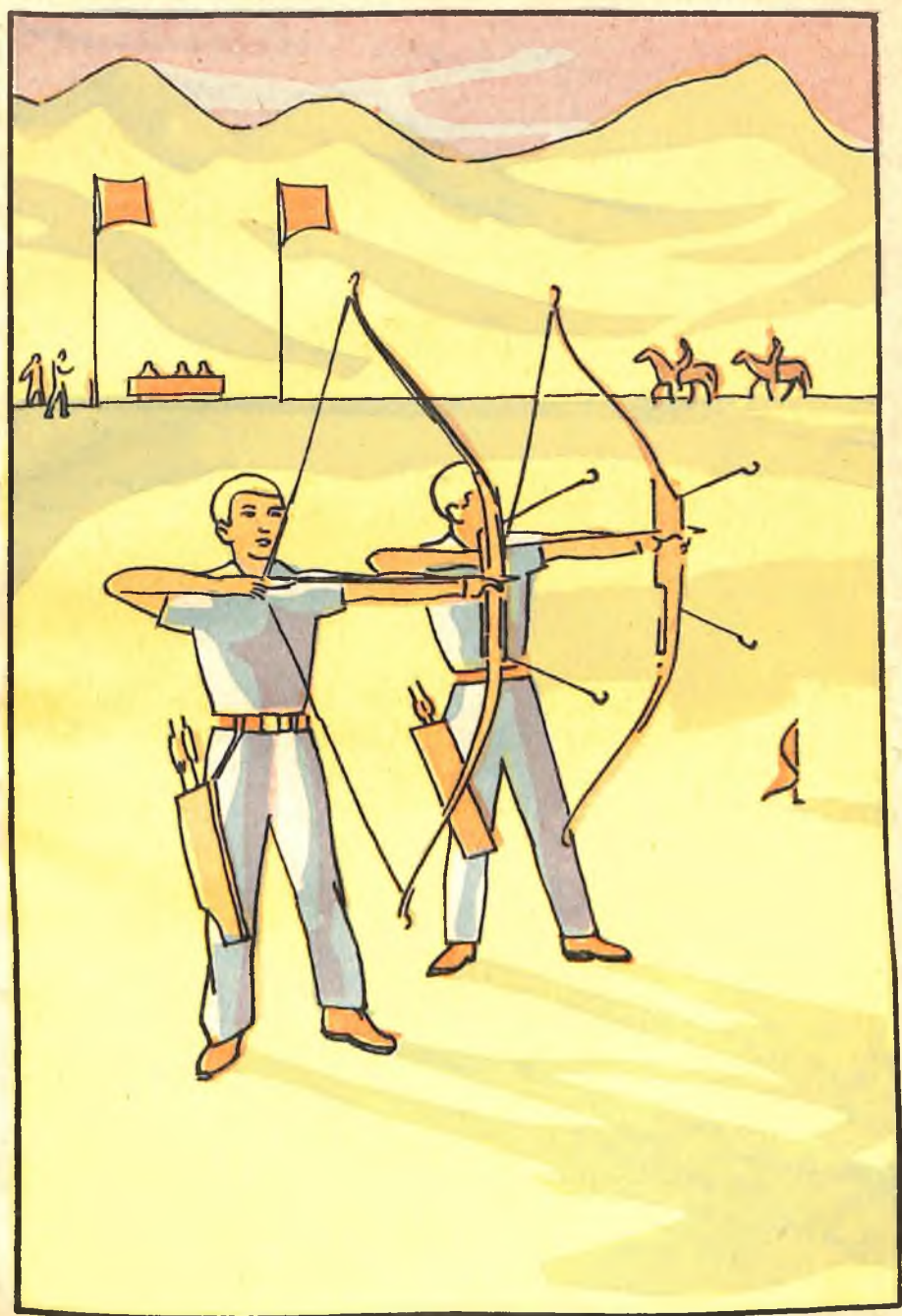
68. Сөстөрдү кычыраар.

Текши тузаланар сөстөр болуп калган јаңы сөстөр:

Эчкичи
исчи (следопыт)

Тракторист
субботник

уй саачы	трукун
луноход	ишјал
сенаж	јуу-јепсел
онјылдык	уредун
кункузук	јуртсовет
орто уреду	телевизор
бажалык	магнитофон
тозоомолду	адаручы
кору (смотр)	башкару
туштажу	карындаштык
кайрал (награда)	озочыл
шингжун (исследователь)	бешјылдык

69. Кычыраар. Карарткан состордин учурын јартагар.

1) Јербойындагы Советтердин выборлоры областтын аймактарында тозоомолду ле јакшы одун јат. 2) Школдордо иштин ветерандарыла туштажу болот. 3) Производствонин озочылдарына учурлаган концерт-ойындар коргузилет. 4) Горно-Алтайск городтын тос скверинде суаткыш бар.

Тилде јангы та јангы состор будун табылар эмес, тилдеги бар кезик состор учурын кубултып эмезе элбедип, јангы учурлу да боло берер. Темдектезе, *морой* деп сос озо баштап јарышта, куруште, ойында туружып, јену аларын темдектеген. Алтайга Совет јанг келип, албаты јангы јадын-јурумде ле иште туружар боло берерде, *морой* деп состин учуры элбеп, бийик једимге једерге социалистический иште турушканын база темдектеер боло берген. Анайда *морой* деп состин учуры элбеп, коп учурлу болуп калган.

70. Кычыраар. Јангы состорди ле учуры элбеп, јангы учурлу боло берген состорди коргузеер.

Кызыл исчилер.

Ада-Торол учун Улу јуунын кыйын-шыразы эмди билдирбес болуп јоголып та брааткан болзо, калыктын ырысту јуруми учун агару тынын берген јуучылдарды јаш ује ундыбай јат. Онызы суурекеј јакшы. Откон от-калапту јуу-согуштарда турушкан, эмди-

ге јетире эзен јүрген јуучылдарды бедреп, олар ажыра ады-јолы јарлалбаган геройлордын барган јолын, эткен керегин, јүрген јүрүмин билерге бедирү эдип турган чылаазыны јок кызыл исчилер — үренчиктер.

Кызыл исчилер керегинде слер нени билереер, куучындап береер.

71. Кычырала, куучындап беригер.

Алтай ойындар керегинде.

Озогы тужында алтай улус жүзүн-јүүр байрамдарга учурлап маргаандар өткүрүп туратандар.

Көп жылдар мынанг озо алтай албатыда јарды јалбак бөкөлөр дө, ок-јаала адар мергендер де, чой көдүрер баатырлар да ас эмес болгон деп, каргандар айдыжат. Азыйда маргаанды баштап өткүрген кижн јенү алган кўрешчиге ээрлү ат та сыйлайтан.

Кўреште туружып туратандардын ортозынанг капшуун, эн күчтү улус табылатан. Кўрежетен јерге токым-кејим јайып, кўрешчилер көм өдүк кийип алала, тартыжу башталарын сакыйтандар. Кўрешчилер керек дезе тонду да кўрешкилеп туратан.

Маргааннын јаргычызына эн тоомјылу карган кижини көстөйтөндөр. Кўрешчилер курларынанг тудужып, ононг јаргычынын темдеги аайынча тартыжуны баштайтандар. Олар көп сабазында тегележип кўрешкилейтен. Кижини көдүрүп келеле, оны кејимнин үстине чалкойто чачкан кижн јенүни алатан.

Карарткан сөстөрднн учурын ла чын бичилерин јартагар.

Јагы учур алынган сөстөрлө эрмектер бичигер.

72. Карарткан сөстөрднн бүдүмине ле учурына ајару салып, үлгерди кычыраар.

Менингу уулым тууларда чыккан:

Ак сындарга тартылып,

Туу-чыгаачы, туучы болор.

Чечен окту анчы болор.

Ол чыйрак аттар сүүр,
 Ат-жарышчы, атчы болор.
 Ол чаналу туудан шунуп,
 Туу-чаначы спортсмен болор.
 Улус ойногон јерге кирип,
 Ол кожончы ла бийечи болор.
 Ол јакшынак өйдө —
 Коммунизмде жүрер...

(П. С а м ы к.)

Горец, скалолаз, кавалерист эмезе всадник, горнолыжник
 деген сөстөрдүн учурын, үлгөрчи кандый алтай сөстөрлө айдат?

8 §. Бузулбас бирлик сөсколбулар (фразеологизмдер).

Албатынын тилинде терен шүүлтелү ле аңылу учурлу чечен ле чүмдү сөстөр бар. Андый сөстөрдүн көп јаны бузулбас (бир-лик) сөсколбулар бүдүрүп, кеп сөстөр лө укаа сөстөр болуп калган.

Темдектезе: *Этпестин токтогы јаан. Айры колго иш тутпас.* — јалку кижини электеп айткан укаа сөстөр.

Чечен ле чүмдү сөстөр кайчылардын чөрчөктөринде, албаты-нын кожондорында ла куучындарында, писательдердин бичиген произведениелеринде көп учурап јат.

73. Кычырып, чечен ле чүмдү сөстөрдүн учурын јартагар.

1) Јиген јаак кугарар, јидирген төнөзөк јажарар. 2) Ончо не-мени чала билгенче, бир немени быжу билзе артык. 3) Јазанып, јалкуурып жүргеннин јаткан јурты үрелер. 4) Бис ончобыс јангыс өмөлү албаты. Тыштанганда да, иштегенде де јангыстан болорын билбейтенис. 5) Узун мойынду кыш божоды, улу јыргалду јас келди.

Чүмдү сөстөрдү ундылбас эдип үренип алала, көрбөй бичигер.

74. Кычыраар. Чечен сөстөрдүн учурын јартагар.

1. Јортып билбес кижин јол
 бузар.

Айдып билбес кижин сөс
 бузар.

2. Көп болуп, чөп болгончо, Ас болуп, ус болзын.	5. Бар-жок кўчиле.
3. Иштегеним — жонго, Ўренгеним — бойыма.	6. Оос ачтырбас.
4. Аткан огы жаспас, Айткан сөзи бузулбас.	7. Көсти жумуп.
	8. Озологоны от алар.
	9. Жибес ажыга умзанба.
	10. Ортозынан суу акпас.

75. Божодылган чечен сөстөрдү талдап бичигер.

1. Айландыра көө кумак, ... жерлер, ... бүүрелдү чөлдөр баяды. (П. Куч.) 2. Бистин ороондо социализм төзөөриңде ишмекчи класс ла крестьяндар ... салган. 3. Најылашкан улустын ... . 4. Мерген аңчынын ... , сөзине турар кижинин ... . 5. Озогы тушта байга жүрген жалчылар ... кўн көрүп, аш жигениле тўнгей болгон. 6. «... ..» — деп, адазынын айдып жүретен сөзин сагыжынан чыгарбай жүрди. «Мен өзөр болорым ба» — деп, Ыскүс-Уул сананып жүрди. (П. Куч.) 7. Жаан улустын «... ..» — деген кеп сөзи бар эди. — Слер меге бир кичү чай таап бергейеер не? — деп сурады.

Керектү сөстөр: эл жадагай; бар-жок кўчин; көс жетпес; ийне көзинен; ортозынан суу акпас; айткан сөзи бузулбас, аткан огы жаспас; тырмак кырынан; кийис чөйилер, кижини өзөр; бардан жедер, үстөн тавар.

76. Кычырып, карарткан сөстөрдүн лексический учурын жартатар.

Озочыл нөкөргө.

Эткен ижи тузалу
Малчы, кырачы нөкөрим,
 Элде-жондо тоомжулу,
 Иште озочыл нөкөрим.
 Тер кысканбай иштеген,
Төрөлин сени ундыбас.
 Ак-чегинче сен жүрзег,
 Адын жаман адалбас.
 Мөндүрдий ашты өскүрүп,
Мөрөй алган кырачы,

Ак ууракты көптөдип,
Макка кирген уй саачы.
Соцмөрөйдиг маанызын
Колго бектеп тудайлык.
Октябрьдын байрамын
Өндү ишле уткыйлык.

И. Шодоев.

Бичип, жаңы сөстөрдиг алдыла чийү тартыгар.

77. Бузулбас сөсколбулардын учурын жартагар. Олордын сөстөрин алып эмезе солып ийер арга бар ба?

Тижин тиштенип. Алаң кайкап. Эш кереги жок. Айдары жок. Лик жок. Күйү-күч жок. Күс — күрөң бай. Кыймыктанган кижин кыр ажар.

Аш кылгада — бала жашта. Жакшыга жаштаң ала темигер. Уккан жерде. Укканча да болбоды.

Сөсколбулардын кезигиле тузаланып, эрмектер бичигер.

78. Кычырып, сузалтай ла өскө тилдин кирген сөстөрдиг көргүзеер. Карарткан орфограммаларды жартагар.

Бешжылдык.

Сен көп бичик кычырып жадын. Кино, телевизор көрөдиг, радио угадын. Бешжылдык деген сөс сеге таныш. Мал, аш ижинде турган улус, фабрика ла заводтын ишмекчилери бешжылдык планды төрт жылга бүдүргени керегинде, байла, база укканын.

Бешжылдык — бистин ороон беш жылдын туркунына бүдүрөтөн иштин планы. Беш жылдын туркунына ороондо кандый иш өдөрүн эртеден темдектеп салган. Качан жаңы туралар, журттар ла городтор тудулар, канча кире аш, металл, станоктор ло машиналар эдилер — ончозын бешжылдыктын планы көргүзөт.

Бешжылдык деген сөстин учуры кандый?

Укташ члендердин алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер.

Сурактар ла јакылталар.

1. Лексика деп тил керегинде науканын бөлүгинде нени үренип јат?
2. Сөзлик дегени не? Қандый сөзликтер билеригер?
3. Текши тузаланар ла специальный сөстөр деп кандый сөстөрдү адап јат? Диалект сөстөр деп кандый сөстөрдү айдар? Алтай тилдин диалекттери кандый?
4. Өскө тилден кирген сөстөр айдып беригер. Алтай тилге сөстөр кандый тилдерден кирген?
5. Эскирип калган ла јаңы сөстөрдүн нези башка?
6. Тилде ненин учун кезик сөстөр јоголып калат, кезиги дезе јаңыдан табылат?
7. Тилдин, математиканын, историянын, ботаниканын уруктарында тузаланып турган терминдер темдектеп берсер.
8. Художественный произведениелерде диалект сөстөрлө, профессиональный сөстөрлө, эскирип калган сөстөрлө, чечен ле чүмдү сөстөрлө не керектү тузаланып јат?
9. Үренген произведениелерден чечен ле чүмдү сөстөрдү таап, учурын айдып береер.

Сөстин бүдүми ле бүдери.

---

9 §. IV класста үренгенин катап көрөри.

79. Сөс учурлу бөлүктерге болинер аргалу. Ол бөлүктерди адап беригер. Кажы ла бөлүктин определениезин кычырып, эске алынаар.

Сөстин кеберин кубултып, сөсколбунун ла эрмектин сөстөрүн колбөп турган кожултаны сөс кубултар кожулта деп айдар.

Сөстин сөс кубултар кожулталарынан өскө бөлүгин төзөгө деп айдар.

Угы жаңыс сөстөрдин түңей учурын көргүскен төс бөлүгин тазыл деп айдар.

Тазылга кожулып, жаңы учурлу сөстөр бүдүретен кожултаны сөс бүдүрер кожулта деп айдар.

80. Сөсколбуларды кычыраар. Сөстөрдин төзөгөзин ле сөс кубултар кожултазын көргүзеер.

Письмого сүүиди.

Ырыска жеткен.

Ишке барган.

Чечектер өскүрер.

Ашту жалаңда.

Ырысту жүрүмге.

Сөсколбуларды сөс кубултар кожулталары жогынан айдып көригер. Сөсколбу болор бо?

Сөстөрди сөсколбуга не колбөп турган эмтир?

81. Кычырып, карарткан сөстөрдин кожулталарын көргүзеер.

Кушкаштардын учуп баратаны.

Күски соокторло кожо кеткин куштар жылу жерлерге барарга шакпыража берет.

Бистин јерден куштар кичинек уўрлерле баргылайт. Тўштўкке жууктап браатса, бир канча ўўр бириге берет. Онойдо учуп брааткан куштардын тоозы көптўй берет.

Кезик куштар тўште учуп јат, тўнде дезе амырап ла јемзеп јат, је куштардын көп сабазы тўнде учкулайт.

Јаскыда орой келген куштар кўскиде орой учуп баргылайт.

Кандый кожултаны сўс кубултар кожулта деп айдар?

82. Сўстўрдин учурлу бөлўктерин көргўзеер. Тўзўгўни кандый бөлўктерге бўлиир аргалу?

Кўн, салкын, салкындар, баскыш, кургак, мак, макка, кўннинг, базыт, салкындады, кўндер, курга, салкынду, јелишкир, кўнзе, кургаган, макта, кожул, макту, кожулта, бичикчи.

Сўс бўдўрер кожулта не керектў?

Сўстўрди көргўзў аайынча бичип алыгар.

Кўргўзў: 1. Јўк ле тазылдан турган тўзўгў: *кўн*, ...

2. Тазыл ла сўс бўдўрер бир кожулталу тўзўгў: *баскыш*, ...

3. Тазыл ла сўс бўдўрер эки кожулталу тўзўгў: *јелишкир*, ...

83. Чўрчўкти кычыраар. Карарткан сўстўрдин бўдўмин ле бўткенин, кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

«Чын» ўлеш.

(Чўрчўк)

Бўрў, тўлкў ле карагула биригип, кожо андаар деп јўптўшкўндўр. Олордын андаш једимдў болгон: бир койон, бир теке, бир ан тудуп алгандар.

— Тапкан алуны ўле — деп, карагула бўрўни јакарды. — Јаңыс ла чын ўле.

— Ўлебей, анда ненин чўми бар — деп, бўрў узун тилиле тумчугын јалай тартып ийеле, айтты. — Менин шўўлтемле болзо, текени сеге берер, койонды тўлкў алзын, анды мен алайын.

Қарагула мыны уккан јерде аайы-бажы јок казырланала, бўрўни капкан ла бойынча эки башка ўзе тартып ийди. Ачап бўрўден ўн де чыкпай, јаңыс ла јини артып калды.

— Эмди сен үлө — деп, карагула тўлкўни жакарды. — Јаңыс ла чын үлө.

— Бастыра кўўнимле јўлсинип турум — деп, тўлкў узун куйругын булгай согуп айтты. — Текени сен эртен тура ји, койон-ды тўште, анды дезе энгирде.

— Улеш дезе үлө-е-ш! Мындый чын үлөшке сени кем ўрет-ти? — деп, карагула тўлкўден сурады.

— Слердинг јаныгарда јини чачылып калган јаткан бөрў — деп, тўлкў каруузын берди.

Угы јаңыс сўстўрди таап бичигер.

Угы јаңыс сўстўрдинг тўнгей бөлўгин не деп айдар?

84. Сўстўрдинг тазылы токтогон табыштарга ла кожулталары-нын баштапкы табыштарына ајару салып, кычыраар.

мўштўр	тўнде	обедте
балыкту	јакарды	гербтер
кўктў	јураган	газту
сапта	кожондогон	четвергке
космоско	журналдар	блиндажта
газеттер	стенеге	тетрадька

Кажы ла бөлўк сўстўрдинг кожулталарынын бичилер ээжизин айдып беригер.

85. Сўстинг тўзўгўзинде эрин ўндўлердинг бичилер ээжилерин кычырып, эске алынаар.

Эрин ўндўлердинг сўстўрдў бичилери бирлик ээжиге тайанбай јат: кезик сўстўрдў эрин ўндўлер тўзўгўнинг бастыра ўйелеринде, кезиктеринде дезе баштапкы ла ўйезинде турар.

1. Эрин ўндўлер тўзўгўнинг бастыра ўйелеринде турар учуралдар:

а) Тўзўгўзи эки ўйелў сўстўрдў: *одўк, бөрўк, бөлўк, кўмўр, кулун, туйук, суйук, куйун, ўрўм*

б) тўзўгўзи ўч ўйелў сўстўрдў: *јўгўрўк, кулугур, тўкўрўк*

2. Тўзўгўзи эки ўйелў сўстўрдў эрин ўндўлер экинчи ўйезинде турбас учуралдар:

а) баштапкы ўйезинде 0 табышту туйук ўйелў сўстўрдў: *орын,*

одын, толык, коныч, козыр, ойын, мойын, ойдык, отыр, жорык о. ө.

Je кезик андый сөстөрдө: солун, тогус, орус, одус экинчи үйезинде эрин үндү турар;

б) ачык үйелү сөстөрдө: кобы, сокы, топчы, толы, со-
лы, бөли, коры, унды;

в) баштапкы үйезинде узун үндү табыш турза: куучын, тоор-
чык, чоокыр, сүүри, тоозын, тоомжы.

86. Берилген сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү, кажы-
зын ла кычырып жартагар. Олор канча үйелү, эрин үндүлөр
канча үйеге жетире бичилип жат?

бөрүк	сулук	күмүш	солун
бөлүк	кулун	түлкү	
бөрү	кускун	мүркүт	орус
өмүр	кужур	күртүк	одус

Бу сөстөрдиг чын бичилерин ундыбагар.

87. Сөстөрдиг кычырып, үндү табыштарынын чын бичилерин
жартагар.

көмүр	көбүк	тулун	түдүн
өскүс	будук	тумчук	үлгү
мөнкү	турун	бүрчүк	күскү

Адалгыштарга жарталгыш эмезе глагол кожуп, жарталгыштарга
адалгыш кожуп сөсколбулар тургузыгар.

88. Кычыраар. Кандый буквалар божодылганын жартайла, эр-
мектерди бичигер.

1. Ак бул...тты өдүп калган
Мөнк... тошту туулардан
Ак көб...ги анданган
Чамал чыкты олордон.
Көк чырайлу мөнк...дег,
Кор...м ташты аралап,
Салкын, куштаң эм түрген
Чамал түшти мантадып.

(П. Кучняк.)

II. 1. Бис кууч...ннын кажы ла бөл...гине бажалык таап бичи-
дис. 2. Откөн жайда үз...к жок күк...рттү жанмыр жаады. 3. Жажарып чыккан жараш туу, күм...ш чилеп, мызылдайт. 4. Тайгада жаткан малчылар сол...н-собур табышты радиодоң угат. 5. Бөл...к ташты аралап, бөр... улып келди. 6. Түн кире берерде, түлк... жедип келди. 7. Шүлтүрлү агаштан чыгып, шүл...зин мантап база келди. (Чев.) 8. Күз...нн табыжы шыгырап, күн...н сайын угулат. Куз...кчылар кожондожып, үзүк жоктон өткилейт. (Ч. Чун.)

89. Сөстөрдүн экинчи үйезиндеги үндү табыштарына ажару салып кычыраар. Бу сөстөр кандый ээжиге келижип жат, жартагар.

орын	кобы	солы
одын	сокы	толы
каныч	боркы	бөли
козыр	топчы	көкк
озык	корты	чокы
сөзлик	бөлж	коркы

Учуру эскирип калган сөстөрдү көргүзөөр.

90. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Ненин учун андый буквалар кошконьгарды жартап береер.

1. Кеден кон...чту жеңил өд...гн алган бойынча түрген кийди. (П. Куч.) 2. Куул... чөйгөнине чайды асты, бачым кайнаарын сакый берди. (П. Куч.) 3. Сөстин кож...лталарын чийүчөккө бөл...п бичидис. 4. Кар түжүп, жол чыкканда, колхозчылар од...н-өлөннн тартат. 5. Озодо алтай ул...с кандыкты, чом...рды оз...кла каскан. 6! Жайгыда мен энемннн орд...на боз...лар кабырдым. 7. Жоктулардын ачу ком...далын угар неме чыкпайтан! Уч...ктыи сенин жолынды садучы-байлар өдөтөн. (П. Куч.)

91. Экинчи үйедеги үндү табыштарына ажару салып кычыраар. Берилген сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери болгонун жартагар.

ойын	суйук	койрык
мойын	куйун	чөйбөк
чөйгөн	койын	куучын

боочы
ойдык
туйук

јуучыл
тоорчык
чоокыр

куйрук
туујы
тоозын

Сөстөрдүн кезигиле эрмек тургузып бичигер.

92. Божодылган букваларды тургузып, эрмектерди бичигер. Букваларды кандый ээжиге тайанып тургусканыгарды жартап беригер.

Улу Лениннинг адын телекейдинг ишкүчиле јаткан албатызы качан да унд...бас. 2. Тууј...нынг омок кожонгы Байкаранын јыжына јаныланды. (Ч. Чун.) 3. Курт-кон...с та сүүнип, ой...и эдип јыргады. 4. Тоорч...к деген кучыйак соот эдип кожондойт. 5. Бөр...кке толо балдарлу бөдн... эмеген кожондоды. (М.-Эд.) 6. Балданын јенүзин айдарга корк...ган көрмөзөк таадазына барды. (П). 7. Мен дезе казанчыларга чок...м мынайда айдар эдим. (Кр.)

93. Кычырала, карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн графически көргүзип, чыгара бичигер.

1. Өзөк-јикте кыйналган өңжибес јуртыс ундылды. Өмөликке јуулышкан колхоз јуртыс тыгыды. (Н. Ул.) 2. Кузук ошконш козыр ажы алаканына толо болды. (Ч. Чун.) 3. Суунын ол јанында сой-октын бажы өчөмик кызарып турды. (Л. Кок.) 4. Будына кийип јүргени булгайры өдүк болды. 5. Кодырлу апшыйак эмегенин једингенче ээзининг јуртынан ырап, көс көргөн јерге јүре берди. Онын айрылбас најызы, сары көстү ийт, ачу-корон улыйла, оны ээчий јелип ийди. (Чөрчөктөн).

94. Сөстин төзөгөзине ле кожулталарына кандый буквалар кожотон ээжини эске алынып, эрмектерди бичигер.

1. Бир боро кушкаш кенетийин учуп келеле, кара аттын ба(ш, ж)ына от(ы, у)рып алала, магдайынын өңзирегине чок(ы, у)й берди. 2. Каа(н, ии)ын малынан бир кул(ы, у)н саска бадалып калган эмтир. 3. Эки кул оны састан чыгара тартып болбой: «Јалынан та-а-арт, та-а-арт! Куйр(ы, у)гынан та-а-арт, та-а-арт!» — дежип, кыйгырыжып турды. 4. Эки тийиннинг терезиненг элбек јакшы бөр(и, ү)к эдинетен. Јаңыс элик(т, д)инг бычка(г, к)ынанг јаан эптү өд(и, ү)к кийетен. 5. Боро бөднө бортылдап

ийди, кана(д, т)ы киркиреп уча берди. 6. Түлкү сүүр(ц, ү) тумч(у, ы)гын айылдын тежи(г, к)ине сукты, көзине мындый неме көрүнди: отты жүс кат ак кубал ба(с, з)ып койтыр, өчүп калган оттын жанында жалбак тур(ы, у)нды жастанган бир јинт кижн уй(ы, у) ктап јадыры. (Чөрчөктөрдөн)

10 §. Сөс бүүдер эп-аргалар.

Сөстөр башка-башка эпле бүүдер:

Сөстөр аңылу кожулталардын болужыла бүүдер, сөстөр биригип эмезе колбожып бүүдер; сөс такып айдылып бүүдер.

Сөс бүүдүрер кожулта тазылга кожулар: *најы + лык, кожон + до*. Тазылга кожулган сөс бүүдүрер кожултага улай өскө дө сөс бүүдүрер кожулта кожулар аргалу. Анайда сөстин төзөгөзінде эки эмезе үч те сөс бүүдүрер кожулта турар: *јай + зы, сура + к + ту, баш + та + а ы + лу*.

95. Берилген сөстөр кандый сөс бүүдүрер кожултанын болужыла, кандый сөстөн бүүткенин јартагар.

айылчы	азырал	башкар
айылда	азыралду	башкару
айылдаш	тужак	башкараачы
озогы	тужакту	башчы
озоло	тужакта	башта

1. Төзөгөдө сөс бүүдүрер канча кожулта турар аргалу? Өрөги сөстөрдөн темдектеп көргүзеер.

2. Сөс бүүдүрер кожулта деп кандый кожултаны айдар? Сөс кубултар кожултадан нези башка?

96. Берилген сөс бүүдүрер кожулталардын болужыла сөстөр бүүдүреер.

-чы, -чи;
-кы, -ки, -гы, -ги;
-лу, -лү, -ту, -тү.

-та, -те, -тө, -да, -дө;
-ар, -өр, -р;
-лык, -лик, -тык, -дык.

97. Үлгерди кычырып, карарткан сөстөрдүн сөс кубултар ла сөс бүдүрер кожулталарын көргүзөер.

Балыкчылар.

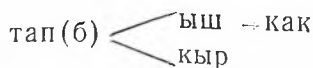
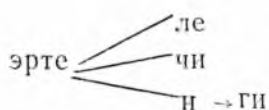
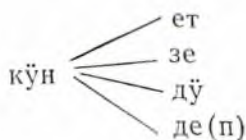
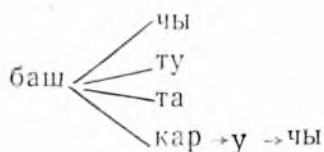
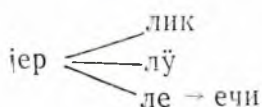
Ыжы суузы — агын суу
Балкашту деп кем айткан,
Иримделген жерлерде
Балык жогын кем көргөн.
Балыкчылар балыктайт,
Кортыларды кетежет.

Чабактарды тудала,
Чараган деп сүүнгилейт.
Үзүлзе де, «эх!» — дежет,
Тудулза да, «эх!» — дежет.
Бир-бирүзин тутканда —
«Балыкчы!» деп мактанат.

Үлгерди бичип алала, сөс бүдүрер кожулталарын графически көргүзөер.

98. Схемадан жаңы сөстөрдү ээчий-деечий чыгара бичигер.

Көргүзү: *жерлик, жерлү, жерле, жерлеечи.*

99. Кажы ла сөскө канча сөс бүдүрер кожулта кожулар, канча жаңы сөс бүдөр аргалу, схемала көргүзөер.

кай, куучын, ак, тын, үн, чай, жүр

100. Јурукла куучын тургузаар. Куучынды бажалыктап бичигер.

101. Сос бүдүрер кожулталардын болужыла жангы сөстөр бүткенин көргүскен таблицаны кычыраар.

Адалгыштан глагол бүдөр:

-та, -те, -то, -тө,
-да, -де, -до, -дө,
-ла, -ле, -ло, -лө.

ашта, иште
окто, өтөктө
анда, јелимде
јарла, кереле
койло, ороло

Адалгыштан јарталгыш бүдөр:

-кы, -ки, -гы, -ги,
-ту, -тү, -ду, -дү,
-лу, -лү

јаскы, кўски
јайгы, энјирги
тусту, ўстү
талду, кўлдү
курлу, бўрлү

Адалгыштан адалгыш бүдөр:

-чы, -чи

айылчы, чаначы, кўрешчи,
бичикчи

Глаголдон адалгыш ла јарталгыш бӯдер:

-к, -ык, -ик, -ук, -ўк	тарак, тунук
-ыш	ачык, јулук
	тежик, јүгүрүк, чыгыш

Адалгыштан, тооломодон адалгыш бӯдер:

-лык, -лик, -тык, -түк	најылык, бирлик
-дык, -дик, -дүк	карындаштык, чындык

102. Кажы ла бөлүк сөстөргө он јанынан сөс бӯдүрер кожул-
талар таап, јангы сөс бӯдүрер бичигер.

ан, ат, тын, бас;	-кыр, -кир, -гыр, -гир; ар, -р;
кара, јыл, көр, тут;	-ыш, -уш, -ўш, -ш, -да;
боро, јал, тын, өт;	-кыш, -куш, -кўш;
кыйгы, сүү, көк.	өр, -р.

103. Кычырала, сөс бӯдүрер кожултанын болужыла бӯткен
сөстөрдү таап, ылгагар.

Малчылардын алдында јаш малды чыгым јок кыштадар јаан
задача туруп јат. Ферманын кыштуларында мун тоолу кой ло эч-
ки кыштап јат. Олорды тын коротпой, күчнн аргыспай кыштада-
ла, көп ноокы тарап, су-кадык кураандар аларга койчылар киче-
нни иштегилейт.

Койчылардын кичеенкей ижинин шылтузында койлордын су-
кадыгы јакшы, күчи семис кыштап јат.

Эки сөс биригип (кожулып), база јангы сөс бӯдүрер: *колчанак,*
кызылгат, төртөн.

Биригип бӯткен кезик сөстөрднн бӯдүми кубулып та калар:
бүгүн (бу күн), јарганат (јар канат), эртен тура,
сегизен (сегис он).

104. Сөстөрди кычырып, канайда бütкенин јартагар. Кандый сөстөрдиг бүдүми кубулып калган, озор кандый сөстөрдөң бütкенин айдып, јартагар.

айык-јурт	күнчыгыш	боронот
өзөк-бууры	быјыл	агару
ады-јолы	башкүн	өрө-төмөн
атту-чуулу	унчук	јуу-јепсел
бала-барка	јетен	кеен-кеен

Сөстөрдиг кезигиле сөсколбулар тургузып бичигер.

105. Сөстөрди керектү кубулткышка тургузып, эрмектерди кычыраар.

Бүгүңги Кулады... солун јүрүмдү, ак-чек иштү улус ас эмес. Ада-Төрөл учун Улу јууга Кулады јурт... көп улус барып, от-јал-бышту јуу-согуш... јана баспастаң тартышкан. Озордың көбизи јүрүмин Ада-Төрөли учун берип, кара бажын јуу-согуштардың јаландар... артырып салган.

Сөс бүдүрер кожулталу сөстөрдиг таап, учурын јартагар.

106. Бириккен сөстөр орус та тилден кирер, орус тилден алтай тилге көчүрилер де. Сөстөрдиг кычырып, бütкен эбин јартагар.

школ-интернат	медишчи
летчик-космонавт	фотојурук
стенгазет	јуртсовет
физкультура	агашпромхоз
универмаг	сарјусырзавод

107. Кычырып, кажы ла кинофильмде не керегинде айдылганын куучындап беригер. Карарткан сөстөр кандый эпле бütкенин јартагар.

Илбүлү фильмдер.

«Приключение жёлтого чемоданчика» деп художественный фильм јуу башталар алдында чекисттерге диверсанттар тударга

болушкан уулчактар керегинде. Миша ла Степка пионерский лагерден јанып клееткендер. Кенетийин бомбалар тўжўп, андамында јарылып тура берди...

Јуу башталган јерден качып брааткан улустын ортозынан уулдар сынар колду кижиле танышкан. Ол кижиле уулчактарды чемоданын апарыжып берзин деп сураган. Бойы, база бомба тўжерде, кайдаар ла јоголо берген.

Шыркалу улус тартып апараткан автомашина уулчактарды отырғызып алган. Чемодан уулчактарда арткан. Чемоданда шпиндор каршулу ижинде тузаланган немелер болгон эмтир. Онон ло бери уулчактар фашистский кайучыларды истеп, бистинг улуска болужып баштаган.

«Варвара — краса, длинная коса» деп чөрчөк-фильмде тенекус каандар ла олордын јүүлгексү керектери керегинде айдылган, ондо санаалу, јараш јиниттер ле олордын чындыгы, јалтанбазы көргүзилген.

11 §. Колболу сөстөр.

Биригип (кожулып), эмезе колбожып, бүткен сөстөр эки эмезе үч төзөгөлү болор, темдектезе: *амыр-энчї, Көксуу-Оозы, кїнчыгыш, ак-боро, эртен тура, эр кижиле.*

Эки эмезе үч төзөгөлү сөстөрдиле колболу сөстөр деп айдар. Колболу сөскө учуры жуук эмезе учуры башка сөстөр биригер: *айыл-јурт, акча-јөөжө* — учуры жуук сөстөр; *мал-куш, Ада-Төрөл* — учуры башка сөстөр; *ары-бери, оноры-тескери* — удура учурлу сөстөр.

Сөстөр такып айдылып база колболу сөс бүдүрер: *озо-озо, јоон-јоон, јүгүре-јүгүре.*

Кезик колболу сөстөрдиле бирүзи учуры јок сөс болор эмезе бир сөзине кеберлеш болор: *бала-барка, мендей-шиндей, эт-сат, тал-табыш.*

108. Кычырып, колбулу сөстөрдиле бүткен эбин ле учурын јартагар.

1. Талайда јүрер јуу-јепселдү ийде-күчтердиле байрамында парад өдүп јат. 2. Иштег амыраар өйдө заводтын ичинде тал-табыш

токтой берет. 3. Амыраар күнде студенттер музыканы угуп, ады-
 јолы јарлу композиторлордын јадын-јүрүмиле таныжып јат.

4. Күн тал-түштең кыйып турарда, туристтер Караколдын
 көлдөрине једип келди.

109. Сөстөрдү кычырып, канайда бүткенин ле чын бичилерин
 тартагар.

сегисјылдык	кайа-ташту	айры-тейри
колмылтык	уур-күч	түп-түс
ачкөс	эптү-јөптү	таң чолмон
суалгыш	озо-озо	јүс он

Колболу сөстөрдүн кезигиле сөсколбулар тургузып бичигер.

110. Кычырып, кажы ла сөстин лексический учурын тартагар.

ачык	үйе	жарык	сөөги
омок	анан	седен	мынан

Сол јанындагы сөстөргө он јанынан сөстөр кожуп, колболу
 сөстөр бүдүрүп бичигер.

Кезик сөстөр бирүзи бирүзин тартап, колболу сөс бүдүрүп јат:
*Эр кижги, орто түн, кара-күрөң, Алтын-Көл, Беш-Өзөк, Кан-
 Оозы, Малчы-Мерген.* Андый колболу сөстөрдүн көп сабазы
 јердин, туунын, суунын, көлдин, улустын ады болор. Олор
 чийүчек ажыра бичилер. Кажы ла сөзи согулталу болор.

Колбожып бүткөң сөстөр орус та тилден көчүрилер арга-
 лу: *кызыл мааны, темир јол, Кара талай, Орто Азия.*

Је кезик колбошкон сөстөр јаба бичилер болуп калган, темдек-
 тезе: *Акташ (ак таш), Эјеган (эје кан), Бешпелтир (беш бел-
 тир), Карагыс (кара кыс), алтан (алты он).*

111. Колболу сөстөрдү кычыраар. Кандый сөстөр колбожып
 бүткен, тартагар.

Көксуу-Оозы	кызыл-марал	Тымык тенгис
Алтай-Буучай	ак-боро	кызыл толык
Саруул	кнжи-кнйик	үн берер

Колболу сөс болуп, кандый куучынфэрмектин бөлүктери кол-
 божотон эмтир?

112. Колбошкон эпле бӱткен колболу сӱстӱрди бойыгар эске алынып, кӱргӱзӱ аайынча бичигер.

1. Јарталгыш ла адалгыш: *кара-чилең, ...*
2. Тооломо ло адалгыш: *Тогус-Кӱл, ...*
3. Адалгыш ла адалгыш: *Кӱксуу-Оозы, ...*
4. Адалгыш ла глагол: *кол салар, ...*
1. Глагол ло глагол: *звонить эдер, ...*

113. Сӱстӱрди кычырып, лексический учурын јартагар.

эр	кааза	айыл	јылдык
темир	кара	кӱмӱр	куш
јаш	он	неме	кеми
не	укаа	бала	чоокыр
таш	суу	јол	сӱс

Сол јанындагы сӱстӱргӱ он јанынан сӱстӱр кожуп, колболу сӱстӱр бӱдӱреер. Учурын кӱчӱре айткан сӱстӱрди бойыгар темдектеп беригер.

114. Кычырып, карарткан колболу сӱстӱр канайда бӱткенин јартагар.

1. Россиянын албатызы **тапкыр-билгир** улус болгон. Ол албаты **атту-чуулу** кӱп улусты: изобретательдерди, јурукчыларды, ученый-ларды, писательдерди, архитекторлорды, скульпторлорды, музы-канттарды ла артисттерди берген. 2. Ачык **эп-сӱмеле таш-кӱмӱрди** экскаватор казат. 3. **Бешјылдык!** Бу сӱс табылганынан берн уда-ды. Анайда беш јылдын планын адаган. Социалистический ороон-до план јок јадарга јарабас. **Јадын-јӱрӱмди** јарандыра тӱзӱӱри керегинде улу планы баштап ла бистинг ороондо тургускан. 4. Чалчык Анчинович Чунижековтын «Аткыр» деп куучынында **Туулу Алтайда** Совет јан учун тартыжу тушта болгон учуралдар бичилген. 5. Јердинг кӱн чыгып турган талазын **кӱнчыгыш** деп ай-дар, кӱн ажып турган талазын **кӱнбадыш** деп айдар.

Озо баштап јаба бичилетен, онон чийӱчек ажыра, учында башка бичилетен колболу сӱстӱрди чыгара бичигер. Колболу сӱслӱ айдылган областын база кандый јерлерин, сууларын, тууларын билереер, кожуп бичигер.

115. Кычырып, колболу сөстөрдү таап, бүткөн эбин ле бичилерин жартагар.

Эртен турадаг килейип турган тегери тал-түшке жетпей, терс кара булуттарла бүркөлип, күннинг аайы кенете ле үреле берди. Жок жерден салкын келип, жер-алтайды күйбүредип чыкты. Кырды кырлай турган кызыл-коо тыттар ары-бери жайканыжып, салкынга бирде шуулап, бирде күркүрөп турат. Анча-мынча болгон соңында кей боромтыгып турала, кар жаап келди.

«Күски күн күлүмзиренип турала, күп эдер» — дегени чын.

116. Кычыраар. Карарткан сөстөр канайда бүткенин жартагар.

Жойу жүрери — тузалу.

«Жойу бассан — узак жүрүм жүреринг» — деп орус албатынын кеп сөзүндө айдылат. Чындап та, жойу жүретен улустыг су-кадыгы бек, ийде-күчи тыг, сыны жеңил, санаазы омок болот. Жойу жүретен улус автомобильле, трамвайла жүретен улустан сыраңай ас оорып жат деп врачтар айдыжат.

Врачтардың шүүлтезиле болзо, жаантайып жойу жүретен улустыг балтырлары тыгыыр, сыны коо болор, жүрегн бачым оорыбас, өкпөзи кислородты көп тынар, тыныжы жеңил, жүзүн-жүүр ооруларга турумкай ла чыдамкай болор.

Колболу сөстөр лө тегин сөстөрдүн нези башка?

Колболу сөстөр канайда бүдүп жат?

117. Эрмектерге колболу сөстөр кожуп, бичип алаар.

1. Орус черүүлөрдүн азыйдагы ... тартыжулары ла жеңүлери Суворовтын адыла колбулу. 2. ... учун баштапкы жуу 1812 жылда болгон. 3. Тоозы жок суулар жаап иштер бүдүрүп, ... агып жадылар. 4. Кадынның жарадында ... пионерский лагерь бар. 5. Машиналар ... болуп жат: автомобильдер, тракторлор, самолёттор эдип турган машиналар база станоктор, частар, мотороллер, мотоцикл, омонг до өскө көп не-немелер эдетен машиналар.

Кожор сөстөр: атту-чуулу, Ада-Төрөл, түни-түжиле, жүзүн-жүүр, Себи-Оозында.

Алтай тилге орус тилден кыскарткан колболу сөстөр кирип јат. Олор орус тилдин ээжилери аайынча айдылып бичилер: *сберкасса, совхоз, вуз, СССР, БАМ.*

Кыскарткан колболу сөстөр эрмекте өскө сөстөрлө колбожып, алтай тилдин кожулталарын алынар: *колхозко, сберкассада.*

Сөстөрдин баштапкы букваларынан бүткен, јаан букваларла бичилип турган кыскарткан колболу сөстөрдин кожулталары чийүчек ажыра бичилер (*РСФСР-дин, ДСО-до*): сөстөрдин баштапкы табыштарынан ла бөлүктеринен бүткен сөстөрдин кожулталары јаба бичилер (*вузка, совхозто, медпунктка*).

Кыскарткан колболу сөстөргө кожулталар алтай тилдин ээжилери аайынча кожулар: *стенгазетке, стенгазеди, комсомолго, СССР-дин.*

118. Берилген колболу сөстөр кандый сөстөрдөн бүткен, толо айдып кычыраар.

Сберкасса — сберегательный касса; профсоюз, партбилет, компартия, пионеротряд, грампластинка, комсомол, морфлот, детсад, спортплощадка, турпоход.

119. Колболу сөстөр кандый сөстөрдөн бүткенин толо айдып береер. Буквалардын адынан бүткен сөстөрди чын айдып кычыраар.

СССР, РСФСР, УССР, КПСС, вуз, втуз, тюз; партбилет, детсад.

Колболу сөстөргө алтай тилдин кожултазын кожуп бичигер.

120. Точкалардын ордына керектү кожулталар кожуп, эрмектерди бичигер. Колболу сөстөрдин алдыла чийү тартаар, олордын бүткенин јартагар.

1. Јол јазаачылар кумакты «ЗИС-585» таңмалу самосвал автомашиналарла тартып алат. 2. Бистин областьтын комсомолдоры ВЛКСМ... XVIII съездин ле 60 жылдыгын јаңы једимдерле уткыды. 3. Бистин колхоз... малга азырал белетеер өйдө комсомолдордын ла јашөскүримдердин бригадазы төзөлип јат. 4. Советский улустын једимдери СССР... јаңы Конституциясында бичилген.

121. Керектү сөстөрдү бойыгар таап, таблицага бичигер.

Сөс бүдүрер кожул- талу, бир төзөгөлү сөстөр	Колболу сөстөр	Орус тилдег кирген колболу сөстөр
озочыл ***	Кызыл-Өзөк ***	самолёт ***

122. Кычырып, колболу сөстөрдү ле сөс бүдүрер кожулталу сөстөрдү көргүзип, бүдүмин ылгагар. Карарткан орфограммаларды жартагар.

«1-кы Луноходтын» жорыгын улус качан да ундыбас. Американы ачкан Колумбты, жерди айланган баштапкы жорыкчы Магелланды бүгүн канайда ундыбай жадыс, онойдо ок бис «Луноходты» ундыбазыс.

Орус тилдег кирген база кандый колболу сөстөр бар, кожуп айдыгар.

123. Үлгерди кычыраар. Карарткан сөстөрдиг учурлу бөлүктөрин адап береер.

Электростанция таркырады,
Эмиктерле ток барды.
Элбек колхоз журтында
Электрооттор жарыды.
Иштиг кўни божогон.
Иш бүдүреечилер амырады.
Қышкы узун тўндерде
Қуучын-каткы оордо.
Јаңы туткан клубта
Јашөскўрим јуулгылайт.
Қышкы танды јууктадып,
Қыстар-уулдар јырғагылайт.

(Ј. Кыдыев.)

124. Јурукты көригер. Берилген сөстөрдү кычыраар. Ол сөстөрлө журукка келиштире тузаланып, куучын тургузып алыгар.

Сас, көл, жараттай, өзүм, чалканчак, жыраа, кулузун, уйалап, кичинек, омок-жимек, кучкажак, жымырткалар, сарычый, түк жок, оосторы, кыскылым-сары, ада-энези, эне-кучкаш, ада-кучкаш, элип-селип, азыра, бала-барказы, оок-теек, курт-когыс, чымыл, көбөлөк.

Куучынга ат адайла, бичигер.

Сурактар ла жакынталар.

1. Алтай тилде сөстөр кандый эпле бүдүп жат? Сөс бүдүрер кожулталардыг болужыла бүткен сөстөр айдып беригер.

Кандый сөс бүдүрер кожулталу сөстөр көп учурап жат?

2. Кандый сөстөрдү колболу сөстөр деп айдар, олор канайда бүдүп жат?

Эки сөс биригип (кожулып) бүткен сөстөр айдып беригер.

Эки сөс колбожып бүткен сөстөр айдып беригер.

3. Кандый колболу сөстөр чийүчек ажыра, кандыйлары жаба, кандыйлары башка бичилип жат?

Сөстөр темдектеп беригер.

4. Орус тилден кирген ле көчүрилген колболу сөстөр айдып беригер.

5. Тил керегинде науканыг кандый бөлүгиле таныштыс? Оног нени билип алдыс?

125. Кычырып алала, карарткан сөстөрдү бүдүмине ылгап, чын бичилерин жартагар.

Куштар поездти де акалап жат. Жагыс та шонкор эмес, же каргаа ла таан да оны акалап туратан. Же бу керек туку кажы

чакта болгон. Ол тушта паровозтын кўчи де уйан, жолдор до, сигнализация да коомой болгон. Эмди паровозко карлагаш та једижи болбос. Паровоз бир часка 130 километр өдүп јат. Оны-ла тартыжып көр. Темир јолло барып јаткан паровозты кем-кем акалаар да болзо, ол онын кичүү карындажы — электровоз. Электровоз, паровозко көрө, јегил де, күчтү де. Ол бир часка 170 километрге жуук өдөт. (А. Беляев.)

Колболу сөстөрин чыгара бичигер.

Андый ок эпле бүткен колболу сөстөрдү бойыгар кожуп бичигер.

126. Божодылган букваларды тургузып, кычыраар. Бичип алыгар.

Чөрчөкчи Санабай.

Эгирде Санабайдын айлына толт...ра балдар ј...латан. Санабай јаап чөрчөкчи кижин болгон. Ойгор чөрчөкчи кижин озогы тушта јакшы жүр...м көрбөйтөн. Санабай да јакшы жүрүмдү көрбөгөн. Ол бойынын чөрчөктөрүн јокту ул...ска куучындап жүретен. Је Тор-јын деп бай онын јолына буудак эдип, Санабайдын чөрчөгүн угар-га жуулган улус...ы сүрүп салатан.

Ол тушта Санабай мынайда сананган: јокту улус бичикчи болзо кайдар! Ол чөрчөкт...рин бичикке салып, јоктуларга таркадар эди. Је бу санаа бир катап келеле, ундылып калган. Эмдиги бйдө онын бир тушта сананган санаазы бүдүп калды. Онын чөрчөгүн уулынын уулчагы бичиктег кычырып берерде, ол сүрекей тын салынген.

(С. Суразаков.)

127. Берилген сөстөргө сөс кубултар кожулталар кожуп, чын бичилерин јартаар.

Костюм, кино, механик, милиция, пылесос, билет, документ, лётчик-космонавт, школ-интернат, үн берер, үч толык, от-калап.

Колболу сөстөрдү талдап, олорло эрмектер тургузып бичигер.

128. Кычырып, карарткан сөстөр канайда бүткенин жартагар. Башка-башка кеберлү сөстөрдү ле угы жаңыс сөстөрдү көргүзеер.

Айунын кыштузы.

Уссурийский тайгада көндөй агаштар көп учурап жат. Андый көндөй агашта жаңыс ла тийиндер эмес, же койондор до кыштап жадылар. Уссурийский тайгалардын кара өндү айулары, бистин жердин күрөң айулары чылап, ичегенде кыштабай, өрө бийикте турган жоон агаштын көндөйине кирип кыштайдылар.

Бир катап анда, агашпромхозтордын бирүзінде, кышкыда жыккан тыттарды жадыктар эдип кезеле, оморды жаңыс жерге жууй тоголоткондор. Агаш белетесчилер бир жоон тытты кезеле, тоголодып клеелерде, тоормоштын көндөйинен кара айу чыгып келген. Улус коркыганына тоормошты чачып ийеле, жер башка жүгүрди-лер. Кара айу дезе, нени де билбеген неме чилеп, жуугында көрүнүп турган тайга жаар ууланып жүрө берди.

Озо бир сөстин башка-башка кеберлерин, омон угы жаңыс сөстөрдү чыгара бичигер.

129. Улгерди жарт кычырааар. Кайнап турган чөйгөннүн табыжын үлгерчи кандый туйук табыштарла көргүзүп жат? Көчүрө учурлу сөстөрдү көргүзеер.

Чөйгөн.

Ат көзүнче оосту,
койон будыча чорголу,
тыш бүдүмн көк чөйгөн,
ичи-бууры суу чөйгөн,
ак печкеде отырган,
чоргозынан буу чыккан.
Эмеш отырып алала,
кенерте чөйгөн силкинди,
бартылдада каткырды:

— Тал-түш жууктап келген,
чай кайнадып ийдим — дейт.
Кожондоды:
— Бар-р, бар-р, бар-р!
Тыркырады:
— Тыр-р, тыр-р, тыр-р!
Кедендеди:
— Чай-чай-чай!

(С. Манитов.)

Сөс бүдүрер кожултанын болужыла бүткен, сөстөр биригип ле колбожып бүткен сөстөрдү үлгерден темдектеп беригер.

130. Орус тилден кирген сөстөрдү жарт айдып кычыраар. Кол-болу сөстөрдү көргүзүп, бүткенин ле чын бичилерин жартагар.

Кызыл мааны.

Кызыл мааны — ол бистинг государствонын аңылу темдеги, тартыжунын ла жөнүлөрдүн магы. Революционный байрамдардын күндөрүндө Кызыл мааны государственнй учреждениелердин ле улус жаткан туралардын үстүндө элбирейт, байрамдаган мундар тоолу улус өрө бийик көдүрүп апаргылайт. Онын да учун бистинг государствонын Төс законунун — СССР-дин Конституциязынын статьяларынын бирүзүндө мынайда бичилген: «Советский Социалистический Республикалардын Союзынын Государственный фла-гы кызыл бөстөн эдилген, үстиги толыгында, сабына танган жанында, алтындап серп ле маска жураган, онын үстүндө алтын кыйула кыйыган беш айрылу кызыл чолмон».

Тунгак туйук үнгүр эжерине көчкөн орфограммалу сөстөрдүн тазылын коштой чыгара бичигер.

131. Кычырып, сөстинг төзөгөзүндө кандый буквалар божодылган, айдып береер.

Түлк...к, бөрү...к, өдү...к, жор...к, көмүр, ор...с, үр...п ийди, од...с, сол...н, жөд...л, толк... , жүст...к, уч...н кел, күмүш, туу... , тумч...к, жүр...п жат, уч...к, ку...р, туй...к, кул...р, жууч...л, кон...ч, чоок...р, куй...н, кууч...н, кулуг...р, көр...п ал, од...н, сөзл...к, тур...п жат, ой...н, куйр...к, мой...н, көжн... , уйк... , кон...с, өск...с, бөл...п сал, сол... .

132. Божодылган букваларды тургузуп бичигер. Кандый орфограммалар божодылган эмтир?

1. Кич...пек Чечек школго
Кич...нип бешке үренет.
Жанып келзе, айлына
Жааназына бол...жат.

2. Чагкыр түндөр,
Чедиргентип күй...гер.
Бис пионерлер —
Ишмекчилер балдары.

133. Эрмектерди члендерине ылгагар. Эрмектин кажы ла члени куучын-эрмектин кандый бөлүктери ле айдылганын көргүзип береер.

1. Пионерлер колхозчыларга жылбүлү ойын-жыргал көргүсти.
2. Кызыл тагдакла кунчыгыш бүркелди.
3. Жаланда колхозтын үүрлү малы одорлоп жүрү.

Карарткан сөстөрдүн бүдүмин ле бүткенин жартагар.

134. Кычырала, башка-башка эпле бүткен сөстөрдү таап жартаар. Күстин темдектерине аяру салып, база катап кычырала, көрбөй бичигер.

Күстин учы жаар эбаре турган ыраак тайгалардын баштары жаңы түшкен кардан кажайыжа бердилер. Жылу жерлер жаар учкулап брааткан куштар мендегилеп, чөлдин үстиле кыйгырыжып, ыраак мөңкүлөр жаар чубашкылайт. Олорды ээчий келип жаткан сооктын тыныжы кунун ле билдирип, чөлдин өгүн кубултып ийди. Эбаре агарыжып турган туулардын ортозында жаткан күрен чөл эмди карара бергендий билдирет. (Л. Кок.)

135. Сөстөрдүн чын бичилерине аяру салып, кычыраар. Карарткан сөстөрдүн бүткенин, чын бичилерин жартагар.

Канза тайга.

Адалу-уулдунын алдында айландыра жабыссу кырларга курчаткан жаан онкок жатты. Онын түбинде элбек жалан жайылыптыр: узуну да, тууразы да жети километрге жедер. Онын ортозыла аккан суунун жуукалу жараттары тыйрыкталып чөйилиптир.

Суунун эки жаныла кырларды эдектей жыраалар көп. Кырлардын эдегинен өрө жабыс барбак мөштөр. Онон өрө — кунурак жыраалар. Жаланнын коо-салаалары бойынан кичинек, жалбаксу өзөктөр болуп, жабыс болчок кырландары ажыра жажынып чөйиле берген. Бу жалаңды курчаган сындар учы-куйузы жок чөйилип, тегериле бириге берген. Анда-мында болчок таскылдар көрүнөт. Суулардан башталган өзөктөр, көксимек түдүскөккө бөктөлүп, сан-төмөн жажынып жүрө бергендий. (Н. Мендеш.)

Диктант бичигер.

Морфология ла орфография.

Морфология — тил керегинде науканын бөлүгү. Морфологияда куучын-эрмектин бөлүктөрүн, оордын грамматический темдектерин үренип жат.

12 §. Куучын-эрмектин бөлүктөрү.

Сөстөр лексический учурыла, грамматический темдектериле 10 куучын-эрмектин бөлүктөрине бөлинип жат. Оордын алтузы алдынан учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрү деп адалат:

1. Адалгыш (*суу, улус, кыр*).
2. Жарталгыш (*соок, кичинек*).
3. Тооломо (*эки, он жети*).
4. Солума (*мен, бис, слер*).
5. Глагол (*бичиди, ойноор*).
6. Кубулбас (*кече, анда, мында*).

Учүзи болушчы учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрү деп адалат:

1. Уланты (*жаар, али, учун*).
2. Колбоочы (*ла, ле, да, де*).
3. Бөлүгөш (*ба, де*).

Куучын-эрмектин онынчы бөлүгү — кыйгылулар, оордын лексический де, грамматический де учуры жок. Кыйгылулар жүзүн-жүүр сезимдерди көргүзүп жат: чочыганын, кайкаганын, сүүнгенин (*Батаа! Эх!*)

Алдынан учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрү сурактарга каруу берип, эрмектин члендери болуп турат.

Куучын-эрмектин болушчы учурлу бөлүктөрү кандый да суракка каруу бербес, эрмектин члендери болбос. Оор эрмекте алдынан учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрүле кожо турар.

136. Кычырып, алдынан учурлу ла болушчы учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрүн адап беригер.

Анчыбай боро адын ээртеп, азык-түлүктү артынып алды. Онон Мундузакты учкаштырып, Эмери журтты көстөп ийди.

Адалу-уулду Ыренгаттын боочызына чыгып келгилеерде, төмөн жабыста Эмеринин туралары көрүнүп келди. Олор школдын жанына жортуп келеле, адынан түжүп, үйгө киргиледи.

(Ч. Чуннжеков.)

Алдынан учурлу ла болушчы учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрүн канайда ылгаштырар?

137. Кычырып, кубулып турган ла кубулбай турган куучын-эрмектин бөлүктөрүн темдектеп беригер.

Бистин школо узанатан жүзүн-жүүр жепселдү столярный мастерской бар. Анда үренчиктерди агашла иштенетен устар болорго үредип жат. Колло электричестволо эбиртип көктөнөр машиналарга кызычактар сүрекей жылбиркеп үренет. Олор интернатка простыньдар, жастыктын кыптарын, ич кийимдер ле өскө дө керектү немелер көктөп үренет. Художественный самодеятельностько ло жаны жылдын маскарадына керектү костюмдарды база үренчиктер бойлоры кезип, көктөп жадылар.

Бичип алала, слерге таныш куучын-эрмектин бөлүктөрүн (кажызына ла бирден) үстине бир буква темдектеп салыгар.

138. Эске үренген үлгерлердин бирүзүн айдып беригер. Ол үлгерди бичип алыгар. Алдынан учурлу ла болушчы учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрүн темдектеп беригер.

139. Куучын-эрмектин бөлүктөрүн көргүскөн таблица тургузар. Таблицага кажы ла куучын-эрмектин бөлүгине бир сөстөн темдектеп бичигер.

Алдынан учурлу куучын-эрмектин бөлүктөри.

Адалгыш.

13 §. Адалгыштын учуры ла грамматический темдектери.

Предметти темдектеп, кем? не? деп сурактарга каруу берип турган куучын-эрмектин бөлүгүн адалгыш деп айдар.

Адалгыштар кубулткыштарла кубулат, жаңыс ла көп тоодо турат, жүзүннүн мензинер кожулталарын алынат.

Эрмекте тос тос, эчегин де члендер болот.

140. Точкалардын ордына башка-башка предметтерди темдектеген сөстөр кожуп, көргүзү аайынча бичигер.

1. Улусты адаган: *үредүчи, пионер, ...*

2. Тындуларды адаган: *уй, чымалы, ...*

3. Тыны жок предметтерди адаган: *аш, агаш, ...*

4. Веществолорды адаган: *керосин, сахар, ...*

5. Действиени адаган: *базыт, ойын, ...*

6. Отвлеченный понятиелерди адаган: *ајару, санаа, ...*

7. Явлениелерди адаган: *соок, јанмыр, ...*

8. Јон ортодо болгон керектерди адаган: *революция, тар-тыжу, ...*

9. Наукаларды адаган: *математика, ...*

Предмет деп кандый сөстөрдн адап јат?

141. Карарткан адалгыштар кандый предметтерди темдектеп турганын, кандый тоодо ло кубулткышта турганын јартагар.

1. Қичу изу айда колхозчылар јалаңдарда коно-түне иштегилеп, аш бышкалакта, өлбүннүн планын бүдүрерге албадангылап јат. Деремнеде јук ле каргандар ла јаш балдар артып калган. (Л. Кок.) 2. Мундузак бичикке үренерге сүрекеј јилбиркеп турды. (Ч. Чун.) 3. Түндүк јарып келерде, карлагаштар чуркуража бердилер. (Ч. Чун.) 4. Қаникулды Карабаш тың сақыган, је эмди, качан сооктор једип келерде, оның јанатан аргазы јок болгон. (Л. Кок.) 5. Байрамдарда атту јарыш болот.

142. Кычырып, адалгыштарга кандый кожулталар кожулганын көргүзеер.

менинг энем

сенинг энен

онынг энези

бистинг энебис

слердинг энегер

олордын энези

143. Улгерлерди кычырып, жүзүнниг кожулталары кожулган адалгыштарды көргүзеер.

1. Мениг Алтайым — байлык край.

Төрөл јерим түжүмдү. (А. Сир.)

2. Ишмекчи класс печкенге

Таш көмүр таштап берер.

Бронепоезд токтобой

Социализмге једер. Л. Кок.)

3. Јаскы кўнниг изўзи

Туу-јалангды изитти. (Б. Сурк.)

4. Ленинниг сўрин

Мааныла кожо

Ыраак чолмонго

Космонавт апарат. (К. Кошев.)

14 §. Адалгыштын эрмектеги учуры.

Адалгыштар эрмекте төзөөчи кубулткышта турза, баштаачы ла айдылаачы болор. Энчилеечи кубулткышта турган адалгыш јартаачы болор, арткан кубулткыштарда турган адалгыштар толтыраачы ла айалга болор.

Төзөөчи кубулткышта турган адалгыштар эрмекте кычыру да сөс болуп турар.

144. Бичигер. Адалгыштар кандый кубулткышта, эрмекте кандый член болуп турганын алдыла керектү чийү тартып, көргүзеер.

Агаштыг учуры.

Агаштар кыраны күйгектен, кургак салкыннан корып јат. Озүмдерге керектү карды агаштар салкынга учуртпай тудуп ту-

рат. Агашту јерлерде јаткан кар калыг. Јаскыда кайылган кар-
дын суузы јерге шинет. Қышкыда агашту јерлердин кыртыжы
тонбой јат. Бистинг ороондо агашты өскүрерине јаан ајару салы-
нат. Агаш — албатынын јөбжөзи.

145. Кычыру сөстөрдн табаар. Олор кандый куучын-эрмектин
бөлүгиле айдылганын јартагар.

1. Сенин јалаңдарыңды, кыраларыңды, төрөл јерим, өштү-
ге качан да бербезис! 2. Ичкери, баатырлар, ичкери! (А. Сурк.)
3. Менин уулым, сен советский гражданин учун јүр, үрен, оморко.
(С. Мих.) 4. Менин Төрөлим, мен сенле оморкойдым. Јакшы
ба, төрөл лө сүүген городыс, јакшы ба, бистинг кызыл Москвабыс!
(В. Гусев.) 5. Юннаттар, колхозчыларга бийик түжүм аларга бо-
лужыгар! 6. Јипт кычыраачылар, бичиктерди чеберлегер. 7. Сүү-
ген Төрөлинге, уулым, кўчинди качан да кысканба!

146. Баштаачыларды кычыру сөс эдип бичигер. Айдылаачы-
ларын керектү јүзүнге тургузып бичиирин ундыбагар.

К ө р а ј у з ү: Советский школдын үренчиктери, Коммунистиче-
ский партиянын кереги учун турумкай тартыжарга белетенигер!

1. Советский кыстар ла уулдар Төрөлис учун ат-нерелү нштеги-
леп јат.

2. Колхозчылардын ла совхозтордын ишчилери јурт хозяйст-
воны ошон ары јарандыарга турумкай тартыжат.

3. Кыстар ла уулдар коммунистический јадарга ла иштеерге
үренип јадылар.

4. Пионерлер ле үренчиктер бойлорын ойындарда, иште тазык-
тырат.

Эрмекте ле сөсколбуда кезик адалгыштар, кубулткыштын сура-
гынан өскө, шүүлтези јанынан сурактарга база каруу берип
јат, темдектезе: береечи кубулткышта кайда? эмезе кайда-
ар? өмөлөбөчи кубулткышта канайда? јерлеечи кубулткыш-
та кайда? чыгытту кубулткышта кайдан? Андый адал-
гыштар айалга болуп турар. Темдектезе: Адам (кайда ар?)
јуунга барды. Пионерлер (канайда?) стройло браатты.
Јышта (кайда?) кузук јакшы бўтти. Колхоз (кайдан?)
фермадан сўтти машинала тартып јат.

147. Кычырып, карарткан адалгыштарга глаголдон сурак тургузала, кандый член болуп турганын айдыгар.

1. Эртен тура тайгадан тын салкын сокты, тал-түште шуурган башталды, аңчылар жапаштан чыкпады. 2. Базып болбос улусты санитаркалар самолёттон носилкала палаткага тажыдылар. 3. Семен орустап айдардан болгой, төрөл якут та тилле каа-жаа ла эрмектенет. 4. Быыл карган аңчы тайгага јинт нөкөрлөриле келген. 5 Аза-Јалаңда нйттердинг үрүжи токтогон. (П. Куч.)

148. Кычырып, эрмектерди члендерине ылгагар.

Кар алдынан ак күртүктер ойноды.
Тундра кожо тындаланып тымыды.
Кызыл төштү кушкаштар учкулайт.
Јем бедреп, јенгестерде баскылайт.

Адалгыштар эрмектинг кандый члени болуп турат?

149. Кычырала, карарткан сөстөргө сурактар тургузып, олор кандый куучын-эрмектинг бөлүктери, кандый член болуп турганын јартагар.

1. «Соок меге керек јок. Ол качан да јок болзын» — деп, Ады-јок бойында айдатан. Кар јаайт, соок салкын согот. 2. Изү күн бийик кырдан көдүрилип келеле, койу өлөңди, чалынды курга-дып ийди. Изү ойиненг өткүрө болгон. 3. Атты камчылап ийеле, Андрей мантада берди. Магыш аңдап жүреле, айу атты. 4. Энем картошко касты. Касты јакшы азыразанг, көп эт, көп јун аларын. 5. Грипп — југуш оору. Оору кижи тургуза ла больницага барар учурлу. 6. Бистинг колхоз пилорамала јос, плаха јарды. Јарды суу јыра јиди. 7. Бистинг колхоз государственного этти, сүтти, јымыртканы көп табыштырат. Адам малтага сап этти.

150. Тазылы бир глаголдорды ла адалгыштарды табаар. Олорды кандый темдектеринен ылгаштырар, јартагар.

I. 1. Уредү башталды. Уредүчи балдарды үретти. 2. Уулчактар көрүктеп барды, кажызы ла беш-алты көрүктен өлтүрди.

II. Карган балыкчы шүүндү
Балыктап жүрер болды...

Жаратка өбөгөн базып келди,
Алтын балыкты кычырып турды.
Балыгаш талайдаг чыгып келеле,
Мынайда өбөгөннiн сурады:
«Жарган өбөгөн, слер
Не керектү келдигер?»... (П.)

Адалгыштардын лексический учурын ла грамматический тем-
дектерин жартагар.

15 §. Ат адаган өс лө текши адалгыштар.

Предметти анылап, ого ат адаган адалгыштарды өс адалгыштар деп айдар.

Өс адалгыштарды жаан буквадан бичиир, темдектезе: *Жан-Оозы, Чолушман, Алтын-Көл, Мария*. Арткан адалгыштарды текши адалгыштар деп айдар, темдектезе: *кижи, город, суу*.
Өс лө текши адалгыштар тынду да предметтерди, тыны жок то предметтерди темдектеер.

Произведениелерди, журналдарды, газеттерди, керептерди, фабрикаларды анылап адаган бс адалгыштарды кавычкада тургузып бичиир: «*Правда*» деп газет, «*Огонек*» деп журнал, «*Мундузак*» деп повесть, «*Кызыл Чолмон*» деп колхоз.

151. Кычыраар. Өс адалгыштарды көргүзип, олор нени тем-
дектегенин жартагар.

Мрамор — кату таш. Мрамордын өңи жүзүн-башка болор. Ста-
туяларды, колонналарды, туралардын текпиштерин, көзнөктин
бозоголорун мрамордон эдип жат. Москванын, Ленинградтын ла
Киевтин метрополитендеринин көп станцияларындагы залдардын
стенелерин жүзүн-жүүр мрамордон эткен. Бистин ороон мраморло
сүрекей бай. Бу ташты Крымда, Кавказта, Уралда казып алат.
Мрамор бистин Алтайда да бар. Москванын метрозынын кезик
станцияларын Ороктойдон апарган мраморло чүмдеп жазаган.

152. Кычыраар. Өс адалгыштардын чын бичилерин жартагар.

Революциянын кийининде Николай Улагашевич Улагашев-
тин жүрүмн чек кубулган. Улагашев Ыжы-Бажындагы «Кызыл

147. Кычырып, карарткан адалгыштарга глаголдон сурак тургузала, кандый член болуп турганын айдыгар.

1. Эртең тура тайгадан тың салкын сокты, тал-түште шуурган башталды, анчылар жапаштаң чыкпады. 2. Базып болбос улусты санитаркалар самолёттон носилкала палаткага тажыдылар. 3. Семен орустап айдардан болгой, төрөл якут та тилле каа-жаа ла эрмектенет. 4. Быжыл карган анчы тайгага иит нөкөрлөриле келген. 5 Аза-Жаланда ииттердин үрүжи токтогон. (П. Куч.)

148. Кычырып, эрмектерди члендерине ылгагар.

Кар алдынан ак күртүктөр ойноды.
Тундра кожо тыңдаланып тымыды.
Кызыл төштү кушкаштар учкулайт.
Жем бедреп, жегестерде баскылайт.

Адалгыштар эрмектин кандый члени болуп турат?

149. Кычырала, карарткан сөстөргө сурактар тургузып, омор кандый куучын-эрмектин бөлүктери, кандый член болуп турганын жартагар.

1. «Соок меге керек жок. Ол качан да жок болзын» — деп, Ады-жок бойында айдатан. Кар жаайт, соок салкын согот. 2. Изү күн бийик кырдан көдүрилип келеле, койу өлөңди, чалынды кургадып ийди. Изү ойиннен өткүрө болгон. 3. Атты камчылап ийеле, Андрей мантада берди. Магыш агдап жүреле, айу атты. 4. Энем картошко касты. Касты жакшы азыразан, көп эт, көп жун аларын. 5. Грипп — жүгуш оору. Оору кижи тургуза ла больницага барар учурлу. 6. Бистин колхоз пилорамала жос, плаха жарды. Жарды суу жыра жиди. 7. Бистин колхоз государственного этти, сүтти, жымыртканы көп табыштырат. Адам малтага сап этти.

150. Тазылы бир глаголдорды ла адалгыштарды табаар. Оморды кандый темдектеринен ылгаштырар, жартагар.

I. 1. Уредү башталды. Уредүчн балдарды үретти. 2. Уулчактар көрүктөп барды, кажызы ла беш-алты көрүктөн өлтүрди.

II. Карган балыкчы шүүндү
Балыктап жүрер болды...

Жаратка өбөгөн базып келди,
Алтын балыкты кычырып турды.
Балыгаш талайдан чыгып келеле,
Мынайда өбөгөннүн сурады:
«Қарған өбөгөн, слер
Не керектү келдигер?»... (П.)

Адалгыштардың лексический учурын ла грамматический тем-
дектерин јартагар.

15 §. Ат адаган өс лө текши адалгыштар.

Предметти анылап, ого ат адаган адалгыштарды өс адалгыштар деп айдар.

Өс адалгыштарды јаан буквадан бичиир, темдектезе: *Қан-Оозы, Чолушман, Алтын-Қөл, Мария*. Артқан адалгыштарды текши адалгыштар деп айдар, темдектезе: *кижи, город, суу*.
Өс лө текши адалгыштар тынду да предметтерди, тыны јок то предметтерди темдектеер.

Произведениелерди, журналдарды, газеттерди, керептерди, фабрикаларды анылап адаган өс адалгыштарды кавычкада тургузып бичиир: «*Правда*» деп газет, «*Огонек*» деп журнал, «*Мундузак*» деп повесть, «*Кызыл Чолмон*» деп колхоз.

151. Кычыраар. Өс адалгыштарды көргүзип, олор нени тем-
дектегенин јартагар.

Мрамор — кату таш, Мрамордың өйги жүзүн-башка болор. Ста-
туяларды, колонналарды, туралардың текпиштерин, көзнөктің
бозоголорын мрамордон эдип јат. Москваның, Ленинградтың ла
Киевтиң метрополитендерининг көп станцияларындагы залдардың
стенелерин жүзүн-јүүр мрамордон эткен. Бистинг ороон мраморло
сүрекей бай. Бу ташты Крымда, Кавказта, Уралда казып алат.
Мрамор бистинг Алтайда да бар. Москваның метрозынын кезик
станцияларын Ороктойдон апарган мраморло чүмдеп јазаган.

152. Кычыраар. Өс адалгыштардың чын бичилерин јартагар.

Революциянын кийининде Николай Улагашевич Улагашев-
тинг жүрүмн чек кубулган. Улагашев Ыжы-Бажындагы «Кызыл

Чолмон» деп колхозто иштеген. Колхозчылар ого жаңыс ла чөр-чөктөри учун трудкүндөр берерге жөп тургускан. Же Улагашев онызынан мойноп, колхозто бойына жарагадый иш таап, илей, үйгөн өрүп, армакчы кадатан. (С. Сур.)

153. Точкалардын ордына өс адалгыштарды тургузып, эрмектерди бичигер. Адалгыштар ненин адын көргүзүп турганын айдып беригер.

1. ... — беш талайдын порты. 2. Казахстаннын төс городаы — ... . 3. Алтайский крайдын төс городаы — ... . 4. ... ле ... — баштапкы космонавттар. 5. Павел Васильевич Кучияк ... деп жерде чыккан. 6. «Кадын» деп үлгерди ... бичиген. 7. Колхоз жаңы жылдын байрамында менин энеме ... деп радиоприёмник сыйлап берди.

Керектү сөстөр: Барнаул, П. В. Кучияк, Москва, Гагарин, Титов, Алма-Ата, Куйум, «Родина».

154. Чечек, сырға, октябрь, кырачы деп сөстөрлө эрмектер тургузып бичигер. Кажы ла сөс бир эрмекте текши адалгыш болуп турзын, экинчи эрмекте дезе өс адалгыш болуп турзын.

155. Сурактарга толо каруу беригер. Өс адалгыштарды көргүзээр.

1. Слердин жадып турган журтыгар ол эмезе городагар канайда адалып жат?

2. Слердин жеригерде кандый атту кырлар ла суулар бар?

3. Бистин областьта эн бийик кырдын ады не?

4. Бистин областьтын төс городаынын ады не?

5. Сен бу күндерде кандый бичик кычырдын?

6. Сенин ада-эненг кандый газет алдыртып жат?

156. Куучынды кычырала, изложение бичигер.

Николай Яковлев.

Таджикский деремнеде Николай Яковлев деп кижиге бар. Ол таджик. Ады ла өбөкөзи дезе орус. Ненин учун андый болгонын ол бойы куучындаган. Фронтто онын Николай Яковлев деп жуук

најызы болгон. Ол најызы сүреен жакшы кижип болгон. Олор экү бир тилим калашты да үлежип јийтендер. 1942 жылда кышкыда Ленинградтыг јанында болгон јуу-согушта шыркалаткан Абдусамад Холмурадовты Николай Яковлев јуу-согуш болуп турган јердег туура апарып, өлүмнен корып алган, бойы десе өлтүрткен. Абдусамад госпитальдан чыгала, катап фронтко барган. Најызы учун очин алып, өштүлерди көп кырган. Абдусамад Холмурадов фронтто партияга кирген. Ол партийный биледине бойынын өлгөн најызынын ады-жолын бичизин деп сураган. Оног ло бери ол Николай Яковлевич Яковлев деп атту болгон.

Колболу адалгыштардын алдыла чийү тартыгар, олор кандый член болуп турганын үстине бир буква темдектегер.

16 §. Адалгыштын жаңыс ла көп тоозы.

157. Кычырып, адалгыштар кандый тоодо турганын јартагар.

Таш көмүрдин тузазы.

Таш көмүр кайда ла керектү. Фабрикаларды ла заводторды иштедерге, электрический лампаларды күйдүрерге, талайла, сууларла пароходтор жүргүзерге, кышкыда айылдарды жылыдарга көмүр керек.

Таш көмүрди кара алтын деп тегиндү адабаган. Ол алтынды шахтерлор казып чыгарат. Балдар, слер үренип алзаар, айса, шахтерлор болороор.

Кычыру сөстү эрмекти чыгара бичигер.

158. Жаңыс предметти темдектеген адалгыштарды 1-кы столбикке, көп предметтерди темдектеген адалгыштарды 2-чи столбикке бичигер.

Тура, туралар; теке, текелер; нөкөр, нөкөрлөр; ой, ойлөр; таан, таандар; јол, јолдор; көл, көлдөр; јелим, јелимдер; канат, канаттар; бичик, бичиктер; көс, көстөр.

Көп тоонын кожулталары кандый? Жаңыс тоодо турган адалгыштарда аңылу кожулта бар ба?

Адалгышка көп тоодо аңылу кожулталар кожулып јат: -лар, -лер, -лор, -лөр деп кожулталар төзөгөзи үндү табыштарга ла й ле р табыштарга токтогон адалгыштарга кожулар: такаалар, койлор, курлар.

-дар, -дер, -дор, -дөр деп кожулталар төзөгөзи л, м, н, н табыштарга токтогон адалгыштарга кожулар: јаландар, ороондор, чөлдөр, өзүмдер.

-тар, -тер, -тор, -төр деп кожулталар төзөгөзи тунгак туйукка токтогон адалгыштарга кожулар: куштар, ийттер.

Кату үндү табышту адалгыштарга кату ок үндү табышту кожулталар кожулар: аңчылар, турналар. Јымжак үндү табышту адалгыштарга јымжак ок үндү табышту кожулталар кожулар: меестер, сөстөр.

Је орус тилден кирген адалгыштардын калганчы үйезинде јымжак үндү табыш турза, ологго јымжак үндү табышту кожулта кожулар (магазиндер), кату үндү табыш турза — кату үндү табышту кожулта кожулар (паровозтор).

Ајару. Орус тилде јүк ле көп тоодо турган адалгыштар алтай тилде јаныс та тоодо, көп тө тоодо турар: час, частар; каникул, каникулдар. Орус тилде јүк ле көп тоодо туратан кезик өс адалгыштар алтай тилде көп тоонун кожулталарын база алынып турар, је бу тужында ологдын учындагы и ле ы табыштары тўже берер эмезе өскө табыштарла солына берер, темдектезе: Карпаты — Карпаттар, Гималаи — Гималайлар, Пиренеи — Пиренеялар.

159. Бичигер. Көп тоодо турган адалгыштардын кожулталарынын алдыла чийү тартала, олог кандый табыштан башталганын айдып береер.

Казыр аңдар ончозы бистин өштүлер эмес. Ологдын кезиги сүрекеј јаан тузазын јетирет. Леопард обезъяндарды көп кырып јат. Балык јип турган камду — балыкчылардын өштүзи эмес, најызы. Ненин учун дезе ол көп сабада оору балыктарды јип јат. Карчагалар дезе база оору күртүктерди ле торлоолорды јипр. Эмди ченемелдү биологтор «Казыр куштарды корыгар» деп кычыру эдип јат.

160. Орус тилден кирген адалгыштарга көп тоодо кандый табыштан башталган кожулталар кожулып турганын јартагар. Ненин учун?

Клуб — клубтар, уют — уюттар, сад — садтар, гараж — гаражтар, газ — газтар.

161. Орус тилден кирген адалгыштарга көп тоонунг кожулталарын кожуп бичигер. Ол кожулталардын чын бичилерин жартагар. Кезик адалгыштарла эрмектер тургузаар.

Партизан, председатель, класс, кабинет, календарь, колхоз, гардероб, велосипед, гараж.

162. Кезик адалгыштар јүк ле јангыс тоодо турар аргалу. Таблицаны көрөөр. Көп тоонунг кожулталары кожулбай турган адалгыштарга ајару салаар.

Ј а н ы с т о о

К ө п т о о

јренчик

јренчик-тер

такаа

такаа-лар

ар-бүткен

—

түштүк

—

Кан-Оозы

—

163. Озо көп лө јангыс тоодо турар, онынг кийнинде јүк ле јангыс тоодо турар адалгыштарды чыгара бичигер.

Нөкөр, пионер, пенал, үредүчи, алтын, булут, тенери, каймак, деремне, јарат, өрөкө, солун, самын, ороон, ором, кендреш, јодо, аэродром, спутник, тенгис, кулур, туу, тоомјы, чой, керосин, кей, буудай, күн, нефть, талкан, газ, ырыс, мөндүр, базыт, кору, темир, карындаштык, электростанция, амыр-энчү.

164. Јүк ле јангыс тоодо туратан 3—4 адалгыш таап, көргүзү аайынча кожуп бичигер.

1. Веществолорды көргүзип турган адалгыштар: *јес, сүт, каймак, сарју, ...*

2. Бир канча улусты эмеze предметтерди бириктире айдып көргүскен адалгыштар: *јашёскүрим, ар-бүткен, ...*

3. Эдилгелерди ле ајалгаларды көргүскен адалгыштар: *уйку, базыт, ...*

165. Адалгыштарды көп тоого тургузып бичигер. Көп тоонунг кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

Туу, кобы, станок, темене, бала, тийинг, спираль, деталь, өзүм, төңөзөк, вагон, час, газет, обоо, ороон, карагай, таар, шүлүзин.

166. Божодылган кожулталарды тургузып, эрмектерди бичигер. Көп тоонунг кожулталарынын алдыла чийү тартып, олордын үндү табыштарынын чын бичилерин јартагар.

I. Карангуй-чанкыр тенгериде тоозы јок јылдыс... суркурайт. Кезикте олордын бир-бирүзи үзүлип, карарып көрүнип турган теңкек кырдын ары јанында јоголып калат. Јылу салкын араайын согот. Сырсайдын суузы амыры јок шуулап, јаан кара таш...ды ажыра казалап, туку төмөн бурылчыкка једет. (А. Ад.)

II. Тоозынынг ортозынаг үч абра көрүни. Трактор токтой берди. Аш тартаачы... камчызын айландырып, сыр кыйгыда клеетилер. Көлөсө... күбүр кырага терең бадалып, ат... көңкөрө жыгыла бергедий, үкүстигип јеттилер. (Каинч.)

Диалект сөсти көргүзеер.

167. Глаголдорды көп тоого тургузып бичигер.

Кычырган, көргөн, барбас, келди, барды, барар.

Глаголдордын көп тоозын кандый кожулталар көргүзип јат? Адалгышка кожулып турган көп тоонунг кожулталарыла түндейле, шүүлте чыгара айдыгар.

168. Божодылган букваларды тургузып кычырала, эрмектерди бичип алыгар.

Ийне бүрлү агаштар.

Карагай...ар, чибл...ер, мөш...өр — ийне бүрлү агаш...ар. Ийне бүрлү агаш...арда јалбрак...ардын ордына ийнелер. Олор кышка түшпей јадылар. Јаскыда ла јайдын баштапкы өйлөринде ийнечек...ер жүргери солынып турулар. Күскиде ле кышкыда ийне бүрлү агаш...ар өткүн јажыл турадылар. (С. Аксаков.)

Көп тоонунг кожултазын алынган глаголдордын алдыла чийү тартыгар.

169. Башка-башка предметтерди темдектеп турган адалгыш-тарла тузаланып, куучынды оной ары бичигер.

Күски каникулда Түкеш энезине койлор кабырышкан. Энези кенетийин оорый берген. Койлорды одорго онын уулы айдап эке-леле, кичееп кабырган. Кенетийин шуурган башталган.

17 §. Адалгыштар кубулткыштарла кубулары.

170. Кычырып, адалгыштарга сурактар тургузаар. Олордын кубулткыжын көргүзеер.

1. Совет жангыг маанызын
Ленин бектеп тургускан.
Албатыны көдүрүп,
Женүге бисти апарган.

(II. Шенжин.)

2. Кажы ла ырысту айылды
Жалакай күн жылыдат.
3. Жаскы күннинг жаан жаркыны
Жалакай тийгей жолыска.
4. Жаш өлгөглө, чечекле
Жытана берди жер-эне.

(Якут элгерлерден.)

1. Таблицаны кычырып алаала, сурактарга каруу беригер.

Төс ады (кем? не?)
Энчилеечи (кемнин? ненин?)
Берсечи (кемге? неге?)
Көстөдчи (кемди? нени?)
Жерлеечи (кемде? неде?)
Чыгытту (кемнен? неден?)

2. Алтай тилде канча кубулткыш? Олорды сурактарыла кожо айдып беригер.

3. Кажы ла кубулткыш нешиг учун эки суракту?

4. Адалгыш кандый кубулткышта турганын канайда таныыр?

5. Эрмекте ле сөсколбуда адалгыштарды өскө сөстөрлө не колбоп жат?

Алтай тилде тынду да, тыны жок то немени темдектеп турган адалгыштар жангыс тоодо ло көп тоодо түңей кубулып јат.

Олорго эмезе үңгүр туйук табыштан, эмезе тунгак туйук табыштан башталган кожулталар кожулар.

Адалгышка кандый табыштан башталган, кандый үндү табышту кожулта кожулып кубулары онын төзөгөзинен камаанду. Төзөгөзи токтоп турган табыштарыла адалгыштар мындый бөлүктерге бөлинип кубулар: 1) төзөгөзи үндү табыштарга токтогон адалгыштар, 2) төзөгөзи *м, н, н* ла *р, л, й* деп туйук табыштарга токтогон адалгыштар, 3) төзөгөзи тунгак туйуктарга токтогон адалгыштар.

171. Адалгыштар кандый кожулталар алынып кубулганын таблицадан кычырып јартагар.

Төзөгөзи үндү табыштарга токтогон			Төзөгөзи <i>м, н, н</i> табыштарга токтогон		
<i>Т.</i>	<i>анчы</i>	<i>јенү</i>	<i>өзүм</i>	<i>күн</i>	<i>ан</i>
<i>Э.</i>	<i>анчынын</i>	<i>јенүнин</i>	<i>өзүмнин</i>	<i>күннин</i>	<i>аннын</i>
<i>Б.</i>	<i>анчыга</i>	<i>јенүге</i>	<i>өзүмге</i>	<i>күнге</i>	<i>анга</i>
<i>К.</i>	<i>анчыны</i>	<i>јенүни</i>	<i>өзүмди</i>	<i>күнди</i>	<i>анды</i>
<i>О</i>	<i>анчыла</i>	<i>јенүле</i>	<i>өзүмле</i>	<i>күнле</i>	<i>анла</i>
<i>Ј</i>	<i>анчыда</i>	<i>јенүде</i>	<i>өзүмде</i>	<i>күнде</i>	<i>анда</i>
<i>Ч.</i>	<i>анчыдан</i>	<i>јенүден</i>	<i>өзүмнен</i>	<i>күннен</i>	<i>аннан</i>

Кандый кубулткыштардын кожулталары түңей табыштардан башталган?

1. Төзөгөзи үндү табышка ла *м, н, н* деп туйуктарга токтогон адалгыштарга түңей табыштан башталган кожулталар кожулар (таблицаны көр).

Је: көстөөчи кубулткышта үндү табышка токтогон адалгыштарга *-ны, -ни*, чыгытту кубулткышта *-дан, -ден* деп кожулталар кожулат.

м, н, н табыштарга токтогон адалгыштарга көстөөчи кубулткышта *-ды, -ди*, чыгытту кубулткышта *-нан, -нен* деп кожулталар кожулат.

2. Төзөгөзи *н* табышка токтогон энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарда турган адалгыштарда эки *н* бичилер (*тоннын, тоннон*).

172. Карарткан адалгыштардын төзөгөзи кандый табышка токтогон, кубулткыштын кожултазы кандый табыштан башталган, жартагар.

1. Тана суунын жарадында отырды. Ол буунты сууда суугуштар жүргенин көрүп отырды. Суугуштар жалбак тумчуктарын сууга суугуп, сары табаштарын күнге кургадып турат.

Танага суугуштарды каруулдаар жакылта берилген. Же олор суула жүзүп, Танадагы ырай бердилер. Олорды эмди айылга канайда айдап апаратан?

II. 1. Аза-Жалаңда нйттердинг үрүжи токтогон (П. Куч.) 2. Күн-келди деп чечектер жайылар тушта өлөннүн бажыла өрт күйүп тургандый болот.

173. Ороон, албаты-жон деп адалгыштарды энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер эмезе сөсколбулар бичигер.

174. Адалгыштарга керектү кожулталар кожуп, сөсколбуларды бичигер. Кубулткыжын үстине бичип көргүзеер.

Кайчы... топшууры, кайчы... кайладар, үредү... тузазы, үредү... кичеелдер, жеңү... күни, жеңү... аларыс:

175. Адалгыштар кандый кожулталар алынып кубулганын таблицадагы кычырып, сурактарга каруу беригер.

Төзөгөзи л, р, й, табыштарга токтогон.				Төзөгөзи тунгак туйуктарга токтогон.	
Т.	јол	јер	кой	соок	эт
Э.	јолдын	јердин	койдын	сооктын	эттин
Б.	јолго	јерге	койго	соокко	этке
К.	јолды	јерди	койды	соокты	этти
О.	јолдо	јерле	койло	соокло	этле
Ј.	јолдо	јерде	койдо	соокто	этте
Ч.	јолдон	јерден	койдон	сооктон	эттен

1. Төзөгөзи л, р, й табыштарга токтогон адалгыштарга кандый табыштан башталган кожулталар кожulat?

2. Тунгак туйуктарга токтогон адалгыштарга кандый табыштан башталган кожулталар кожulat?

1. Төзөгөзи *л* табышка токтогон адалгыштарда өмөлөөчи кубулткышта эки *л* бичилер (*колло, көллө, талла*).
2. Төзөгөзи *к* табышка токтогон адалгыштарда береечи кубулткышта эки *к* бичилер (*бичикке, соокко, көнөккө*).
3. Төзөгөзи *т* табышка токтогон адалгыштарда энчилеечи *ле* көстөөчи, жерлеечи *ле* чыгытту кубулткыштарда эки *т* бичилер (*отты, отто, оттон*).

176. Кычырып, төзөгөзи тунгак туйуктарга *ла л, р, и* туйуктарга токтогон адалгыштарды таап, кубулткыжын *ла* кожултазын көргүзөөр.

1. Күс — жылдын энг *ле* бай өйи. Күскиде Туулу Алтайдын жаландарында *ла* жыш тайгаларында канча *ла* жүзүн жинлектер быжат. Боронотты *ла* кызылгатты терери божозо, тийингатты, јодроны, чычырананы, баланды, кызыл белени, клюкваны терери башталат.

2. Кичинек-Улсгем деп сууны жакалай турган журттын үстинде тымык *ла* серүүн энгир турган.

3. Мал-аш — журтта јаткан улустын энг жаан байлыктарынын бирүзи! Мал-ашты јакшы кичеери — текши некелте. Је ол јангыс та некелте эмес, бу јерде јаткан улуска ол бийик *ле* јаркынду ырыс.

177. Чөл, тил деп адалгыштарды өмөлөөчи кубулткышка, жүрек, тузак деп адалгыштарды береечи кубулткышка тургузып, эрмектер бичигер.

178. Көп тоодо турган адалгыштардын кубулткыштарла кубуларын таблицадаг кычыраар. Олор кандый табыштарга токтогон адалгыштарла тунгей кубулып турган эмтир?

Көп тоо

Т.	уулчактар	кайындар	бүрлер
Э.	уулчактардын	кайындардын	бүрлердин
Б.	уулчактарга	кайындарга	бүрлерге
К.	уулчактарды	кайындарды	бүрлерди
О.	уулчактарла	кайындарла	бүрлерле
Ј.	уулчактарда	кайындарда	бүрлерде
Ч.	уулчактардан	кайындардан	бүрлерден

179. Адалгыштарды көргүзип, кубулткыштарла канайда кубулганын јартагар.

1. Кандый ла бийик ажуны
Бис јалтанбай ажарыс.
Кайкалду јараш јүрүмди
Иште, кожондо табарыс.

(А. Адаров.)

2. Бийик туулардан бери келгенис.
јажыл одорлу турлуда өскөнис.

(Б. Укачин.)

3. Шуулап турар узун өлөңдө
Аттардын јүк ле арказы көрүнөт.
Кезиги дезе кере түжине
Сууда турат, күнге изинет.

(Абай.)

180. Адалгыштарга кубулткыштын кожулталарын кожуп, эрмектерди бичигер. Кубулткыжын үстине бир буква ла темдектеп салыгар.

1. Туулу Алтай ... беш јүс кире јерде кайылбас тоштор бар. Сибирьдин эң јаан суулары Алтай... ла Саян... мөңкүлеринен агыш чыккан.

2. Кадын суу бойынын агынын мөңкү тошту үч сүмер... баштаган. 3. Туулар... эдектей чөйилген кыр... кызыл-коо тыттар тургулайт. 4. Кижн суу..., јер... үстүлө јорыктаарга, кей... учуп јүрерге үрөшп алган. 5. Јадын-јүрүм... керектү немени кижн бойынын күчиле ар-бүткен... алып јат.

Кажы ла адалгышка кандый табыштан башталган кожулталар кожуп кубултканыгарды јартагар.

181. Кычырып, кандый кубулткыштын кожулталары божодылганын көргүзип, чын бичилерин јартап алыгар. Карарткан орфограммаларды база јартагар.

Эртен тура јаландар... туманы чыгып келген күн... чогына араай кайылып ла таркап турар тушта, бурылчык... ары јанынан бозулар... мөбөршкөнн ле сары башту күдүчн... камчызы угулып келетен. Ол ло тушта таан... балазы јажынар јерин таппай, кап-

шай ла айлы жаар кире конотон. Чирик чобралар... эжигин бектеп алала, тежик... көстөриле суртулдадып отыратан. Сары башту уулчак... коркышту кижиде, ого энези бир ай кайра айткан, онын учун ол эмдиге коркыганча.

Күндөр өдүп, жаландар... жажыл жаагы бир эмештеги там ла саргарып брааткан, же сары чачту күдүчү олордын айлына бир де катап келбеди...

Быжыл таан... балазы жаанап калган. Ыраак жерлер... төрөл жаландарына ойто ло учуп келген.

(Л. Кокышевтин бичигенинен.)

Божодылган кожулталарын тургузып, ол адалгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер.

182. Сөсколбуларды кычыраар. Орус тилден кирген адалгыштардын төзөгөзи кандый табыштарга токтогон, кубулткыштын кожултазы кандый табыштан башталган? Ненин учун?

Газка кайнадар, газтын оды, машина гаражта, гаражтын эжиги, жаан клубта, клубтын ичинде, колхозтын малы, парадка барар, четвергке жетире.

183. Сөстөрдү скобкада көргүскөн кубулткышка тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Кызыл площадь (j.) өткөн парад (к.) телевизор (ö.) бастыра ороон көрөт. 2. Кремль (j.) Ленин (э.) кабинетин бар. 3. Коммунизм (к.) бүдүрүп турган албатыла кожо иште жашөскүрим эрчимдү туружат. 4. Область (j.) анчылардын ла балыкчылардын обществозы иштеп жат.

Кандый табыштардан башталган кожулта коштыгар? Ненин учун?

б, в, г, д, ж, з деп эжерлү үнгүр туйуктарга токтогон орус тилден кирген адалгыштарга тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулат.

Төзөгөзи **б, в, г, д, ж, з** табыштардан өскө табыштарга токтогон адалгыштар алтай тилде андый ок табыштарга токтогон адалгыштарла түйнөй кубулып жат.

А жару: Орус тилде **б, в, г, д, ж, з** деп эжерлү үнгүр туйуктар сөстөнгү учында тунгак айдылып жат. Онын учун алтай тилде олорго тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулат.

184. Кычыраар. Орус тилден кирген адалгыштарга кандый ко-
жулта кожулып кубулганын јартагар.

1. Бистинг областта эки јүстег ажыра текши үредүлү школ-
дор иштеп јат. 2. Туулу Алтайдын јашөскүрими Москванын,
Ленинградтын, Свердловсктын, Барнаулдын, Новосибирсктин,
Омсктын бийик үредүлү заведениелеринде үренгилеп јат. 3. Вы-
ставкада көргүзилген экспонаттардын кезиги аймактардан келген.
4. Бистинг городтордо Чапаевтин адыла адалган оромдор көп.
5. Музыканы уккан кижинин сапаазына элбек шүүлте эбелер.
6. Государственный Эрмитажтын научный экспедициязы Алтай-
дын түштүк јанында көп корымдар каскан. 7. Октябрьдын байра-
мын советский албаты иште бийик једимдериле уткыды.

Колболу адалгыштарды таап, олордын бүткенин јартайла, чы-
гара бичип алыгар.

185. б, в, г, д, ж, з деп үнгүр туйуктарга токтогон орус тил-
ден кирген адалгыштар сананып, олорго кубулткыштын ко-
жултазын кожуп, сөскөлбулар бичигер. Кубулткыжын үстине
бичигер.

Ј. к.

К. к.

К ө р г ү з ү: *вузта үренер, утюгты изитти.*

186. Кычырып, адалгыштардын учурын ла бүдүмин ылгагар.

Бүдүмји.

Ол бүдүмји кату јууда
Јүректерге от күүдүрген.
Акту күүннен канча јылга
Амадап иштеер ийде берген.
Ол бүдүмји јиит уулдарды
Кижн сүүнер эрлер эткен.
Келер өйлөр учун иштеп,
Сананар эдип, бисти үреткен.
Как ла јерге агаштар тартып,
Ээл чөлдөрлө суу агыскан.
Ол бүдүмји учы-учында
Јылдыстарга јолдор ачкан.
Јаан јүрүмге, јаркынду өйгө

Бүдүмји очпос, там жалбыраар.
Кандый да салкын, жоткон болзо —
Жажыл мөштий онбос турар!

(Э. Палкин.)

Учуры көчүрө айдылган сөстөрдү көргүзүп, олордун чике учурын жартагар.

187. Кычырып, адалгыштардын грамматический темдектерин ле чын бичилерин жартагар.

1. Солдаттын сөөгин салган жерге
Сананып, араай тымык келдим.

(Г. Кондаков.)

2. Козыр кабыгын тартыган эмилде
Келер ойдин мөштөри шуулажат.
Алтай жинттин ыраактагы кожоньнаг
Келер жонымнын бүдүми көрүнөт.

(К. Кошев.)

3. Эски ойди улустар	Алтай поэт ле врач
Музейде жажырган.	Албатыдаг табылды.
Жаркынду бу жүрүмди	Тууларла тендежиң,
Коммунисттер баштаган.	Тургулайт туралар.
Малчылар балдары,	Жас келди! — дежиң,
Институтты ачыгар!	Жажарат садтар.

(К. Козлов.)

Карарткан сөстөргө синонимдер таап, чыгара бичигер.

188. Скобкадагы сөстөрдү керектү кубулткышка тургузуп, сурактарга каруу беригер. Кубулткыжын үстине бичип салыгар.

1. Айылчылар ла балдардын ада-энелери нени сүреен сонуркап көрдилер? (концерт). 2. Пионерлер Астраханьнан неге жетире пароходно баргылады? (Волгоград). 3. Юннат неге чечектин үренин отыргысты? (тобракту кайырчак). 4. Космонавттарды уткыырга городтын улузы кайда жууды? (площадь). 5. Звенонын пионерлери нени айландыра чечектер отыргысты? (памятник). 6. Выставкага белетенип, уулчактар ненин моделин эткендер? (самолет ло пароход). 7. Балдар заметканы неге бичидилер? (стенга-

зет). 8. Пионерлер неге белетендилер? (поход). 9. Туристтер кайда болдылар? (Алтын-Көл).

Бичиген эрмектерди кычырып, орус тилден кирген адалгыштарга алтай тилде кандый кожулталар кожулганын јартап беригер.

189. Кычыраар, орус тилден кирген адалгыштардын кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

Гусеничный тракторды кем тапкан.

Гусеничный тракторды бойы үренген орус механик Блинов тапкан. Ол крепостной крестьянин болгон. Јайгыда јер ижинде иштейтен. Ол Волгага бурлак болуп барган. Пароходло кочегар болуп жүрген. Оondo ол машиналарды үренген.

1888 јылда ол гусеничный трактор **төзөгөн**. Немертер Блиновко јаан акча берген, је ол бойынын эткен немезин бербеген. Тракторын ол орус којойымдарга көргүзерде, олар **керексиген**.

Бистинг јаландарга трактор јангыс ла Совет јанг болордо келген.

Карарткан сөстөрдиг лексический учурин јартап, синонимдер таап айдыгар.

190. Кычыраар. Төзөгөзи башка-башка табыштарга токтогон адалгыштар талдап алала, учурин, бүдүмин ле кубуларын јартагар.

Солдаттын болужы.

Таныш эмес городтын оромыла солдат баратты. Городтын јанында бийик кырлар. Бого, айылдаш ороонго, түбек түшкен — јер силкинген. Јердинг силкингенине бүткүл город жемирилип калган. Көп улус өлгөн. Кезик улусты таппаган да.

Је тирү арткан улуска јурт керек. Олар бистинг солдатты болушка кычырган. Түбекке кирген улуска советский солдат болушарга келген. Најыларга јангы туралар, јолдор, күрлер тударга болушкан. Солдаттын ижи көп болгон.

Оромло солдат баратты. Ол түбекке кирген најыларга болушарга жаантайын белен.

Карарткан орфограммалардын чын бичилер ээжизин јартагар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Адалгыш дегени не? Тынду ла тыны јок немени темдектеген адалгыштарды канайда ылгаштырар? Кандый адалгыштар јаан буквадан бичилип јат?

2. Адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулып јат? Кажы ла кубулткышта ненин учун үнгүр ле тунгак туйук табыштан башталган, кату ла јымжак үндү табышту кожулталар бар? Онызы неден камаанду?

3. Орус тилден кирген адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулат?

4. Адалгыш эрмекте кандый члендер болуп турар? Кандый адалгыштар кычыру сөс болуп турар? Кажы ла учуралды темдектеп, эрмектер бичип беригер.

5. Алтай ла орус тилдин адалгыштарын тундеп, олордын туней ле башка грамматический темдектерин айдып беригер.

18 §. Мензинер адалгыштар.

Алтай тилде адалгыштар жүзүндерле кубулып, жүзүндердин кожулталарын алынып јат, темдектезе: *төрөлим, төрөлин, төрөли*. Адалгыштарга кожулган жүзүндердин кожулталарын жүзүннин мензинер кожулталары эмезе мензинер кожулталар деп айдар. Жүзүннин мензинер кожулталарын алынган адалгыштарды мензинер адалгыштар деп айдар.

191. Таблицаны кычырып, адалгыштардын мензинер кожулталарын көргүзеер.

Јаңыс тоодо

1. ј. менниг колым	көзим	балам
2. ј. сениг колын	көзин	балаң
3. ј. онын колы	көзи	балазы

Көп тоодо

1. ј. бистинг кодыбыс	көзибис	балабыс
2. ј. слердинг колыгар	көзигер	балагар
3. ј. олордын колы	көзи	балазы

1. Төзөгөзи туйук табышка токтогон адалгыштарга кажы ла жүзүнде кандый табыштан башталган кожулталар кожүлып јат?

2. Төзөгөзү үндү табышка токтогон адалгыштарга кандый табыштан башталган кожулталар кожулат?

3. Кандый жүзүндө жаңыс ла көп тоодо адалгыштар түңей кожулталар алынып жат?

192. Жүзүнннг мензинер кожулталарын таблицага бичигер.
Алды, билер, өзүп жат деп сөстөрдү кубултар.

Жаңыс тоонун	Көп тоонун
1. j. ...	...
2. j. ...	...
3. j. ...	...

193. Кычырып, мензинер адалгыштардын кожултазын көргүзээр.

Бистинг улу башчыбыс Владимир Ильич Ленин Симбирск деп городто 1870 жылда чыккан.

Онын энези Мария Александровна Ульянова ла менинг энем эжелү-сыйынду болгон. Володянын адазы, Илья Николаевич, албаты училищелерининг директоры болуп иштеген.

Ульяновтордын билези жылдын ла жайгыда Кокушкино деп деремнеге келип жүрөтөн. Бистинг бастыра билебис Казань городтонг база ого келетөн.

(Н. Веретенников.)

194. Бичигер. Адалгыштардын мензинер кожулталарынын алдыла чийү тартып, жүзүндерин үстине бичип көргүзээр.

Мен Советский Черүге барарымда, карган жаанам сүреен кородогон. Ого болужар кижини жаңыс мен болгом.

Жаанама пионерлер келгилеп, ого суу тажып, одын жарып, айлынын ичин жуунадып, газеттер ле бичиктер кычырып турганын угала, сүреен сүүндим.

Кару нажыларым! Онызыла слер меге, Советский Черүнннг жуучылына, Төрөлим алдындагы молжуумды сүрекей жакшы бүдүргере болужып жадыгар.

Слерге, балдар, мененг, солдат кижиден, жаан быян болзын!

(Солдаттын письмозы.)

195. Кычырып, мензинер адалгыштардын жүзүнн ле тоозын көргүзээр.

1. Нажызы жок кижини тазылы жок агашка түңей. (Кеп сөс.)

2. Төрөл јерим, кырларым,
Слерден нйде аладым,
Алтай јинт уулыгар
Эзенин нйет, тындагар.
3. Секирип јүрген Себиске
Кеен јайды кожондоп өткүрди;
Ары көрөлө, бери көргөлөктө,
Қыштын соогы једип келди.
Себиске эмди кожондобой барды,
Ач өзөккө кожон, јыргал
Кемнинг сагыжына киретен эди!

(И. Крылов.)

Карарткан сөстөрдin тазылы кандый табышка токтогон? Ол табыжы канайда кубула берди? Ненин учун?

Төзөгөзи тунгак туйукка токтогон адалгыштарга жүзүннин мен-
зинер кожулталары кожулза, тунгак туйук үнгүр эжерине көчө
берет, темдектезе: *бичик — бичигим, ырыс — ырызым*

196. Төзөгөзи токтогон тунгак туйук үнгүр эжерине көчө бер-
гедий эдип, жүзүннин мензинер кожулталарын кожуп бичигер.

Бөрүк, кузук, јоп, булут, жылдыс, јенгес, кыш.

197. Мензинер адалгыштардын жүзүнин, тоозын көргүзеер.

...Јаш балдардын каткызы
Чечегин болды, чаңкыр май!
Јон-калыктын ырызы
Јаркынын болды, јажыл май!
Јергелей баскан буттарга
Јер-энебис јайканды.
Јайа соккон јанарга
Јайым јерис јажарды.
Коммунизм јолына
Кожонгыс болдын, ногон май!
Ырысту келер јылдарды
Јууктадып бердин, јажыл май!

(А. Ередсев.)

Карарткан орфограммаларды јартагар.

198. Берилген адалгыштарга башка-башка жүзүндөрдүн ко-
жулталарын кожуп, сөскөлбулар тургузып бичигер.

Аш, иш, ийлик, шахмат, автобус, журт, конверт, марш.

Қорғуз: *түжүмдү ажыс, үрөннинг ажыс.*

Кандый адалгыштардын тззгззинде турган тунгак туйук ун-
гүр эжерине кчпдди? Ненин учун? Андый сзстзрдди бойыгар
кожуп айдыгар.

199. Дь, рь, лъ деп туйуктарга токтогон орус тилден кирген
адалгыштарга жүзүннинг мензинер кожулталары канайда ко-
жулып турганын жартап беригер.

Менин лагерим, портфелим, тетрадим
Сенин лагеринг, портфелинг, тетрадинг
Онын лагери, портфели, тетради.

Бичип алыгар. Сзстзрдинг чын бичилерин ундыбагар.

200. Орус тилден кирген адалгыштарга башка-башка жүзүн-
нинг мензинер кожулталарын кожуп, сөскөлбулар бичигер.

Фонарь, автомобиль, якорь.

201. сс, ст, сть деп туйуктарга токтогон орус тилден кирген
адалгыштарга мензинер кожулталар канайда кожулганын
жартагар.

Қласс — клазым, клазыг, клазы, клазыбыс, клазыгар.

Тракторист — тракторизим, тракторизинг, тракторизи.

Область — облазым, облазыг, облазы.

Је: лист — тетрадьтын листи; бюст — пионердин јес бюсти.

202. Скобкадагы адалгыштарга мензинер кожулталар кожуп,
сөскөлбуларды бичигер.

Қиноның (артист). Менин сүүген (артист). Амыр-энчүүнинг
(конгрессе). Городтын (промышленность). Қолхозтын (машинист)
ле (моторист). Лагерьдин (горнист).

19 §. Мензинер адалгыштар кубулткыштарла кубулары.

203. Таблицаны кычырып, мензинер адалгыштар канайда кубулып турганын јартагар.

Јаңыс тоодо	
1-кы жүзүнде турган адалгыш	2-чи жүзүнде турган адалгыш
Т. кем? энем	энен
Э. кемнин? энемнин	эненнин
Б. кемге? энемге(е)	эненге(е)
К. кемди? энемди	эненди
Ө. кемле? энемле	эненле
Ј. кемде? энемде	эненде
Ч. кемнен? энемнен	эненнен

204. Јолым, јолын деп адалгыштарды кубулткыштарла кубулатып бичигер.

Нөкөрим деремнеде јадып јат. Нөкөримнин айлы деремненин учында. Јайгыда мен нөкөриме айылдап жүргем. Јайгы каникул божоголокто меге айылдап кел деп, мен нөкөримди кычыргам. Нөкөримле кожо тайгалап жүрдис. Нөкөримде библиотека бар. Нөкөримнен мен јакшы бичиктер алып кычырдым.

205. Кычыраар. *Нөкөрим* деп мензинер адалгыштарга сурактар тургузып, кубулткыжын айдып беригер.

Ёж.

Бир катап јайгыда мен агаш аразында мешкелегем. Јанып отырала, чымалылардын уйазынын јанында ёж јатканын көрдим. Шляпа бөрүгимди чечеле, оны агажакла бөрүгиме тоголодып салып алала, айлыма экелдим.

Эмегеним оны потпойло дөөн салып ийди. Анда көп чычкандар болгон. Ёж потпойлодо кышка јетире јадып, ончо чычкандарды тудуп јип салган...

(И. Аксенов.)

206. *Јердин* деп 2-чи жүзүннин мензинер адалгыжын башка-башка кубулткышка тургузып, сөсколбулар эмезе эрмектер бичигер.

Жаңыс тоонун 1-кы ла 2-чи жүзүндердин мензинер адалгыштары төзөгөзи *м, н, н* табыштарга токтогон адалгыштарла түнөй кубулып жат (74 страницадагы таблицада түндөгөр).

207. Таблицаны кычырып, 1-кы ла 2-чи жүзүнннг мензинер адалгыштары көп тоодо канайда кубулып турганын жартагар.

Көп тоодо

1-кы j. энебис	2-чи j. энегер
Т. кем? энебис	энегер
Э. кемнин? энебистин	энегердин
Б. кемге? энебиске	энегерге
К. кемди? энебисти	энегерди
Ө. кемле? энебисле	энегерле
Ј. кемде? энебисте	энегерде
Ч. кемнен? энебистен	энегерден

Көп тоонун 1-кы жүзүнннг мензинер адалгыштары төзөгөзи тунгак туйукка токтогон адалгыштарла түнөй кубулып жат (75 страницадагы таблицада түндөгөр).

Көп тоонун 2-чи жүзүнннг мензинер адалгыштары төзөгөзи *р, л, й* табыштарга токтогон адалгыштарла түнөй кубулып жат (75 страницадагы таблицада түндөгөр).

208. *Энези* деп 3-чи жүзүнннг мензинер адалгыжын кубулткыштарга кубултып бичигер.

3-чи жүзүнннг мензинер адалгыштары жаңыс тоонун 1-кы ла 2-чи жүзүндердин мензинер адалгыштарыла түнөй кубулат, је береечи кубулткышта *-на, -не* (*курына, энезине*), көстөөчи кубулткышта *-н* (*курын, энезин*), јерлеечи кубулткышта *-нда, -нде* (*курында, энезинде*) деп кожулталар алынат.

209. Карарткан мензинер адалгыштардын тоозын, жүзүнн ле кубулткыжын көргүзип берер.

1945 жылда 20 апрельде мен почтанын кайырчагынан письмо алдым. Конвертинде Шуранын полевой почтазынын номери. Је письмону гвардиянын полковниги Легеза бичиптир: «Күндүлү Любовь Тимофеевна!.. Слердин уулыгар, старший лейтенант Александр Анатольевич Космодемьянский, немецкий олјочыларла

тартышкан тартыжуда геройдын өлүмиле өлди. Бойынын јинт јүрүмин ол бистинг Төрөлибистинг јайымы учун ла кемненг де камааны јок болоры учун берген. Колыгарды бек тудуп турум. Кату тудуныгар. Акту сагыжымла слерге күүнзеп, күндүүм јетирип турум...»

(Л. Космодемьянская.)

210. Берилген адалгыштар кандый јүзүнниң мензинер кожулталарын алынганын озо айдып береле, оларды јерлеечи кубулткышка тургузып, бичигер.

Дружиназы, мастерскойы, участогы.

211. Адалгыштардын божодылган кожулталарын тургузып, текстти бичип алаар.

Такаанын потпужы кургак ла јылу, ару ла јарык болор учурлу. Онын ич... эзинге јакшы соктырып турар керек. Такаанын потпуж... саламды, торфты, агаштын кургак јалбрактары..., агаштын стружтар... төжөк эдин јайар. Такаанын потпужы... түни-түжиле электрический от күйүп турар учурлу.

Укташ члендү эрмектерди көргүзип береер.

212. Скобкалардагы адалгыштарды керектү јүзүнге ле кубулткышка тургузып, текстти бичип алаар. Ого бажалык таап бичигер.

Школдын (пионерлер) бойынын төрөл (колхоз) јаан болуш јетирип јат. Јастын карлу да (күндер), јайдын изүү де (күндер) одордогы малдын јанында кичинек балдар јүргенин көп улус көргилейт. Школдын (пионерлер) кой до төрөөр өйдө малчылардын (кышту) келет, кураандарды торныктыларына (болуш) јетиргилейт. Пионерлер — малчылардын сүүген ле сакаган кичинек (најылар).

213. Кожулталар кожуп бичигер. Кандый кожулталар кошканыгарды јартагар.

1. Каршулу курт... көрзөгөр лө, өлтүрсер. Јинлектү агаштардын курт... јалбрактардын, чечектердинг өзөгине, чобранын ал-

дына кирип, јажынып јат. 2. Ұренчиктер диктант... јакшы бичиди. Сарыбашевтин диктант... ончозынан артык болды. 3. Эжик алдынын кўрт... калын. Карабаш ла Койло оронын ўстиндеги кўрт ... чўрче ле кўреп, тон јерди моко малтала кўчўлдеде чаап, ороны ачып ийдн. 4. Районный јурт... оромдорында, туралардын кўзнўктўрниде јаркынду оттор суркуража берди. 5. Сенин јурт... кандый аймакка кирип јат?

214. Кычырып алала, изложение бичигер. Мензинер адалгыштарла тузаланарын ундыбагар.

Надя Юра карындажыла мешкелеп барган. Юра мешкени тазылыла кожо јулуп, корзиназына толтыра терпп алды. Надя дезе мешкени ас терген. Юрага ол мынайда айтты:

— Менин мешкелерим ас та болзо, ап-апагаш, мен оморды тазылыла јулбай, бычакла кезип алгам. Сен дезе тазылыла јулган, онын учун сенин мешкелерин балкашту. Мешкелердин тазылдары јерде артып калзын деп, оморды бычакла чебер кезип алар керек. Бир-эки кўн ўтсў, мешкенин тазылынан јангы мешкелер катап ла ўзўп чыгар.

Сурактар ла јакылталар

1. Кандый адалгыштарды мензинер адалгыштар деп айдар?
2. Јўзўндерле база кандый куучын-эрмектин бўлўги кубулып јат? Темдектеп берер.
3. Мензинер адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулып јат?
4. Береечи, кўстўўчи ле јерлеечи кубулткыштарда турган мензинер адалгыштар айдып, оморло эрмектер тургузып бичигер.
5. Орус тилден кирген адалгыштарга мензинер кожулталар канайда кожулып јат? Темдектеп беригер.
6. Мензинер адалгыштарда качан тунгак туйук ўнгўр эжерине кўчў берет? Темдектеп берер.

20 §. Адалгыштардын бўдер эп-аргалары.

Адалгыштар сўс бўдўрер кожулталардын болужыла адалгыштан ла глаголдон бўдўп јат. Сўстўр биригип эмезе колбожып, база јангы адалгыштар бўдўрет.

1. Адалгыш адалгыштан бұдер кожулталар:

-чы, -чи	балыкчы, малчы, ишчи;
-дык, -дүк, -түк	жылдык, түндүк, түштүк;
-лык, -лик	најылык, айлык;
-даш, -дош	айылдаш, јолдош;
-лу, -ту, -тү	јайлу, кышту, өштү

2. Адалгыштар глаголдонг бұдер кожулталар:

-к, -ак, -ык, -үк	бичик, томырак, јыртык, үзүк
-л	азырал, јазал, комыдал,
-кыш, -күш	аскыш, сјүрткүш,
-гыш, -гиш	кыргыш, тергиш, отыргыш,
-уш, -ш	согуш, тиргеш,
-ым, -им, -ам	кийим, тудам,
-ум, -үм, -ам	тудум, јүрүм, чайнам,
-у, -ү	таскаду, кычыру, кечү

3. Немени кичинектедип эмезе эркеледип айтканын көргүзер адалгыштар бұдер кожулталар:

-чак, -чек, -чок, -чөк	турачак, текечек, орочок, өркөчөк,
-ычак, -ичек	колычак, кјүричек;
-аш, -еш, -ош, -өш	балыгаш, тийгеш, көнөгөш;
-ак, -ек, -ок	агажак, койонок.

215. Берилген сөстөрдөң адалгыштар бұдүрип бичигер.

казан, тара, түрбе, бас, өс, адал, колбо, бурул, тап

216. Адалгыштар кандый куучын-эрмектин бөлүгинен бүткенин ылгагар.

баспак, ойдык, азыранты, јайынты, некелте, суралта, кором-
жы, серемји, јарат, базыт

Адалгыштар глаголдонг база кандый кожулталардын болу-
жыла бұдетен эмтир? Сөс бұдүрер кожулталарын графиче-
ски көргүзип, адалгыштарды бичип алыгар.

217. Карарткан адалгыштардын кожулталарын көргүзип береер.

I. Качан да арыырын билбес
Иштенкей, жалакай албатым
Жеткен јединине чүмеркебес,
Чүми јок, керсү албатым.
Кажы ла айылга кирзен,
Карузып, сени уткыырлар...
Јобоп жүрген јорыкчыга
Бары-јогын саларлар...

(А. Адаров.)

II. 1. Бистинг ороондо сүт ле сүттен эткен курсактар көп бол-
зын деп, жаңыс ла уй саачылар тартыжып турган эмес. Олорго
јүзүн-јүүр профессиялу ишчилер, малчылар, зоотехниктер ле ме-
ханизаторлор болужып јадылар. 2. Нефтьтен керосин, бензин, ма-
шинанын сүрткүжин ле өскө дө тузалу көп продукталар белетеп
јат.

Колболу адалгыштарды көргүзип, канайда бүткенин јартагар.

**218. Кычыраар. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүт-
кен адалгыштарды таап, колбошкон сөстөриле кожо чыгара
бичигер.**

Ўредүчи балдарга коммунизм тужында кайкамчылу жүрүм бо-
лоры керегинде куучындаган. Ол кеен-јараш городтор тудулары
керегинде, улус бойынын күүниле ар-бүткенди кубултарга үренип
алары ла түндүкте түштүк јердин өзүми өзөри керегинде куучын-
даган. Балдар ўредүчини сүрекей ајарулу уккандар.

— Је бастыра ол једимдерге једерге көп лө јакшы ўренер ке-
рек — деп, ўредүчи кожуп айтты.

Карарткан сөс кандый куучын-эрмектинг бөлүги? Ол канайда
бүткен? Андый сөстөрдн бойыгар айдып беригер.

219. Адалгыштардын бүткенин јартагар.

Табару, азым, ийнелик, чийү, јыргал, көкчи, ўредү, ўредүчи,
суску, кырлан.

220. Улгерди јарт, чокум кычыраар. Адалгыштардын немени эркеледип айткан кеберин кандый кожулталар көргүзип јат? Мензинер адалгыштардын жүзүнн база јартагар.

1. Абрага салган өлөң үстине
Уулчак чыгып, отырып алат.
Деремнеге једип келгенде,
Бойын тынзынып, сүүннн турат... (Н.)
2. «Сен, Күүгеш, менин најым,
Кожоңгынды јараштыра чөйноп туруң,
Сенин кожоңгың ончозыңаң артык деп
сананадым». (Кр.)

221. Адалгыштардын немени кичинектедип эмезе эркеледип айтканын көргүзөр кеберин бүдүрп бичигер.

Тийнн, койон, көрүк, кураан, ийт, түлкү, өркө, оро, кыс, суу, чечек.

222. Кычыраар. Карарткан адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталарының чын бичилерин јартагар.

1. Балдардын керектерин Владимир Ильич, бойының бастыра жүрүминде үренчиктерле иштеген кнжи чилеп, сүрекей ајарулу ла јилбиркеп көргөн. 2. Телефондор шыгырайт, телефонло куучындар көндүгет, чике проводко кажы ла јанынан — түндүктен, түштүктен, күнчыгыштаң, күнбадыштаң куучыңга кычыргылайт. Ончозы күүлей берет, иш кайнай берет... (Бонч-Бр.) 3. Колхозчылар аш өскүрп, бийик түжүм аларга кичеенедилер.

Эски сөс биригип бүткен адалгыштарды чыгара бичигер.

223. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Адалгыштардын сөс бүдүрер кожулталарының үндү табыштарының чын бичилерин јартагар (кату ба, јымжак па, эрин чөйилер бе, чөйилбес пе?).

Өтк...ш, суск...ш, түнд...к, јылд...к, түж...м, жүр...м, койч... , көр...ш, сог...ш, солынт... , күрен...н, иш... .

224. Кычыраар. Карарткан адалгыштардын бүдүмин ле бүткенин ылгап береер.

1. Јонның ижинен бистин јадын-јүрүмиске сүүнчи, байлык келет. 2. Советский башкару јуу-јепселди бастыразын чек јогол-

торы учун турумкай тартыжат. 3. Базынчыкта јаткан албатылар импернализмге удурлашкан тартыжуга көдүрилер ле колонналь-ный базынчыктыг кынжызын үзе согор деп, Ленин айлаткыштап чын көргөн. Ленинин айлаткыштап анайда көргөн эмди жүрүмде бүдүп јат.

Карарткан адалгыштардың чын бичилерин јартагар.

225. Адалгыштардың немени кичинектедип эмезе эркеледип айтканын көргүскен кебери кандый кожулталардың болужыла бүткенин, оlorдың чын бичилерин јартагар.

...Јинт нөкөр, берн уксан,
Тўжине турада отырбазан,
Јенгил чананды кийип алып,
Аралга, аркага јынгылап барзан.
Анда сеге омок тийнгеш
Чибиден чочогой таштап берер..
Табыш алган сергек элитеш
Чекчил казалап элес эдер.

(А. Адаров.)

226. Точкалардың ордына сөс бүдүрер кожулталар кожуп бичигер.

1. Кулга жүрген албатыга
Јай... берген Ленин,
Кунугып жүрген бистерге
Јырга... берген Ленин.

II. 1. «Уулым керегинде повесть» деп бичи... аайынча библиотекада конференция болордо, јинт кычыраачылар куучын айткан. 2. «Балык... ла балыг... керегинде чөрчөкти» Чейнеш јааназына кычырды 3. Сүмер туунын күнет келтегейинде, сүт көлдин јар... ында, бир уул... јуртаган. 4. Қайран Пөтүг...м, үнгүр јараш кожондойдың. (Кр.) 5. Герасим Мумуны мойнынан ыкта...ла буулап алала, каалга јаар басты. (Т.). 6. Владимир Ильич бойынын бастыра жүр...ин революционный тартыж...да өткүрген. 7. Балдар экскурсияга жүреле, тудуп алган койон...ын школго экелди.

227. Кычырып, сөстөрдиг бүткен эбин јартагар.

Тогузон, тумчук, ачу-корон, айга-күнге, карындаш, он јети арка-тууга, сөзлик, сөсколбу, тамчы, үзүк, жоонмойн, күүн-

санаа, јер-бойында, јер-телекей, Таң-Чолмон, сарзу, радиотолку, Јодралу-Бажы, таш көмүр, талан-келен, сүр-кебери, јетен, үн берери, кол салары.

Адалгыштарды таблицага чыгара бичигер. Бойыгар база кожуп бичигер.

Адалгыштар

Биригип бүткен <i>сөскөлбү</i> ...		Колбожып бүткен <i>Ада-Төрөл</i> ...
--	--	--

Адалгыштар кандый эпле бүдерин јартап беригер.

228. Карарткан адалгыштар кандый эпле бүткенин, олордын чын бичилерин јартагар.

1. Бешјылдыктын кажы ла јылы —ол алтам, ол бисти коммунизмге јууктадат. (*Л. Кас.*) 2. Куштар јуртхозяйството јаан тузанын јетирет. Олор, курт-коныстан башка, каршулу јүзүн-јүүр чычкандарды кырат. 3. Ак той балкаштан шаајыг аяктар, тарелкелер, чайниктер эдиј јадылар. 4. Сууда ла көлдө табыштары серибей, суугуштар ла кастар учат.

Бичип алала, карарткан адалгыштар эрмектин кандый члени болгонын чийү тартып көргүзеер. Кубулткыжын үстине темдектеп салаар.

229. Үлгерлерди кычыраар. Колболу адалгыштарды ла сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен адалгыштарды көргүзип, бүдүмин ылгагар.

1. Кожон-комыт јынгырап барган.
Кобы-јиктер уйуктап калган...
Јарык јалбыш јалбырап күйген,
Јалбышту сөстөрдн койчы кайлаган.

(А. Адаров.)

2. Чике ле бистин алдыста
Чике-Таман көрүнди.

(Г. Кондаков.)

3. Көк теңериге көдүрилген
Тайга-жыштын жаражын!

(А. Саруева.)

230. Кычырып, карарткан адалгыштардын грамматический темдектерин, эрмектеги учурын көргүзөөр.

Албатыбыс геройды
Акту жүректен мактады.
О менин Төрөлим,
Бастыра жер-телекей
Сенин ийде-күчинди
Кайкаганы сүрекей.

Сүүген Эие-Төрөлис,
Магың ыраак жайылат,
Ак аястың түбине
Улу жолдор ачылат.
«Восток» деген керебин
Ийде-күчин көргүсти.

(К. Козлов.)

Колболу адалгыштарды чыгара бичип, бүткен эбин жартагар.

231. Адалгыштарга жүзүннүн ле кубулткыштын кожулталарын кожуп, сөсколбулар бичигер.

Бичик, комыс, иш.

Адалгыштардын төзөгөзи токтогон тунгак туйук табыштары канайда, ненин учун кубула бергенин база жартагар.

232. Үлгерди кычыраар. Адалгыштарды көргүзип, грамматика жанынан толо ылгап беригер.

Күски салкын.

Күски салкын күүлөп кожондойт,
Күрөң төңдөр үстиле учат.
Жалы жайылган аргымак аттый,
Жалан чөлди кечире казалайт.

Ыраакта тайгалар калың булуттарла
Баштарын ороп, карарып тургулайт.
Кулузын өлөңнүн баштарын бүктөп,
Куйун айланып тенгериге чыгат.
Өлөңдн чабала, обоолоп салган,
Ашты кезеле, тартып апарган.
Калганчы жалбрактар кейде учат,
Кайда да салкын ачу сыгырат...

(А. Адаров.)

Кажы ла кубулткышта кандый табыштардан башталган, кан-
дый үндү табышту кожулталар бар? Ненин учун?

Сурактар ла jakылталар.

1. Адалгыштардын учуры ла грамматический темдектери ке-
регинде куучындап беригер.

2. Алтай тилде адалгыштар кубулткыштарла бирлик ээжи
аайынча кубулып јат дегенин канайда ондон јадыгар? Јартап бе-
ригер.

3. Мензинер адалгыштар керегинде билгенигерди куучындап
беригер.

4. Адалгыштар эрмекте кандый члендер болуп турар? Тем-
дектеп, эрмектер бичип алыгар.

5. Адалгыштар кандый эп-аргаларла бүдет?

6. Сөс бүдүрер кожулталу адалгыштар темдектен беригер.

7. Сөстөр биригип ле колбожып бүткен адалгыштар айдып,
олордын чын бичилерин јартагар.

8. Биригип ле колбожып бүткен адалгыштарла эрмектер
тургузып айдыгар.

Јарталгыш.

21 §. Јарталгыштын учуры ла грамматический
темдектери.

|| Предметтин темдегин көргүзип, кандый? деп суракка каруу
берип турган куучын-эрмектин бөлүгүн јарталгыш деп айдар:
бийик кыр, таш тура, ойгор баатыр.

Жарталгыштар эрмекте жартаачы эмезе айдылаачы болуп турар:
Бичик кычырага сүйүп турган кижги ырысту (айдылаачы).
Бис жибүлү бичиктер кычырага сүйүп жадыс (жартаачы).
Сөсколбуда жарталгыш камаанду сөс болот.

233. Кычыраар. Жарталгыштарга сурак тургузаар.

Чагкыр тенериде тоозы жок жылдыстар суркуражат. Кезикте омордын бир-бирүзи үзүлүп, тенкек кырлардын ары жанында жоготуп калат. Жылу салкын араай согот. Сарысайдын суузы шуулап, бийик, жаан кара таштарга согулат. Онон ол энчейип калган күрөң кайаны бастыра күчиле тееп, кайра чарчалтат.

(А. Адаров.)

Жарталгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер. Омор куучын-эрмектин кандый бөлүгүн жартап турганын айдып береер.

234. Жарталгыштарды таап, омор эрмектин кандый члени болгонын айдып береер.

Алтай.

Алтайымнын чөлдөрүн
Кылгалу аш бүркеген.
Аң тентсеген жерлерин
Колхозтын малы ээлеген.

Эмди мениң Алтайым
Үргүлжиге жыргалду,
Эмди мениң албатым
Үргүлжиге ырысту.

Алтайымнын ичине
Жайым кожон жайылган.
Коммунизмнин жолына
Партия бисти баштаган.

(Албатынын кожогы)

235. Бичигер. Јарталгыштар эрмектин кандый члени болгонун чийү тартып темдектегер.

1. Күрен-сары кебин кийген күски күндер једип келди. 2. Болчок башту токтогошло будактарды тоолой согот, көк кабагалу тобогolor мөндүр кептү төгүлжет. 3. Жаңыс көзнөги јамачылу јабызак болчок турада Туујы иштенип отырат. 4. Сугат болгон ару суузы кышкы соокто тоңбой турды.

(Ч. Чунжекoв.)

236. Кычырала, куучындап береер. Тексттен кижинин јан-кылыгын көргүскен јарталгыштарга синонимдер табыгар.

Илюша кичинекте төп уулчак болгон. Ол школдо сүреен јакшы үренген. Илюша үредүде сондоп турган балдарга јилбиркеп болужатан. Ол художественный бичиктерди көп кычыратан, анчада ла военный бичиктерди кычыарга сүүйтен. Јайгы каникулда бойынын шулмус көкөрлөрилe јаан улуска јалан ижине болужып туратан.

237. Бичигер. Јарталгыштар эрмектин кандый члени болгонун алдыла чийү тартып көргүзеер.

I. Күрен күс өтти, кыш једип келди. Јымжак кар айланыжып јаайт, соок салкын согот. Көк чибилер ле јажыл карагайлар алдындагызынан артык јажара берди.

II. Анна Андреевна фермада доярка болуп иштеген. Уйларды дояркалар бойлары кабырып туратан. Кичинек Андриян энезине уйлар кабырышкан.

Энези сүүнип айдып туратан:

— Балам кандый јакшы. Ол шулмус та, чыйрак та.

(М. Юхма.)

22 §. Качественный ла относительный јарталгыштар.

Јарталгыштар лексический учурыла качественный ла относительный болор.

1. Предметтердин өгин (ак, кара), амтанын (ачу, тату, кычкыл), бескезин (уур, јенил), тыш бүдүмин (јараш, козыр), улустын ла тындулардын кылык-јагын (ак-чек, јалтанбас,

кедер) көргүзөр јарталгыштарды качественный јарталгыштар деп айдар.

2. Качественный јарталгыштардан өскө јарталгыштарды относительный деп айдар, темдектезе: *таш тура, тере өдүк*. Относительный јарталгыштар предмет неден бүткенин, неден јазалганын, неле колбулу болгонын (өйлө, јерле), угын, предметти түндештиргенин көргүзөр: *агаш стол, кўски кўн, кечеги кўн, алтай тил, тайгадагы мал*.

238. Кычыраар. Ылгерден качественный ла относительный јарталгыштарды таап, учурын јартагар.

Төрөл јерим.

Тууларын бийик,

Аңдарын кийик,

Арчын јытанган,

Аржан адылган

Одын-суулу Алтай,

Ойын-сүрлү Алтай,

Кыстарын кемдер? —

Јарлу койчылар.

Уулдарын кемдер? —

Омок малчылар.

Одын-суулу Алтай,

Ойын-сүрлү Алтай.

(Э. Тоюшев.)

Јарталгыштар эрмектин кандый члендери, јартагар.

239. Бир столбикке качественный, экинчизине относительный јарталгышту сөскөлбуларды бичигер.

Көк тенери, агаш тура, јес чөйгөн, баатырдый уул, јажыл бүр, јараш мөш, орык јол, кайыр меес, узун јол, сүзеен уй, тудан ийт, коркынчак койон, шулмус уулчак, темир күрек.

240. Адалгыштарга относительный эмезе качественный јарталгыштар кожуп бичигер.

Орын, плат, аяк, час, јол, чечек, өлөң, чыбык, ат, уй, ийт, бөрү, койон, тура, күн.

241. Кычырып, относительный јарталгыштар таап, оlorдын учурын јартагар.

Тышкары јылу јаскы күн туру? Такаалар шоркырап јаткан кирлү суудан ууртагылап ичип аладылар. Батаа, кандый јылу

күн! Макалу, **јакшы**, јылу ой келип јат! Оромыштап кийгенде, бугу-
дым ойкөйтөн тере өдүктөн айрылып јатканыма баш болзын!
Өдүк жок жүрөтөн кайран јай келип јат.

(К. Төлөсөв.)

Карарткан јарталгыштарга антонимдер таап, оларды чыгара бичигер.

242. Кычырала, качественный ла относительный јарталгыш-
тарды көргүзеер. Јарталгыштарды колбошкон сөстөриле
чыгара бичип, учурын јартагар.

Сыгыргандар.

Айас күндерде сыгыргандар корым таштын ортозында эткен
уйазынын эжигине өлөңди тиштенип тажыйла, күнге кургадарга
јерге јайадылар. Кургак өлөңди анычактар јанмыр өтпөс какпак
таштардын алдына апарып, чогуу ла тыктап саладылар.

Кышкыда калын кар түшкөн тужында, туйгакту аңдар кур-
сакка јединбей жүрөт. Сыгындар, эликтер, кочкорлор, текелер
андый кату өйдө сыгыргандар уйалап турган корым таштарга
түжүп, какпак таштардын алдында сыгыргандардын обоолон
салган өлөңин јип салат. Андый учуралда узун кыштын учуна
једип болбой, сыгыргандардын көп сабазы торолоп, кырылып
калат.

(И. Сабашкин.)

243. Бичигер. Јарталгыштар эрмектин кандый члени болго-
нын алдыла чийү тартып көргүзеер.

Алан тозуулга эрте келген. Терен јуукада турган чагал тыт
эмдиге јарт көрүнбөйт. Кырландагы агаштардын баштары шуу-
лап турган. Алан **айас** күнде эртен тура агаштардын шуулаганын
јилбиркеп угатан. **Јабыс** өзөктө көрүнүп турган агын суу билди-
рер-билдирбес табыштанып јатты.

(Э. Палкин.)

Карарткан сөстөргө антонимдер — јарталгыштар табыгар.

244. Берилген јарталгыштарга синонимдер табыгар.

Шулмус — ...

Өчөш — ...

Керсү — ...

Казыр — ...

Чакту — ...

Боду — ...

Бу сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузаар.

245. Берилген јарталгыштарга антонимдер таап бичигер.

Бийик — ...

Калың — ...

Терен — ...

Жаңы — ...

Кен — ...

Ыраак — ...

Иштенкей — ...

Кедер — ...

Бу сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузаар.

23 §. Јарталгыштардын бүдери.

Качественный ла относительный јарталгыштар сөс бүдүрер кожулталардын болужыла адалгыштардан (*сүттү, жайгы, эргекче, таштый*), глаголдордон (*ээлгир, килеңкей*), солумалардан (*мендий*) бүдет, анайда ок бир јарталгыштан база өскө јарталгыш бүдүп јат (*јучачак*).

...Јарталгыштар кандый куучын-эрмектин бөлүктеринен, канайда бүткенин јартагар.

ташту

куштый

сескир

кап-кара

јинлектү

кебиций

билгир

бийик-бийик

малду

баатырдый

чечеркек

ийде-күчтү

кырлу

эргекче

килеңкей

јаңыдан-јаңы

јаскы

үнгүр

олордый

бүгүңги

Колбулу јарталгыштар канайда бүткен?

246. Кычыраар. Карарткан јарталгыштар куучын-эрмектин кандый бөлүктеринен бүткенин айдып береер.

1. Кырачының балдары керсү, иштенкей, јалакай болгон. (А. Сар.) 2. Озодо Алтайда јуртаган улус канча чактардын турку-

нына мажакту аштан жаңыс ла арба салатан. 3. Балдарлу айуга учураганы — сүрекей жеткерлү. 4. Куулар — сүрекей аҗарынкай куштар. Олор жылу јерлерге тўнде эмезе булутту ла туманду кўндерде сүрекей бийикте учкулап барып јат.

247. Кычыраар. Сөскөлбулардагы јарталгыштар кандый куучын-эрмектин бөлүктеринен канайда бүткенин јартагар.

Озочыл колхоз, күчтү ат, жылгыр иш, слердий улус, ээлгир агаш, јаскы күн, сүмелү тўлкү, иштенкей бала, санаалу киж, јоон-јоон тыттар, ап-апагаш кар.

Јарталгыштардын лексический учурын јартагар.

248. Озо баштап относительный, онон качественный јарталгыштарлу сөскөлбуларды чыгара бичигер. Јарталгыштар куучын-эрмектин кандый бөлүктеринен бүткенин јартагар.

1. Омөлү иш өчпөс. 2. Челдү эт тишке кысталар, чечеркек киж сөскө кысталар. 3. Соок Тўндүкте јүрерине «Ураган-8» деп автомобиль эдилген, бу машинала састу да јерле јүрер аргалу. 4. Сен көгүстү киж, түрген үрене берерин, бир-эки жылдын бажында пекарь болорын. (М. Г.) 5. Ийде-күчтү орооныс жылдын жылга өңжийт. 6. Ада-энедий кару Төрөлис ырысту јүрүмге бисти апарат.

249. Берилген сөстөрдөн сөс бүдүрер кожулталардын болу-жыла јарталгыштар бүдүреер. Олорго шүүлте аайынча келишкедий адалгыштар таап бичигер.

Күс, озо, ук, киле, ойло, иште, үн, бүгүн, агаш-таш.

250. Бичигер. Јарталгыштар эрмектин кандый члени болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер. Олорды бүдүмине ылгагар.

Алтайыс эмди ырысту,
Алкыш болзын, Ленин.
Үргүлјиге ундылбас
Улу башчы Ленин.

Келер күндер јаркынду,
Ичкери омок алтайдыс.

Кеен чанкыр Алтайда
Ырысту бистер журтайдыс.

(А. Адаров.)

Алтай тилде кезик сөстөр эрмекте адалгыш та, жарталгыш та болуп турат, темдектезе: *Ишмекчилер агаш тартат* (адалгыш). *Агаш парта* (жарталгыш).

251. Карарткан сөстөрдүн кандыйлары адалгыш, кандыйлары жарталгыш болгонын айдып беригер.

1. Алтын — баалу металл. 2. Магазинде алтын час садып жат. 3. Журтта кирпич туралар көптөп жат. 4. Бистинг городто кирпич эдер завод бар. 5. Соок кундер болгон. Же балдар соок то болзо, конёктү, колчанакту жыгылап турдылар. 6. Колхозчылар түк кургадар ишти божодып салды. Энем түк чулук түүди.

252. Кычырып алала, озо баштап адалгышту, оноң жарталгышту сөсколбуларла эрмектер тургузаар.

Тере өдүк — тере илеер, агаш жыгар — агаш тура, түк чулук — түк нирер, болот, үлдү — болот кайылтаачы, кайын одын — кайын агаш.

Сурактар ла жакылталар.

1. Жарталгыштар деп нени айдар?

2. Жарталгыштар лексический учурыла кандый болот? Жарталгыштар эрмектин кандый члени болор?

3. Качественный ла относительный жарталгыштар деп кандый жарталгыштарды адап жат? Олорды канайда ылгаштырар?

4. Жарталгыштар сөс бүдүрер кожулталардын болужыла куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн бүдет?

5. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен относительный жарталгыштар айдып береер.

6. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен качественный жарталгыштар сананып табаар.

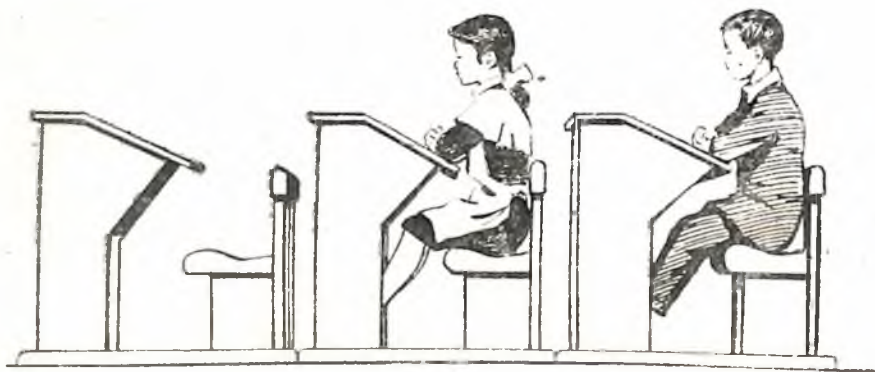
7. Эрмекте адалгыш та, жарталгыш та болор сөстөр таап, айдып береер.

8. Колбулу жарталгыштар темдектеп береер.

Тооломо.

24 §. Тооломонуң учуры ла грамматический темдектери.

253. Јурукты ајарып көрөөр. Јурук аайынча сурактарга каруу берип бичигер.

- 1) Бастыра канча бала отыры?
- 2) Кызыкчак канчанчы партада отыры?
- 3) Уулчак канчанчы партада отыры?

Предметтин турган тоозын ла ээчий тоозын слер тооломонуң болужыла биллип алдаар.

Эки көзпөк, бир стол, үчинчи эжик.

Төрт ло үч јети болор.

Караткан сөстөр — тооломолор. Тооломо адалгышла кожо айдыла, предметтин турган тоозын эмезе ээчий тоозын көргүзер, адалгыжы јогынанг — тооны темдектеер.

Предметтин турган тоозын эмезе ээчий тоозын ла тооны темдектеген куучын-эрмектин бөлүгин тооломо деп айдар.

Предметтин турган тоозын көргүзер тооломо канча? деп суракка каруу берер.

Предметтин ээчий тоозын көргүзер тооломо канчанчы? деп суракка каруу берер.

Ээчий тоозын көргүзер тооломолор предметтин турган тоозын көргүзер тооломолордон *-ынчы, -инчи, -нчы, -нчи* деп сөс бүдүрер кожултаның болужыла бүдет: *тогузынчы, бежинчи.*

Тоозын ла ээчий тоозын көргүзөр тооломолорло колбулу адал-гыштар жаңыс тоодо турар:

Эркелей энезиле кожо жайыла төрт жүс кой кабырган. Жаңышы ижи учун колхоз ологго беи кой берген.

254. Табышкактарды кычырала, тооломолордын алдыла чийү тартаар, олардын учурын жартагар.

1. Тогузон кат тонду Тондой таадак отырды. (*Капуста.*)
  2. Төрт карындан бир бөрүктү. (*Стол.*)
  3. Жүс кушкаш көл карайт. (*Қирбик.*)
  4. Одус ак ат, ойлок жеерен ат. (*Тиш ле тил.*)
  5. Айакча көстү, эки кат терелү. (*Балык.*)
- Төрт уул балкаш тутат, бежинчизи өлөң жулат. (*Огон жүрген уй.*)

255. Кычырала, тооломолорды таап, учурыла кандый, айдып береер.

I. Көк талайдын жаказында
Карган эмеген ле өбөгөн
Элентизи жеткен туразында
Одус үч жыл журтаган.

II. Бир катап өбөгөн шүүниле
Талайды шүүп ийерде,
Талайдын балары келди.
Экинчи катап шүүп ийерде,
Талайдын өлөңи келди.
Үчинчи катап шүүп ийерде,
Шүүни жаңыс балык экелди.

(А. Пушкин.)

256. Кычырала, койон ло өскө дө аңдар, куштар неден коркыганын куучындап береер.

Жылу күндөр.

Жастын күндери келерде, кар кайылып, тымык агаштын аразында чибинин будактары эмештен кыймыктап, жайканыжа берди. Чибинин төзінде уйуктап жаткан койон чочыган бойынча тура жүгүрөт, тындаланып турат: агаштын будагы бойы кыймыктабас ине.

Койонго торт ло коркышту: ол көрүп турганча ла экинчи, үчинчи будак кыймыктанды, кар кайдан да шылырап түшти.

Коркымчылу, кайкамчылу. Ончозы торт ло тирү немедий! Агаштын будактары кардын олјозынан айрылып јат, бастыра агаштар кыймыктаныжат!

Куды чыккан койон ары-бери секирет, өскө дө андар манта-жат, куштар да агаштан учуп баргылайт.

(М. Пришвин.)

Карарткан сөстөр кандый тооломолор, олог кандый кожолталардын болужыла бүткенин јартагар.

257. Точкалардын ордына керектү букваларды тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Баштапкы космический спутник төрт...нчи октябрьда бир мун тогус јүс бежен јети јылда учуп чыгала, тогузон төрт күн учуп, Јерди бир мун төрт јүс төртөн катап айланган. 2) Сантиметр метрдин јүз...нчи үлүзи, миллиметр дезе метрдин мун...нчы үлүзи. 3) Бир мун тогус јүс алтан эки јылда июнь айда Горно-Алтайский автономный область төзөлгөнине ала төртөн...нчи јылдыгын темдектеген. 4) Айдын ары јаны кандый бүдүмдү болгонын билерге, советский ученылар автоматический межпланетный станциялу үч...нчи космический ракета божоткон.

25 §. Турган тоозын көргүзөр тооломолор.

Турган тоозын көргүзөр тооломолор башка-башка учурлу болор: 1) тооны темдектеер. Андый тооломо кубулткыштарла кубулып, эрмекте башка-башка член болуп турар: *Төрт лө беш — тогус; Бешке бешти кошсо — он.*

2) предметтин тоозын темдектеер: *беш үренчик. Мындый тооломо адалгышла колбожып, оныла кожо бир член болуп турар: Үч уулчак көрүктеп јүрди. Беш көрүктен өлтүрди.*

3) предметтин үлү тоозын темдектеер. Мындый тооломо бир канча сөстөрлө айдылар. Темдектезе, карандашты үч үлүге үлейле, бир үлүзин алза, мынайда айдар: *үч үлүнин бир үлүзи.*

4) канча-канча предметтердин тоозын бириктире айткан тооны темдектеер. *Олог экү јангыс партада отыры. Мындый*

тооломолор көп эмес, олар -у, -ў деп кожулталардын болушыла бүдет: *эку, үчү, төртү, бежү, алту, јетү*. Бу тооломолор жүзүннинг кожулталарын ла кубулткыштын кожулталарын алынып, эрмекте башка-башка член болуп турар: *үчүбис, үчүгер, үчүзи, бежүге*.

258. Столбиктеп бичигер. Озо баштап предметтин тоозын темдектеген тооломолорды, онон предметтердин үлү тоозын темдектеген тооломолорды ла предметтердин тоозын бириктире айтканын темдектеген тооломолорды бичигер.

Эки көзнөк, үчү андап жүрди, беш этаж, беш үлүнниң эки үлүзи, үч нөкөр, олар экү, бежү келди, үч үлүнниң бир үлүзи, јолдын јарымы.

259. Кычырып, тексттен тооломолор табаар. Олар учурыла кандый, эрмектин кандый члени, айдып береер.

— Бистин балдар кандый јакшы жүредилер! Бис экү кичинекте олардын жүрүминдий жүрүмди түженип те көрбөгөнис.

— Айтканын чын, Санабай. Бистин жүрүм ийттин де жүрүминен коомой болгон. Мен јети јаштаң ала меес-арка сайын өдүк јок жүрүп, Торјын байдын койлорын кабыргам, эмди дезе бистин јети јашту балдарыс ончозы школго барып, бичикке үренедилер. Олар сагышту да, керсү де, бис экүден аайлу да болор.

(С. Суразаков.)

260. Бичигер. Тооломолор эрмектин кандый члени, алдыла чийү тартып көргүзеер. Олар учурыла, бүдүмиле кандый, айдып береер.

Куштар — бистин најыларыс.

Куштар јурт хозыяството јаан тузазын јетирет. Темдектезе, бир баарчык балдарын азыраар ойдин туркунына сегис мун конгыс тудуп јат. Эки үренчи балдарын азыраар тужында он беш күнниң туркунына он мун курт-конгыс тудат.

Куштар, курт-конгыстардан башка, каршулу жүзүн-јүүр чычкандар, өркө-момондор кырат. Темдектезе, бир мечиртке јайыла мунга јуук чычкан тудуп јийт. Бир чычкан дезе јайыла бир

килограмм аш јип јат. Мынан көргөндө, аштын түжүмүн бийиктедерге куштардын тузазы сүрекей жаан.

Балдар, «Куштардын кўни» деп байрамга жылдын сайын жакшы белетенип, куштарга уйалар эдип, оморды агашка илип турыгар.

261. Предметтердин тоозын бириктире айтканын темдектеген тооломолор таап, омор кандый кожулталар алынганын айдып береер.

1. Агаш аразына үч уулчак мешкелеп барды. Учүлезин жалтанбас балдар болгон. Омордын экүзин мешкени корзиназына толо терип алды. 2. Федя, Павлуша, Илюша, Костя ла Ваня аттар кабырып барган. Энгирде бежүлезин оттын јанында отырдылар. 3. Адам ла энем экүлезин колхозто малчылар болуп иштеп јат, мен јайгыда оморго болужып турадым. 4. Слердин бирүгер бөс согор, экинчигер курсак азар. (П.)

26 §. Ээчий тоозын көргүзер тооломолор.

Ээчий тоозын көргүзер тооломолор адалгыжы јогынан турза, 3-чи јүзүннин кожултазын алынып, кубулткыштарла кубулып турар, эрмекте дезе башка-башка член болор: *Баштапкызы Адучы, экинчизи Экей, үчинчизи Темдек. Учүлезин бежинчи класста үренген. (С. Сур.)*

262. Кычыраар. Ээчий тоозын көргүзер тооломолор табаар. Омор кандый кожулталар алынып, эрмектин кандый члени айдып береер.

Таадактын шляпазы.

Уч кызычак мендеп, школго сыр јүгүрүкле барып јатты. Оморды бүгүн пионерге алар, онын учун омор оройтып каларынан сүреен коркып тургандар.

Омордын алдында тайакту, боро шляпалу карган таадак јүк арайдан базып браатты.

Кенетийин јаан салкын болуп, онын бажынанг шляпаны ушта соголо, түүнти суу јаар учурып апаратты.

Кызычактардын бирүзин оны көрөлө, шляпанын кийнинен калактап јүгүрди.

— Люська, Люська, сен кайдаар?! — деп, экинчизи кыйгырды.

— Жуунга оройтып каларын, пионерге де албас! — деп, үчинчизи кошты.

— Жок, оны алар! Оройтып та калза, оны кыйалта жок алар — деп, таадак бүдүмчилү айтты.

(Н. Чебаевский.)

27 §. Тооломолордын бүдүми.

Тооломолор бүдүмиле тегин, колболу, бириккен болор:

1. Тегин (бир тазылдан турган) тооломолор: *бир, эки, жүс, алтынчы.*

2. Колболу (эки тазылдан турган) тооломолор: *төртөн, тогузон.*

3. Эки эмесе бир канча тегин ле колболу тооломолордон турган тооломону бириккен тооломо деп айдар. Бириккен тооломолор башка бичилер: *он эки, жүс он беш, төртөн беш, алты жүс бежен, жүс алтынчы.*

263. Кычыраар. Тооломолор бүдүмиле кандый, айдып береер.

Беш, жети, он, он беш, он сегис, төртөн, бежен алты, эки жүс бежен, он тогус, эки, сегизен сегис, сегизинчи, бир мун тогус жүс жетен бир, бежинчи, алтанынчы, төртөн сегис.

264. Цифраларды сөстөрлө солып, эрмектерди бичип алаар. Бүдүмиле кандый, тооломолор болгонын жартагар.

1) Ада-Төрөл учун Улу жуу 1941 жылда башталып, 1945 жылда токтогон. 2) Москва 1147 жылда төзөлгөн. 3) Баштапкы космический спутник-керепти 12-чи апрельде 1961 жылда учурткандар, экинчизин — 6-чы августта 1961 жылда. 4) Экинчи спутник-кереп жерди 25 час 18 минуттын туркунына 17 катап эбнрип, 700 мун километр учкан. 5) «Ленин» ледоколдын сыны 134 метр, тууразы 28 метр, бийиги 16 метр. 6) Сахарный свеклада 16—20 процент сахар бар. 7) Туулу Алтайда 3500-ке жуук көлдөр бар. Олордон 3 көл кышкыда тонбой жат.

265. Көргүзү аайынча сурактарга каруу берип бичигер. Тооломолор бүдүмиле кандый жартагар.

- 1) Бир жылда канча ай? Бир жылда он эки ай. 2) Январь айда канча күн? Бир жылда канча күн? 3) Ноябрь канчанчы ай? 4) Минутта ла бир часта канча секунд? 5) Неделеде канча час? 6) Миллиондо канча мун?

266. Бичигер. Точкалардын ордына бүдүмиле кандый тооломолорды кошконоорды айдып береер.

- 1) Ленинниң чыккан кўниниң жүс жылдыгы ... жылда болгон. 2) ... Март — үй улустын байрамы. 3) Бир мун тогус жүс алтан жети жылда Октябрьдын ... жылдыгы болгон. 4) ... май — Ленинниң адыла адалган пионерский организациянын төзөлгөн күни. 5) ... октябрь — жаңы Конституциянын күни.

267. Бастыра тегин ле колболу тооломолорды бичигер. Ненин учун бириккен тооломолорды бастыразын бичип болбос?

28 §. Тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

Тооломолор кубулткыштарла, адалгыштар чылап ок, үч бөлүккө бөлүнүп кубулар: 1) үнгүр туйук табышка токтогон тооломолор, 2) тунгак туйук табышка токтогон тооломолор ло 3) үндү табышка токтогон тооломолор.

268. Таблицаны көрүп, тооломолордын кубулткыш кожулталарына аяру салаар.

Тегин	Колболу	Бириккен
Т. төрт	алтан	он алты
Э. төрттин	алтанның	он алтынын
Б. төрткө	алтанга	он алтыга
К. төртти	алтанды	он алтыны
Ө. төртлө	алтанла	он алтыла
Ј. төрттө	алтанда	он алтыда
Ч. төрттөн	алтаннан	он алтыдан

269. Кычырала, тооломолорды таап, олор кандый кубулткышта турганын јартагар.

1) Ученыйлар тагкынын ыжын шиндеп турала, онон кижининг су-кадыгына каршузын јетирип турган одустан ажыра корон тапкан. 2) Сегизеннинг төртинчи үлүзи — јирме. 3) Төрттөн төрт катап алза, канча болор? 4) Јирме артсын деп, јетеннен канчаны айрыыр? 5) Байкал көлгө үч јүстен ажыра суулар ла суучактар кирип јат. 6) Эмди нефтьтен искусственный эп-аргала јирме муннан ажыра јүзүн-башка веществолор алып јат.

270. *Бежен, алтан* деп тооломолорды энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер сананып бичигер.

Үчүлебис, экүзи деп јүзүн кожулталу тооломолорды кубултып, кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

3-чи јүзүннинг кожултазын алынган тооломолор 3-чи јүзүннинг кожултазын алынган адалгыштарла түнгей кубулар, түндегер: балазын — алтынчызын.

271. Кычырып, тооломолор табаар. Олор кандый тооломолор болгонын ла кандый кубулткышта турганын јартагар.

Түп-түнгейлер.

Баштапкы класста бой-бойынан качан да айрылышпас эки кызычак үренген. Экүлезин эттү-канду, кызыл-марал јаакту ла сары чачту. Олор бешке үренгендер. Олорды экүлезин энелери түнгей кийиндирип туратан.

— Бис экү түп-түнгей! — деп, кызычактар айдып туратандар.

Је бир катап Соня, анайда кызычактардын бирүзин адап туратан, айлына јүгүрип келеле, энезине мактанды:

— Мен арифметикадан беш алгам, а Вера дезе үч алган. Бис эмди түнгей эмезибис...

Энези кунукчыл айтты:

— Сен коомой кызычак эмтиринг.

— Учти мен алган эмес, ненинг учун коомой кызычак болотом?

— Учти Вера алган, ненинг учун десе ол бу күндерде оорыган. А сен десе сүйүнип турун, анайдарга жарабас! — деп, энези айтты.

(В. Осеева.)

272. Берилген тооломолорды кубулткыштарла бичибей кубултыгар. Кубулткышта экиленип бичилетен туйук табышту тооломолорло эрмектер тургузып бичигер.

Алтан, јетен төрт.

273. Көргүзү аайынча эки расписка бичигер. Көргүзүдеги берилген тооны өскө тооло солыгар.

Расписка.

Мен, Чунижеков Кырачы, спортко керектү немелер аларга Горно-Алтайск городтын 1-кы № школынан 46 (төртөн алты) салковой акча алдым.

(Кол салганы)

274. Сурактарга каруу берип, бойоордын клазыгар керегинде куучын тургузыгар.

Школоорды качан туткан? Ол канча этажту? Школдо канча класс? Слердин клазаар кандый этажта? Онын сыны, тууразы ла бийиги канча метр? Анда канча көзнөк? Қласста канча парта? Класста канча үренчик? Олордын канчузы кызычактар, канчузы уулчактар? Слердин класста канча үредүчи? Күнүн сайын канча уроктон болот? Школдо баштапкы урок канча часта башталат? Қалганчы урок качан божойт? Јаан перемен канча кире болот?

275. Цифраларды сөстөрлө солып, эрмектерди бичигер.

1. Бийск городтон 21 километр јерде Бий ле Қадын суулар биригип, Обь суу бүдүрет. Бий суу Алтын-Көлдөн баштап, 300 километрдин бажында Қадынла бириккен. 2. Алтын-Көл СССР-динг терең көлдөрининг бирүзи. Онын эн тереңи 325, орто тереңи 174 метрге једет. 3. Байкалдын тереңи 1641 метр, Каспийдинг — 980, Иссык-Күльдинг — 702, Сарезский көлдинг 505

метр. 4. Алтын-Көлдүн узуны 78 километрге, тууразынын эн узуну 5 километрге, айландыра узуны 181 километрге једет.

276. Адалгыштар чылап кубулган тооломолорды тексттен чыгара бичип, сөс кубултаар кожулталарын чийүчөклө бөлигер.

Эки теке.

Бир катап эки өчөш теке сууны кечире чичке шерделерле салган күрде тушташтылар. Экүлезине барар арга јок болгон; бирүзине ойто бурылып, экинчизине јол берерге келишти.

— Мере јол бер — деп, бирүзи айтты.

— Көрзөң кандый, сен бойың кедери тур! Кайра тескерле, күрге мен озо келгем — деп, экинчизи айтты.

— Јок, карындаш! Мен јажымла сенен чик јок јаан, эмчектин сүди кургагалак немеге јол божодотон турум! — деп, баштапкызы айтты.

Экү узак сананбай, бек маңдайларыла түртүжип, согужа берди. Шерделер үлүш болгон учун, эчкилер тайкылала, суу јаар түже бердилер.

(К. Ушинский.)

Сурактар ла јакылталар.

1. Тооломо деп нени айдар?
2. Тооломолор бүдүмиле кандый? Темдек береер.
3. Колболу ла бириккен тооломолор канайда бичилет?
4. Предметтердин турган тоозын көргүзер тооломолор ээчнй тоозын көргүзер тооломолордон незиле башкаланат?
5. Предметтердин тоозын бириктире айткан тооны темдектеген тооломолор кандый кожултанын болужыла бүдет, андый тооломолор канайда кубулат? Эрмектин кандый члени болот? Темдек береер.
6. Адалгыжы јогынан турган тооломолор канайда кубулат?
7. Тооны темдектеген тооломолор канайда кубулат, эрмектин кандый члени болот?
8. Бириккен тооломо кубулкыштарла канайда кубулат?

Солума.

29 §. Солума керегинде билери.

277. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый сурактарга каруу берет? Олордын кажылары предметти көргүзөт, кандыйлары темдекти, кажылары тооны көргүзөт, ажарыгар.

1. **Бичик** — кижининг наҗызы. Ол слерди көп немеге үредер. 2! Бисте **јакшы** ороон бар. **Андый** ороон кайда да јок. 3. Бистинг биледе **тогус** бала. Озодо **анча** баланы азыраарга ада-энебиске кўч болор эди.

Ол, анча, андый — солумалар.

Предметтерди, темдектерди ле тооны адабай, ологго уулап көргүскен куучын-эрмектин бөлүгин **солума** деп айдар.

278. Кычыраар. Карарткан солумалар нени көргүзөт, айдып береер.

1. Мөш, чиби, карагай — нйне бўрлў ағаштар. Олор кышкыда да јажыл турат. **Мындый** ағаштар Алтайда көп. 2. Тым энгир болгон. **Андый** өйдө кижининг эрмеги ыраактаг угулар. 3. Колхозчы Торлой алтап јаштап ашкан. Је **ого анча** јашты кем де бербес: эрмеги јарт, бойы омок. (П. К.)

279. Точкалардын ордына шўўлте аайынча керектў солумалар тургузып, эрмектерди бичигер. Олор учурыла нени көргүзип турганын айдып береер.

Чөймөшкө акча јалын аларга контора јаар басты.

Конторанын эжигининг алдында таныш улус көп турды. ... Чөймөшкөнн берн бас деп имдеп турдылар. Је Чөймөшкө ... колын јангып, көндүре конторага кирди. Очередь јаан эмтир. Эн учында Шыранкай өгөөн туру. Чөймөшкө ... кийнине туруп алды. Очередь чек јылбайт. Кажы ла кижининг алып јаткан акчазы көп ... кире акчаны озодо кем де иштеп албайтап.

(Ј. Каинчин.)

Солумалар учурыла башка-башка группаларга бөлінет:
Jүзүнниң, јартаачы, көргүзер, суракту, относительный, јарты
јок.

30 §. Jүзүнниң солумалары.

280. Кычыраар. Карарткан солумалар кандый сөстөрдиг
ордына айдылган, ол кандый солумалар јартап береер.

Карганакка болушканы.

Суббот күнде Кырачы, Нина ла Вера пенсионер карган үй ки-
жиниң айлына келдилер. «Слер не жүргенеер? — деп, карганак
олордон сурады. Кырачы айтты: «Бис, јаанак, слерге айыл ижине
болужарга келгенис. Мен суу экелейин. Нина, сен тура јунарын.
Вера дезе тышкартынан одын экелер, ол печкеге от салар».

Балдар ишти түрген бүдүрүп ийдилер. Олор карганакла јак-
шылажала, жүре бердилер.

Мен, сен, ол, бис, слер, олоp — жүзүнниң солумалары.
Jүзүнниң солумалары јангыс тоодо ло көп тоодо турат.

Јангыс тоо

1-кы жүзүн	мен
2-чи жүзүн	сен
3-чи жүзүн	ол

Көп тоо

бис
слер
олор

Қижини тооп, күндүлөп айдарга, сен деп јангыс тоодо турган
солуманын ордына слер деп көп тоодо турган солумала тузала-
нар аргалу, темдектезе: *Слер Тамара Санатовна, јакшы
јүреер бе?*

Jүзүнниң солумалары кубулткыштарла кубулып, эрмектин
члендери болуп турар.

Мениң агам черүүге барган (јартаачы).

Ол балыктаарын сүйүп јат (баштаачы).

Ого кармакты аказы сыйлап берген (толтыраачы).

281. Таблицаны көрүп, жүзүннiн солумалары кубулткыштарла канайда кубулганына ајару салаар.

	Јаңыс тоо			Көп тоо		
Т.	мен	сен	ол	бис	олор	слер
Э.	менин	сенин	онын	бистин	слердин	олордын
Б.	меге	сеге	ого	биске	слерге	олорго
К.	мени	сени	оны	бисти	слерди	олорды
Ө.	мен(и)ле	сен(и)ле	оныла	бисле	слерле	олорло
Ј.	менде	сенде	ондо	бисте	слерде	олордо
Ч.	менен	сенен	онон	бис тен	слерден	олордон

Мен, сен деп солумалар кубулткыштарла кубулганда, төзөгөзинин *н* табыжы энчилеечи, береечи, көстөөчи ле чыгытту кубулткыштарда јоголо берет.

Ол деп солуманын *л* табыжы энчилеечи, береечи, көстөөчи ле чыгытту кубулткыштарда јоголып, өмөлөөчи ле јерлеечи кубулткыштарда *н* табышла солынат.

Мен, сен деп солумалар өмөлөөчи кубулткышта эки кеберлү болор *менле, мениле, сенле, сениле*

282. *Мен* деп жүзүннiн солумазы кандый кубулткышта турганын јартагар.

Мен библиотекага бичиктер табыштырып бардым. Библиотекарь менин бичиктеримди алала, меге өскөзин берди. Библиотекага мениле кожо сыйным жүрген. Менде библиотека база бар. Менен балдар кычырарга бичик сурап алгылайт.

283. Бичигер. Јүзүн солумалардын кубулткыш кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

Мен балдарла кожо агаи аразына соодоп жүреримде, биске кара бака учурады. Менин нөкөрлөрим оны өлтүрерге турарда, мен жүгүрип барала, токтодып ийдим. Кара бака каршулу курт-конгыстарды јип, кижиге туказын јетирип јат деп, мен олорго куучындап бердим. (Ю. Дмитриев.)

284. Бичигер. Јүзүннүн солумалары эрмекте кандый член болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер.

Бир катан эңирде ажанып алала, Павел көзнөктүн көжөгөзүн жаап ийеле, толыкка отырып кычырды. Энези онын жанына басып келеле, араайын айтты: «Сен нени кычырып отырың?» — Павел, энези жаар көрбөй, айтты: «Тудулу бичиктер кычырып жадым. Андый бичиктерде ишмекчилердин жадын-жүрүмү чын көргүзүлүп бичилген. Ол бичиктерди кепке, жажытту басып чыгарып жат. Олорды менен таап алза, мени түрмеге отыргызып койор».

«Сен нени эдерге туруң?» — деп, энези сурады. «Үренип алала, өскө улусты үредерге турум. Биске, ишмекчилерге, үренер керек. Жадын-жүрүм биске ненин учун уур болуп турганын бис билип, оңдоп алар учурлу».

(М. Горький.)

285. Караткан адалгыштарды 3-чи жүзүннүн солумаларыла солып бичигер. Ол солумалар кандый кубулткыштарда турганын айдыгар.

Городтын оромыла демонстранттар брааттылар. Демонстранттардын алдында оркестр болгон. Оркестрди ээний рядтарла туруп алган үренчиктер бараткан. Колонналардын үстүндө маанылар элбирейт. Мааныларда алтын буква бичилген иле-жарт көрүңет. Көп демонстранттар чечектер апардылар. Чечектердин жыды кейди толтырып турган.

286. Точкалардын ордына шүүлте аайынча ол деп солуманы кубулткыштарда тургузып бичигер.

Нина школго эрте келди.

... бүгүн класста дежурный.

... ижи көп: форточканы ачып, классты ару кейле соктырар, доско арчыыр керек. Сен эртең дежурный деп, ... кече айдып салгандар. ... кожо дежурить эдетен Коля эм тура келгелек. ... келзе, «Сен не оройтыдың?» деп, Нина ... сураар.

Тургускан солумалар эрмектин кандый члени болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер.

287. 1-кы жүзүнннг солумазын 3-чи жүзүнннг солумазыла со-
лып, эрмекти бичигер.

Мен бала тужымда оорып јадарымда, меге орус писатель-
дердин ле өскө дө ороондордын писательдеринин бичиген би-
чиктерин кычыргандар. Менин бойымнын да кычырганым ас
эмес болгон. Литератураны менле јажыт балдардан артык та
билетен болзом, Володянын билери менен көп катап артык бол-
гонун мен јарт билип тургам.

Кычырган бичиктер керегинде сураарга ол сүрекей сүүйтен.

(Н. Веретенников.)

Сурактар ла јакылталар:

1. Јүзүнннг солумазы учурыла нени көргүзөр?

2. *Мен, сен, ол* деп солумалардын кубулткыштарла кубулар
аайын јартап берер.

3. *Мен, сен* деп солумаларды јерлеечи кубулткышта тургу-
зып, эрмектер сананып бичигер.

31 §. Јартаачы солумалар.

Бойы, ончо, бастыра, кажы ла, кандый ла—јартаачы солумалар.

Јартаачы солумалар жүзүнннг кожулталарып алынып ту-
рар: 1-кы жүзүнннг — *бойым, бойыбыс (бойыс)*; 2-чи жүзүн-
ннг — *бойын, бойыгар*, 3-чи жүзүнннг — *бойы, бой(лор) ы*.

Ончо, бастыра, кажы ла, кандый ла деп солумалар дезе јүк
ле көп тоонун жүзүн кожулталарын алынар: *ончобыс, ончо-
гор, ончозы (ончолсры)*; *бастырабыс, бастырагар, бастыразы
(бастыралары)*. Је бу солумалар адалгыштарла колбожып туҗ-
за, кандый да кожулта алынбас: *ончо улуска, бастыра билени*.

Јүзүн кожулталу јартаачы солумалар кубулткыштарла да
кубулып турар: *ончобыстын, ончобыска*.

288. *Ончобыс, бастыразы* деп јартаачы солумаларды ку-
булткыштарла кубултып алыгар.

289. Кычыраар. Јартаачы солумалар табаар. Олор кожулталар алынган ба, жок по јартагар.

1) Володя урокторын үренип алган ба деп, адазы оны бойы шигдеп көрөтөн. 2) Володяны кандый ла предметле сураганда, ол ончо сурактардын каруун јакшы јандыратан. 3) Кажы ла кижн өйдн чеберлеп турза, бистинг ороон ононг түргөн өзөр, ол күнүн сайын эмес, час сайын там ла байып, күчн кожулып турар. (М. Ильин.) 4) Амыр-энчү учун тартыжары — кажы ла кижининг акту кереги.

290. Јартаачы солумалардын кубулткыш кожулталарына ајару салаар.

	1-кы жүзүннинг		2-чи жүзүннинг		3-чи жүзүннинг
	Јаңыс тоо	Көп тоо	Јаңыс тоо	Көп тоо	
Т.	бойым	бойыбыс	бойын	бойыгар	бойы
Э.	бойымнын	бойыбыстын	бойыннын	бойыгардын	бойынын
Б.	бойыма	бойыбыска	бойынга	бойыгарга	бойына
К.	бойымды	бойыбысты	бойынды	бойыгарды	бойын
О.	бойымла	бойыбысла	бойынла	бойыгарла	бойыла
Ј.	бойымда	бойыбыста	бойында	бойыгарда	бойында
Ч.	бойымнан	бойыбыстан	бойынан	бойыгардан	бойынан

Јүзүн кожулталарын алынган јартаачы солумалар кубулткыштарла мензинер адалгыштар чылап кубулар, түндегер: *колыма* — *бойыма*, *колында* — *бойында*.

291. Кычыраар. *Бойы* деп јартаачы солума кандый кубулткышта турганын јартагар.

1) Суучак мендеп, јаан табыштанып агат, өзөктө јаткан кижиге бойынын суузын апарат. (В. Куч.) 2) Адыјоктын бойында башка сагыш болгон: ол бойынын өштүзин сананып отыргат. Онын өштүзи — соок. (П. Куч.) 3) Каргаа көөрөп, төгүндеп турды, төгүнине бойы да бүде берди. (С. Сур.) 4) Озогы улус жаңыс ла амадап сананып жүретен жүрүмди сен акту бойыннын көзингле көрөрүн. (М. Ильин.) 5) Бойынды ару-чек тутсан, сукадык жүрерин. 6) Школдын јанына мааланын ажын отыргы-

зарга юннаттар агрономның бойынан үрендер сурап алдылар.
7) Бойының жаткан кыбына келеле, Герасим күчүктү орынның
үстине салып койды. (Т.)

292. Скобкадагы солумаларга кожулталар кожуп бичигер. Ол
солумалар эрмектин кандый члени болгонун алдыла чийү
тартып көргүзеер.

1) Футболисттер ойноорго (*ончолор*) жуулды. 2) Жаскыда ла
күскиде садта бис (*ончо*) иштейтенис. 3) Бистинг (*бастырабыс*)
ижис өмөлү. 4) Ульяновтор Кокушкиного кажы ла жайда келги-
лейтен, је кезикте (*ончо*) кожо келбейтендер. (Н. Верет.)

293. *Бастыра* деп солумага көп тоонунг 1-кы жүзүнннг ко-
жулталарын кожуп, кубулткыштарла кубултыгар.

294. *Кажыгар ла* деп жартаачы солуманы кубулткыштарла
кубултып, эрмектер сананып бичигер.

Сурактар ла жакылталар:

1. Жартаачы солумалардын кандыйы жангыс тоонунг ла көп
тоонунг жүзүн кожулталарын алынат, жартагар. Темдек береер.

2. Жартаачы солумалардын кандыйлары жүк ле көп тоонунг
жүзүн кожулталарын алынат, айдып береер.

3. Кандый жартаачы солумалар кандый да кожулталар алын-
бас? Темдек береер.

4. Кандый жартаачы солумалар кубулткыштарла кубулар?

32 §. Көргүзер солумалар.

Көргүзер солумалар эрмекте адалгыштарла колбожып
турза, кандый да кожулта алынбас: *бу кижини, ол балага,*
андый кижини, анча карандашла. Же көргүзер солумалар
эрмекте жарталган адалгыжы жогынан турза, көп тоонунг (*андый-*
лар), жүзүндердин (*андыйы*), кубулткыштардын (*андыйын*)
кожулталарын алынар.

Бу деп солума көп тоодо турза, *былар* деп айдылар, *у* та-
быжы *ы* табышла солына берет.

*Былар деп солума жаңыс ла көп тоодо турганын көргүзөр эмес, кижини тооп, күндүлөп турганын көргүзөр, темдектезе: Ой **былар**, слер кажы јердин кижизи?*

*Бу ла ол деп солумалар јүзүнниң кожулталарын алынганда, төзөгөзи чек кубула берет: **мынызы, мыныгар, онызы, оныгар.***

295. Кычыраар. Көргүзөр солумалар табаар. Олор нениң учун кандый да кожулталар алынбаганын јартагар.

I. Бистинг ороондо кайкамчылу сад бар. Андый садта јодродо јаан вишня өзүп калган, беледе тату јиллектер кызарат, яблоняларда дезе груша өзөт. Мындый агаштарды орус ученый Мичурин өскүрген. Бистинг јииттер ле ченемелдү сад өскүрөөчилер Мичуриннен үренгендер. Эмди олор онын керегин улалтып јадылар. Бистинг ороондо садтар көп. Јайгыда ла күскиде андый садтардан байлык түжүм алып јадылар.

II. 1) Ульяновтордын билезинде алты бала болгон. Ада-энези анча баланы билерн көп, ак-чек санаалу эдип таскадарга кичееген. 2) 17 јашту Ульяновты озочыл революционный студенттердинг јуунында турушканы учун университеттен чыгарып салала, арестовать эткендер. Мынча јаштудан ала оны полиция јаантайын шинжүлөп, истеп турар боло берген.

296. Бичигер. Көргүзөр солумалардын кожулталарынын алдыла чийү тартаар, төзөгөзи канайда кубулганын јартагар.

1) Албатынын ижи-јолында сениң канайда туружатанын темдектелип, планга кирген. Кажы ла урокты үренбеген болзон, кажы ла күнди калас өткүрип койгон болзон — мынызы текши планы сен тутатканын болор. Анайдарда, астыкпа, ичкери барар јолды тутпа. (*Л. Кас.*) 2) Оошкы булуттар чыкканда, аяс каан күндер болор дежетен. Онызы чын неме ошкош, нениң учун дезе андый булуттар чыгар болгонынан бери бир де катап јааш болбоды. (*А. Ад.*) 3) Қолхоз этке күчи јакшы мал табыштырат. Андыйларынын тирүү бескези бнийик болот.

297. Скобкадагы сурактардын ордына солумалар тургузып бичигер. Кандый солумалар кошконоорды айдып беригер.

Абай ла Јаңылдай өзөккө түжүп келдилер. Јолдын јанында кой кабырып турган кысты көрөлө, Абай сурады: «Јакшы ба,

Јаңар. Койлорың кандый туру, балам?» — «Јакшы турулар. Слердинг малаар кандый туру?» — деп, кыс сурады. (К а н д ы й?) кыс боро платьелү, өдүк јок, јылангаш эмтир. Бистинг јерде (к а н д ы й?) кыс јок ошкош эди деп, Јаңылдай бойында сананып сурады: «Акыр, (к е м ?) кемнинг балазы болотон?» — (К е м ?) Актемирдинг кызы ине.

298. Мензинер адалгыштарды эске алынаар (18 §). Темдектеп бир мензинер адалгышты кубулткыштарла кубултып бичигер. Таблицаны кычыраар. Көргүзер солумалардын, кубулткыштарла кубулганына ајару салып, мензинер адалгыштын кубулганыла түндегер.

Кубулткыштар	Јаңыс тоо		Қөп тоо	Јүзүн кожулталу
Т.	<i>бу</i>	<i>анча</i>	<i>былар</i>	<i>онызы</i>
Э.	<i>мынын</i>	<i>анчанын</i>	<i>былардын</i>	<i>онызынын</i>
Б.	<i>бого</i>	<i>анчага</i>	<i>быларга</i>	<i>онызына</i>
Қ.	<i>мыны</i>	<i>анчаны</i>	<i>быларды</i>	<i>онызын</i>
Ө.	<i>мыныла</i>	<i>анчала</i>	<i>быларла</i>	<i>онызыла</i>
Ј.	<i>мында</i>	<i>анчада</i>	<i>быларда</i>	<i>онызында</i>
Ч.	<i>мынан</i>	<i>анчадан</i>	<i>былардан</i>	<i>онызынан</i>

Бу деп солума кубулткыштарла кубулганда, төзөгөзи чек кубула берет.

Јүзүндердинг кожулталарын алынган көргүзер солумалар кубулткыштарла мензинер адалгыштарла түнгеј кубулар, түндегер: *маанызынын* — *онызынын*, *маанызын* — *онызын*.

299. Кычыраар. Көргүзер солумалар кандый кубулткышта турганын јартагар.

1) Кажы ла уйды кичееп көрөрдөң озо, онын кылык-јаңын, нени јирге сүйтенин билер керек. Олордын бирүзи картошканы сүйп јат, экинчизи жмыхты. Уј саачы мыны ончозын билер учурлу. 2) Мынын кыјырантып турган немези не? (А. АӘ.) 3) Агроном садта плодовой ағаштардаң кандыйын отыргыссын деп айткан эди, андыйынан ла отыргыстыс. 4) Мындыйын билген болзоос, берн келбес эдис.

300. Төмөн берилген солумаларды точкалардын ордына шүүл-
те аайынча тургузып бичигер.

Ором түп-түс. Туралар жаан-жаан, жаңы-жаңы, көп сабазы
төрт кыптан. ... сенектерлү. ... тура эжик алдында кажаган
айылду, суу алатан колонкалу.

Каака ... туралардын бирүзүннүн жаанына токтой түшкө-
нүн ... билбес. Көзнөктөри жаан-жаан, толыктары түп-түс ... ту-
ра аймактын төс журтынан да табылбас болор. Улус бу тура-
нын ... жаан кайкашпас та. Жаңыс ла айдар: «А Каака чапкан-
да, ... болбой а».

(J. Каничин.)

Керектү сөстөр: *кажы ла, ончолоры, бойы да, бу,*
мындый, андый, мындыйын.

Тургускан солумалар эрмектин кандый члендери болгонун
алдыла чийү тартып көргүзеер.

33 §. Суракту солумалар.

301. Сурактарга каруу береер. Карарткан сурактардын учу-
рын айдыгар.

1) Экскурсияга кандый балдар жүрди? 2) Бастыра канча киж
болгон? 3) Олорды кем баштап жүрди? 4) Экскурсияда балдарга
ончозынан артык не жарады?

Кем, не, кандый, канча, кажы — суракту солумалар.

Кем деп солума көп тоонун (**кемдер**), кубулткыш-
тардын (**кемге, кемле**) кожулталарын алынар;
көп тоодо жүзүндердин кожулталарын алынар
(**кемибис, кемигер, кемизи**).

Кем деп солума жүзүннүн кожултазын алынганда, кожул-
танын алдына **и** табыш кожула берет: **кемибис**.

Кандый, канча, кажы деп суракту солумалар эрмекте
адалгыштардын алдында турза, кандый да кожулта алынбас
(**кажы жерге**), адалгыштардын ла жүзүннүн солумалары-
нын кийинде турза, жүзүндердин кожулталарын алынып,

кубулткыштарла кубулар: туралардын кажызына киретен, слердин кажыгарга бере.пен.

302. Кычыраар. Суракту солумаларды бүдүмине ылгагар.

1) Кем кышкыда уйуктайт, жайгыда табыштанат? 2) Ийне бүрлү агаштардан бистинг жерде кандыйлары өзүп жат? 3) Телекейде кырлардын кажызы эн бийик? 4) Космонавттардын кемизин баштап ла ак-айаска учуп барып келди?

303. Суракту солумалардын кубулткыш кожулталарына аяру салаар.

Кубулт-кыштар	Жаңгыс тоо		Көп тоо	Жүзүн кожулталу
Т.	кем	не	кемдер	кажызы
Э.	кемнин	ненин	кемдердин	кажызынын
Б.	кемге	неге	кемдерге	кажызына
К.	кемди	нени	кемдерди	кажызын
О.	кемле	неле	кемдерле	кажызыла
Ж.	кемде	неде	кемдерде	кажызында
Ч.	кемнен	неден	кемдерден	кажызынан

Кем, не деп суракту солумалар адалгыштарла түңей кубулар, түндегер: **өзүмнин** — кемнин, **өзүмдердин** — кемдердин, **туразынын** — кажызынын, **туразын** — кажызын

304. Суракту солумалар табаар. Олор кандый кубулткышта турат, айдып береер.

1. Алтай писательдердин кемизининг произведеннелерин көп кычырдың? 2. Кеткин куштардын кандыйларын билеринг? 3. Уредүчи урокто балдардын кемизинен сурады? 4. Балыктап барган уулчактардын кажызында кармак, кажызында котелок болды? 5. Жыланнын короны незинде?

305. Скобкадагы суракту солумаларды керектү кубулткыштарда тургузып, эрмектерди бичигер. Ол солумалар кандый член болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер.

1. Сен выставкада (не) көрдин? 2. Баштапкы урокто үредүчи (кем) сурады? 3. Тышкары (кемдер) үндери угулды? 4. Бөстүн (кандый) садып алдын? 5. Кушкарлардын (кандыйлары) уйалар жаап жадын? 6. Байрамда (кемдер) сый бердилер? 7. Бичиктердин (кандый) кычырарга сүүп жадын?

306. Журукты ажарып көрөлө, кажы ла балага ат адап, сурактар аайынча куучын тургузып бичигер.

Маалада кемдер иштеп жат? Канча бала иштеп жат? Олор кемнинг маалазында иштейт? Уулчактардын кажызы ла нени эдип жат? Кызычак нени эдип жат? Слердин кемигер маала ажын отыргызып билер?

34 §. Относительный солумалар.

Кем? не? канча? кандый? кажы деп суракту солумалар эрмекте сурак учурын жылытып, относительный солумалар деп адалат.

Относительный солумалар тооло, жүзүндөрле, кубулткыштарла суракту солумалар чылап кубулар, темдектезе: **кемдер, кандыйы, кемди, нени.**

307. Кычыраар. Относительный солумаларды таап, олардын учурын айдып береер.

1. Кем иштебес — ол жибес. 2. Айылда кандый ишти бүдүрерин үрөнчиктер дневнигине бичип алдылар. 3. Кем көп кычырар,

ол жөпти билер. 4. Канча баш, анча сагыш. (*Кеп сөс.*) 5. Жайгыда агаш аразында кандый жакшы! Анда мешкелердин, жинлектин көби канча дейзеер! 6. Изүү күнде суунун жарадындагы агаштын көлөткөзинде жадарга кем сүүбес деер! 7. Бойыгардын көзүгөрдүн алдына кушкаштарга кормушка жазап береер, ого кандый кушкаштар келип отырат, көрүп тураар.

308. Озо баштап суракту, онын относительный солумаларды колбошкон сөстөриле чыгара бичип алаар.

1) Эгирде Надя ла Валя түжинне кем канча деталь эткенин тоолоп көрдилер. (*М. Ильин.*) Олор канча детальдан эткендер? 2) Лабораторияда көп ченемелдерди бойунг эткен кийнинде ле, химиктер туфляларды нефтьтен, чулуктарды таш көмүрдөң, калошторды агаштаң кандый эп-сүмеле эдип турганы сесе жарт боло берер. (*М. Ильин.*) Химиктер туфляларды, чулуктарды, калошторды кандый немелерден эдерге үренип алгандар? 3) Кем иштейт — ол эрикпейт. Бүгүн кем иштебеди? 4) Кажы жолло келген, ойто ол ло жолло бар. Ол кажы жолло барды? 5) Кемле најылажып турганыңды айтсан, кем болгоңыңды айдып берерим. 6) Партада кемле кожо отырып жадын? 7. Сен жайгыда нени иштедин? 8) Кижининг колы нени ле эдип билер. Же ол эпчил, билер ле уккур болзын деп, оны жакшы керекке үредер керек (*Л. Кассиль*).

35 §. Жарты жок солумалар.

309. Кокырды кычырып, сурактарга каруу береер.

Кем де кандый да жолло браадып, нени де таап алган. Тапканынын кезигин ол нөкөрине берген, кезигин дезе чачып ийген. Онын бойында не артты?

Бу кокырда кем барганы, кандый жолло барганы, нени тапканы ла тапканынан канча кирезин нөкөрине бергени, канча кирезин чачып ийгени жарт па?

Кем де, кандый да, нени де, канча да — жарты жок солумалар.

Жарты жок солумалар жарты жок предметтерди,

предметтердин темдектерин ле тоозын көргүзет: *кем де келди, не де учуп барды.*

Жарты жок солумалар такып айдылган суракту солумалардан ла бир, да, де деген сөстөрлө колбожып суракту айдылган солумалардан бүдет, кандый бир, бир темдектезе, кем-кем, не-не, канча, кем де, не де, кандый да.

Бир кезек ле кезик деп сөстөр база жарты жок солумалар болор.

Кем-кем, не-не деген солумалар жүзүндөрле де, кубулткыштарла да кубулар. Кожулталар кажы ла бөлүгине кожулар, темдектезе: *кемизи-кемизи, кемге-кемге.*

Кем де, не де, кандый да деп солумаларга кожулталар баштапкы сөзине кожулар, темдектезе: *кемдер де, кемизи де, неге де.*

Кезик деп солума тооло до, жүзүндөрле де, кубулткыштарла да кубулар, темдектезе: *кезик-тер-и, кезик-тер-и-не.*

310. Кычыраар. Жарты жок солумалар таап, олордын канайда бүткенин жартагар.

1) Келер өйдө улус жылдыстар жаар учар. Бу ла слердин ортогордон кем-кем учуп барардан маат жок. (Юхма.) 2) Калганчы жылдарда бистин журтта канча-канча жаан туралар түдүлди. 3) Кандый-кандый солун уксап, нөкөрине айдып тур. 4) Чапавстин отряды күнүн сайын өзүп турган. Ондо бир канча мун жуучылдар — бүткүл дивизия болгон. (А. Кон.) 5) Бисте иште кандый бир жакшы, жаңы эп-сүмө тапкан киж и оны нөкөрлөрине бастыра күүнинен куучындап берет.

311. Бичигер. Жарты жок солумалар кандый кожулталар алынганын айдып, кандый член болгондорун алдыла чийү тартып көргүзеер.

1) Бурылчыктын ары жанынан кемнинг де үни угулды. (М. Г.) 2) Не-немен ундылып калбазын деп, школго барар алдында сумкаңды көр. 3) Байзын бүдүрилеле, бийик күрдег сумказын ычкынып ийди. Школго сумка, тетрадь, карандаш жок канайып баратан? Же нөкөрлөри сумкаларын ачкылайт. Кемпи де бир тетрадь чыгарды, база бирүзи карандаш, кем де резинка берет. (А. Ередеев.)

36 §. Токтодулу солумалар.

Кем де, не де, кандый да деп токтодулу солумалар бүүдүмиле жарты жок солумаларла түнгей. Олорды эрмекте глаголдордон көрүп ылгаштырып жадылар. Эрмекте токтодулу-кеберлү глагол турза, солума токтодулу болор, түндегер: **кем де келди** (*кем де* — жарты жок солума), (*кем де келбеди* — токтодулу солума).

Токтодулу солумалар, жарты жок солумалар чылап, жүзүн-ле де, кубулткыштарла да кубулып турар.

312. Кычыраар. Токтодулу солумалар кандый кубулткышта турганын айдып береер.

Володя кемненг де аңыланбайтан, бойын өскө балдарданг жакшы деп бодобойтон. Онын учун Володянын өскө балдарданг артык болуп турганына кем де ачынбайтан, күйүнбейтен, балдарга ол жүк ле жакшы жозок көргүзүп турган кижиге болгон. (*Н. Верет.*)

313. Эрмектерди бичип, токтодулу солумалардын алдыла бир чийү, жарты жок солумалардын алдыла эки чийү тартыгар. Олор кандый кубулткышта туруп жат, айдып береер.

1) Кенетийин тымыкта кемнинг де үни угулды. (*Л. Кок.*)
2) Бис кемле де жуулажарга белетенбей жадыс. Телекейде бастыра улусла амыр-энчү журтаарга жадыс. 3) Кандый да жалтанбас, чакту кижиге албатынын жүрүмүн жаныскан кубултып болбос. Кандый да жана баспас революционер, жаныскап тартышса, жеңүге жетип болбос, албатыга ырысту жүрүм тазон болбос. (*Л. Кас.*)
4) Учунчи космический ракета Айды эбиреде учуп, онын кем де көрбөгөн «тескерин» жанын фотографировать эделе, Жерге ийе берген. 5) Төрөлүшти бис канайып сүйүп турганысты кандый да сөслө айдып болбозун. (*С. Михалков.*)

314. Берилген солумаларды токтодулу солумалар болгодый эдип эрмектер тургузып бичигер.

Кем де, не де, кандый да, кажы да.

315. Кычыраар. Солумалар таап, оларды группалары аайынча ээчий-деечий бичигер.

Үч санаа.

Алтайда мөштөр көп өзүп жат. Жайдын учы жаар кузук быжа берет.

Бир катап үч карындаш таадазыла кожо кузуктап барды. Кажызы ла бир таардан тобоголу жанып отырдылар.

Арып-чылаганынан ончозы унчукпай брааттылар. Ол тушта таадак сурады:

— Неге санааркап калганаар?

— Санааркап турганыс жок, тегин ле унчукпайдыс — деп, уулчактар каруузын бердилер.

— Унчукпай барбаска менин сурагыма каруу береер. Сурак десе мындый: бу тобоголорды кайдаар этсе жакшы болор? Слердинг кажыгар чын айдар, сананаар. Мен база сананайын, кемигердинг каруузы артык болгонын айдарым...

— Мында сананар да неме жок. Жанып келеле, кузукты сайлап, чертип саларыс — деп, баштапкы карындажы айтты.

— Сенин бу мындый шүүлтен жарабас — деп, таадак айтты.

— А мен десе кузукты базарда садала, таадама жаңы бөрүк садып берер эдим — деп, экинчи карындажы узак сананбай, айтты:

Таадак айтты:

— Килегениге быян болзын, уулчагым, же мен бөрүкти кузук та жогынан садып аларым. Сенин шүүлтен база келишпейт. Үчинчи карындажы унчукпаста, таадазы оноң сурады:

— Сен ненин учун унчукпай туруң?

— Мен болзом, бу кузукты бастыразын жууйла, кандый-кандый школдын балдарына ийе берер эдим. Уренчиктер оларды отыргыссын, олардо база мөштөр өссин — деп, үчинчи карындажы айтты.

— Бот бу чын шүүлте — деп, таадазы айтты. — Анайда ла эдер керек!

Куучынды чокым, жарт кычырарга ла куучындап берерге белетенигер.

316. Бичигер. Солумалардын учурын јартап, олор кандый группага келижип турганын айдып береер.

1) Јаскыда ончозы: келескен, јылан, курт-конгыстар тынданат. 2) Талан-келен, турналар, баарчыктар, кастар, суугуштар — ончозы јаскыда бойының төрөліне јанадылар. 3) Талан-келенди, тоорчыкты — олордың кажызын ла тўште көрүп болбозын. Олор төрөліне тўнде келедилер. 4) Хомяктар, чычкандар, өркөлөр — кажызы ла аштын өштүлери. 5) Уўрелердинг кемизи де: Карагыста, Вера да, Арбачы да коомой ўренбейт.

Ончо, кажы ла, кем де, не де деп солумалар укташ члендерди бириктире айдар аргалу, темдектезе: *Октябраттар, пионерлер — ончозы бўгўн сўўнет.* (С. Мих.)

317. Солумаларды группалары аайынча чыгара бичигер.

1. Озодо кажы ла ус бойының ижининг төс учурын улустап јажырып туратан. Эмди советский заводто мастер бойы јакшы иштеп, бойының керегине өскө дө улусты ўредип јат. Мен бастыра немелерди бойым билип аларга јилбиркейтем. Мен кандый бир немени билип алзам, ого ончогорды ўредип ийерим. Бистин кажыбыс ла бойының ченемелин, билерин јажырбай, нөкөрини болужарга кичеенип јат. (М. Ильин.)

II. 1) Уй саачылар јакшы ўредүлү болор учурлу. Он классы божоткон колхозчы кыстар бу күндүлү профессияны талдап алгылайт. 2) Ўренчиктер јаландарда иштеп, колхозчыларла кожо аш өскүрп јат. Је андый иш ологорго ўренерге чаптык этпей јат. 3) Бастыра улус ырысту болорго јат. Ырыс неде? Ырыс дегени — кажы ла кичи улуска болужып, ологорло кандый бир сўўнчилү санаа-шўўлтезин угужып, айдыжарында болуп јат. (Л. Кассиль)

318. Бичигер. Јүзўннинг солумалары кандый член болгонын алдыла чийў тартып көргүзеер.

Звонок болды. Ўренчиктер класска кирдилер. Мениле коштой таларкак уулчак отырды. Онын өбөкөзи Ульянов эмтир. Ол бистен кичинек болгон. Меге он экинчи јаш толгон, ого дезе јүк ле тогузынчы јаш. Је ол сўреен јакшы ўренген. Биске тилдер-

ди, анчада ла латынь тилди, үренерге кўч болгон. Ульянов бис-ке болужып туратан. Бис тудуш ла ологро баратанис. Анда бис Ульянов канайда иштеп турганын көргөнис.

(М. Кузнецов)

319. 2-чи жүзүнниң солумаларын 1-кы жүзүнле солып бичигер. Глаголдордың кеберин база кубултаар.

Јааназан, нени иштееринди сен эм тура билбей јадын. Айса болзо, сен жаңы машиналар сананып таап, јаан керептер эдерин. Айса, теңериде жылдыстарды үренерин. Сени кайда ла јилбүлү иш сакыйт. Сен ырысту жүрүмди төзөөринг.

Сурактар ла јакылталар:

1. Солума дегени не?
2. Жүзүнниң солумалары кубулткыштарла канайда кубулып турганын јартагар.
3. Кандый солумалар чийүчек ажыра бичилип јат?
4. Бойынын учуры аайынча солума адалгыштардан, јарталгыштардан ла тооломолордон незиле башкаланат?
5. *Кем, не, кандый, канча* деп сөстөрдө кандый эки учур бар?
6. Суракту солумалардан кандый солумалар бүдет? Олор канайда бүдет?
7. Јарты јок ло токтодулу солумалар айдып беригер. Олорды канайда ылгаштырар аргалу, јартап береер.

V класста үренгенин катап көрөри.

Сурактар ла јакылталар.

1. V класста слер тил керегинде науканың кандый бөлүктөрүн (разделин) үрендигер? Кажы ла бөлүгинде нени үренип јат?
2. Төрөл тилдин лексиказы керегинде нени билип алганы-гарды куучындан беригер.
3. Сөстөр кандый эп-аргалардың болужыла бүдүп турганын билип алдыгар?
4. Адалгыштарды, јарталгыштарды үренип, жаңы нени билип алдыгар?

5. Тооломолор учурыла кандый болот? Турган тоозын көргүзөтүр тооломолор учурыла канча бөлүккө бөлинет? Темдектеп береер.

6. Кандый тооломолор кубулткыштарла кубулат?

7. 2—3 колболу адалгыштар, жарталгыштар ла тооломолор темдектеп айдыгар.

8. Солумалар алдынан учурлу куучын-эрмектин өскө бөлүктөрүнүн негизге башкаланат?

320. Кычыраар. Карарткан буквалардын чын бичилерин жазат.

Бистин улус маала ажын түндүктө де өскүрүп жадылар. Олор жердин кыртыжыла трубалар өткүрөт, ол трубаларла буу эмезе суу божодып турулар. Мынайда этсе, жердин кыртыжы ла кыртышка жуук турган кей жылый берет.

321. Керектү орфограммаларды тургузып кычыраар.

Жай.

Күнчыгыштан күнүн ле сайын
Күл...мзиренип, жайгы күн чыгат.
Учы-бажы көр...нбес чөлд...рг..
Уз..н-уз..н чокторын чачат.
Жер-энебис өлөнг.. бастырып,
Жеңил тынып, чечектеп жадат.
Бозом киргенче кушкаштар кожондойт.
Ботоолор сүйүнип чөлдөрл.. жарыжат.

322. Божодылган букваларды тургузып кычырала, бичигер.

Эртен тура, күн чарчап тийип турарда, Жапап уйк..дан ойгонуп, төжөктөгү өрө турды. Ол тышкары чыгала, элден ле озо Тарбаанду межелик жаар көрди. Межелик өчөм..к ле кунук, кандый да соок бүд..мдү немедий болды. Онын жап-жажыл өз..миндеги чалын күннинг жаркынына жалтыражарда — межеликтин көстөрүнүн жаштары мелтирежип тургандый болуп көрүндү.

Јанап кызылдарды өлтүргөн солдаттар барган деремне
јаар баштанала, кекенип эрмектенди:

— У-у, көрмөстөр, баштарыгарды үзерим!

(И. Шодоев.)

Божодылган үндү букваларды кандый ээжиге тайанып кош-
тыгар?

323. Сөскөлбулардагы сөстөрдү бүдүмине ылгагар.

Күски салкын, жайгы күндөр, койчы келин, түштүктүн улу-
зы, чечектин жыды, күчтү машиналар, терең билгир, түште келди,
бичик кычырар, ашту таарлар, сахардый ак, акту сөзүм, үредүде
жалкуурба.

324. Божодылган букваларды тургузып бичигер.

Анч.. ийт, балык.. киж, көзнөкк.. тургусты, көлл.. жүсти,
магазинн.. кирди, магазинн.. чыкты, самолеттын модел.., үрен-
чиктин тетрад.., менин табел..м, колхозтын машинистт..ри.

325. Кандый орфограммалар божодылганын эске алынып би- чигер.

1. Кар текшилей кайылып, жалаң..ар, кобы-жик..ер куукайы-
жып калган жаткылайт. Жаңыс ла тайга..ардын баштары ак
болды. Үренчиктер урок..ордын кийинде сад... иштегилейт. Јас-
кыда садта иш көп. Кезик балдар агаш..ардын кургак бу-
дак...арын кезет, кезиктери десе агаштын төс..өрүн күбүредет.
Кызычак..ар агаштардын төстөрүн черетейт, грядкалар жазайт.

II. I. Агаш.. отыргызып койорго күч эмес. Ол өссин, курга-
базын деп кичеер керек. Онын учун бис агаштар отыргызала,
жайыла жерди күбүредип, аяас күндөр.. оморды сугарып турадыс.
2. Јымыртканы сууга салардаг озо сууны тузаар керек. Ол тушта
јымыртка жарылбас.

326. Кычырып, балдар пионерский лагерьде канайда амырап ла нени эдип тургандары керегинде куучындап береер.

Јайгыда балдар пионерский лагерьде жаткан, омор жакшы амы-
раган. Лагерьде балдарды горн ойгозот. Эртең тура балдар за-

рядка эдет, агын сууда јунунат. Олор лагерде походко јүрет. Дежурныйлар кухняда дежурить эдип, курсак азат.

Карарткан сөстөр куучын-эрмектинг кандый бөлүги, олор кандый кожулталар алынган, ол кожулталардын туйук табыштарынын чын бичилерин јартагар.

327. Текстти озо јарталгыштар јогына бичип алала, бичиктегизиле тундеп көрөөр. Јарталгыш не керектү болгонын јартап береер.

Колхозтын фермазында укту уйлар көп. Кышкыда олор јарык, ару ла јылу кажаганда туруп јат. Сүттен жүзүн-јүүр ток ло амтанду курсак эдип јадылар. Колхоз городтын магазиндерине јагы сааган сүт, каймак, сарју, творог, кефир тартып апарат.

328. Кычыраар. Кажы ла эжер сөсколбулардын сөстөри куучын-эрмектинг кандый бөлүги, јартагар.

Јакшы бичик, јакшы бичийт; түрген јорыкту, түрген базат; бийик сын, бийик учты; ару тура, ару бичийт; јенгил јүк, јенгил экелди; өчөмник от, өчөмник јарыйт; сүйүнчилү јүрүм, сүйүнчилү көрөт.

2—3 сөсколбула эрмектер сананып бичигер.

329. Кычырып, тексттинг учурын куучындап береер. Карарткан сөстөр куучын-эрмектинг кандый бөлүги, јартагар.

Јайым учун, каанды јенери учун тартынты башкаратан төс штаб болор учурлу. Миллиондор тоолу ишмекчилерге ле крестьяндарга олордын задачаларын јартайтан текши орус газет керек болгон. Туку Сибирьде, ссылкада јүрер тужында, газетти канайда төзөйтөнин Ленин нөкөрлөрине кожо шүүп, пландагылаган болгон. Россияда оны чыгарып болбос — полиция тын истеп турган. Газетти јаңыс ла гран ары јанында кепке базып чыгарар аргалу. Оны Россияга јажытту эп-аргала туйказынан өткүрип, мында чындык улус ажыра ишмекчилердинг ортозында таркадар. Мындый амадула Владимир Ильич Ленин Германия јаар атанган..

В. И. Ленин керегинде слер база нени кычырдыгар? Куучындап беригер.

330. Бичигер. Тегин эрмектин ле колболу эрмектин бөлүктөрүнүн төс учурын көргүскөн члендерин көргүзөөр.

Жас.

Жас келди. Трактор кыра сүрүп баштады. Таандар ого учуп келедилер. Озодо олор салдага учуп келетендер. Таандар салда-нын кийнинен мендебей басып, курт-конгыстар терип жийтен. Трактор түргөн барат. Онын кийнинен көп курт-конгыс артат. Олор жажына бербезин деп, эмди таандар трактордун кийнинен түргөн барадылар.

(М. Пришвин.)

331. Бичигер. Эрмектин төс члендерин алдыла темдектеп салаар. Баштаачылар кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын жартагар.

Баарчыктын балдары.

Эртен тура бойынын уйазынан баарчыктын сары көстү боро балдары баштапкы ла катап учуп чыккылады. Баарчыктардын уйазы бистин көзнөктүн алдында өскөн агашта болгон. Баарчыктар балдарын канайда качырып тургандарын мен айкап көрүп турдым. Олор коштой турган агашка отырып алала, чыйкылдажып турдылар. Баарчыгаштар уйазынын эжигинен карап көрүп, учуп чыгарга тидинбей турдылар. Онын кийинде бирүзү канаттарыла түргөн-түргөн талбып, ада-энесине уча берди, онын учун сыйга бир чойлоникон алды.

Онын кийинде өскөлөрү учтылар.

332. Кычырала, берилген сурактарга каруу берип бичигер. Адалгыштар эрмектин кандый члендери болгонун алдыла темдектеп салаар.

Чечек өскүрери

Чечектер ле жажыл өзүмдер кижинин айыл-журтын ла оромдорды кееркедет. Чечектерди озо баштап рассадада өскүрүп жадылар. Олордун рассадазын класстарда көзнөктөрдүн алдында отыргызар аргалу. Журт жерлерде рассаданы парниктерде өскүрөт.

Мындый ишти бүүдүрдег озо кажы ла чечектин адын, ол канайда таркап өзөтөнүн, оны канайда кичеейтенин ле канайда отырғызатанын үренип алар керек. Көп школдордо чечек өскүрөөчилердин кружогы иштейт.

1. Чечектер ле өзүмдер неге керектү?
  2. Чечектерди озо баштап канайда өскүрүп жадылар?
  3. Чечектин рассадазын кайда өскүрерге жараар?
  4. Чечектер өскүрерге озо нени билер керек?
  5. Жалаңнын кандый чечектерин билеригер, база бичигер.
- Бир-бир жалаңнын чечегинин өң-бүдүмин жартап бичигер.

I §. Уренгенин катап көрөри.

333. Сурактарды кычырып, каруу берерге белетенигер.

1. Төртинчи ле бежинчи класстарда слер тил керегинде науканын кандый бөлүктөриле таныштыгар?

2. Фонетикада, лексикада, морфологияда, синтаксисте нени үренип жат?

3. Кубулткыштарла кандый куучын-эрмектин бөлүктери кубулып жат? Алтай тилде адалгыштар кубулткыштарла кандый ээжиле кубулып жат. Орус тилде кандый?

4. Кандый куучын-эрмектин бөлүгү жүзүннүн мензинер кожулталарын алынып жат? Темдектеп беригер.

5. Адалгыштар ла јарталгыштар бүдер эп-аргалар керегинде куучындап беригер.

6. Солума бойынын учурыла адалгыштан, тооломодон ло јарталгыштаг незиле башкаланып жат? Кажызына ла сөстөр темдектеп беригер.

7. Куучын-эрмектин бөлүктөринин сөс кубултар ла сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилери кандый ээжилерге тайанып жат? Темдектеп беригер.

334. Кычыраар. Эрмектер айдылар амадузыла кандый? Олорды члендерине ылгагар.

1. Јаш кайыннын бажынан
Јалтыраган тамчы тўшти.
2. Калыг кардын алдынан
Қара суучак коркырап агат.
3. Қолхоз-совхозтың јалаңдарында
Омок улус иштегилейт.
4. Қобы-јиктин корбозын
Қойыс јийле тойынзын!

Қолхоз-совхоз жаранып,
Қожултазы көптөзин! (Қожон.)

Калганчы ұлгерди оморкогон ұнле кычыраар. Оморкогон, кайкаган, сүүнген, ачынган ұнле айдылар эрмектердинг учында кандый темдек турар?

335. Журукты көригер. Анда не јуралганын куучындап береер. Куучында адалгыш ла глаголдон өскө јарталгыш, тооломо, солума, кубулбас бар болзын.

Куучынга ат адайла, бичип алыгар.

336. Кычыраар. Јарталгыштарды көргүзип, бүдүмин ле бүтке-нин ылгагар.

Јаскы чөл.

Чөл јаскыда јарана берет. Қөк-јажыл өлөңниң ортозынан кызыл-торко, сары-торко чечектер көрүнип келет. Андый чечектердинг јараш јыдын јыткарып ла отыргадый. Јаскы чөлдө кулан деген јылкылар, эликке јүзүндеш јеереп деп тындулар јүрет. Кулан сүрекеј түрген мантап јат. Ол мантап, бир часка алтан беш — јетен километр јер өдөр.

337. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү? Олордын бүдүмин ле бүткенин ылгагар.

1. Ада-Төрөлис үстинде герб ле маскабыс күйет —
Ишмекчи ле крестьяндардын союзы улу.
Герб коммунизмнин тагдагын жарыдат,
Бастыра ороондордын пролетарийлерине маяк
болот.

(Кожогинов.)

- II. Туманду таскылдар
Терен уйкуда.
Кару малчылар
Күски турлуда...

(Э. Тоюшев.)

- III. Өлөң обоолоор иштер тыгыды.
Өзөктөр сайын обоолор тургулайт.
Өскөн өлөң кадын баштады.
Улустар жанбай, коно иштегилейт.

(Б. Бедюров.)

Учинчи үлгерде *обоолор* ло *обоолоор* деп сөстөрдүн учуры башка ба айла түңей бе? Олор угы жаңыс сөстөр бө айла эки башка кеберлү бир ле сөс пө? Ненин учун?
Баштапкы ла экинчи үлгерди кычырып, көчүрө учурлу сөстөрдү көргүзеер.

338. Кычырып, кажы ла кубулткышка бир сөстөн талдап, кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Адарунын короны — көп ооруларга сүрекей болушту эм. Же мындый тузалу эм эдерге адарунын коронын алган кийинде, адару өлүп жат.

Эмди Польшанын ученыллары сүрекей эптү арга тапкан. Адарунын билезин ичинде электрический ток өдөр сабактарлу рамдарга отыргызып жат. Керек тужында токты божодып жат. Адарулар коронын тамчыладып ийет, бойлоры дезе, өлөрдөн болгой, бир де эмеш уйдадабай жат. Анайып, бир биле адарудан кўнине 6 грамм кургак корон алып жат.

339. Адалгыш эрмектин башка-башка члендери болуп турганын керелеп, эрмектер тургузып бичигер.

340. Үлгерди кычыраар. Мензинер кожулталу адалгыштарды көргүзип, жүзүнн ле тоозын жартагар.

Акчабайдын кожоңы.

Адым мениң Акчабай,	Акка-Көккө жеделе,
Айга једер күүним бар.	Карузынып көрөйин.
Бүткен јерим Саксабай,	Јаш үйениң јаңары
Булуттар өдөр күүним бар.	Серибес болзын Алтайда,
Айдын, күнниң жаркыны	Көк тенгери түбиле
Јаантайын турзын Алтайда,	Көкип учсан, угайын.

Кажы ла жүзүнге эки адалгыштан талдап, чыгара бичигер.
Олорды кубулткыштарла кубултыгар.

341. Өрөги 340 таскадуда берилген үлгерде жаркыны, жаңары деп сөстөр бар. Ол сөстөрди чыгара бичип, лексический учурын жартагар. Кажызына ла синоним таап бичигер.

342. Орус тилден кирген адалгыштарга 3-чи жүзүнниң мензинер кожулталарын кожуп, сөсколбулар бичигер. Чын бичилерин жартагар.

Вратарь, класс, специалист, телескоп, космонавт.

343. Адалгыштардын кубулткыжын көргүзеер. Береечи ле өмөлөөчи, јерлеечи ле чыгытту кубулткыштарда турган сөстөр эрмекте база кандый сурактарга каруу берер?

1. Амыраар өйдө улус театрға, киного барат. 2. Өзөктөги јолды суу алып ийерде, айылчы кырла јанды. 3. Газеттер ле журналдардын аттарын јаан буквала бичип. 4. Сууны ат маңла кечти. 5. Аралда јөдро чечектеди, јараш јыды кейге јайылды. 6. Јайгы каникулда балдар төрөл колхозына болужат. 7. Туулардан келген эзинек тулунымды сыймады.

Бежинчи эрмек бүдүмиле кандый? Оны члендерине ылгагар.

344. Сөстөрдин чын бичилерине ајару салып, кычыраар. Карарткан орфограммаларды жартагар. Тооломолорды база жартагар.

1943 јылдын сентябрь айынын ичинде немецкий разведканын органдарында айдары јок ујатту неме болгон. Олор бүткүл орус

дивизияны тапкылабай калган. Кече ле жаңы ол дивизия Нежиннинг түндүк жанынан табарып турган, бүгүн десе жердин алдына түже берген немедий — жок. Немецтердин кейле жүрер разведказы оны бедреп, чагы чыккан.

Лениннин ордениле кайралдаткан Кызыл Маанылу 6-чы стрелковый дивизия десе 14 сентябрьда Нежиннен түштүк-күнчыгыш жаар кезем бура соголо, түргөн маршла Остер городтын түндүк жанынан Десна сууга једин келеле, токтоду јоктон оны кечип чыгала, түнде сүрекей ыраак јолдор өдүп, түште десе агаштар ортозында шык ла јажынып, Днепр жаар ууланган.

Бүткүл дивизия немецтердин терең тылына кирип калган деп, олордын генералдарынын санаазында да јок.

(Е. Алексеев.)

Диктант бичигер. Солумалардын кубулткыжын үстине кыскарта бичигер.

345. Ар-бүткенди, јерди кандый сөстөрлө чүмдеп көргүскенине ајару салып, кычыраар.

Кандый? канайда? канайып? деп сурактарга каруу берген сөстөрдү таап, олор кандый куучын-эрмектин бөлүктери болгонын јартагар.

Тайыс јуукада шоркырап аккан суучакты кечеле, оноң ары барзан — бийик койу теректер турар. Олордын ортозыла барган орык јол слерди бийик эмес серүүн ажуга экелер.

Боочынын үстине чыгып ла келзегер, слердин алдыгарда көгөргөн Кадын ыраак-ыраак чөйиллип калган јадар. Оны јакалай ак учуктый барган Чуйдын јолыла өрө-төмөн манташкан машиналар торт ло ойынчык немедий көрүнер.

Кадыннын ол јанында ыраак турган туулар десе чанкырынаарга өчөмик тартылып калган.

Эбуре јаткан талалар сүрекей телкем ле јайым!

Кей ару, булуттар јайым ла бийик, күн сүрекей јаркынду.

Кандый бир чибининг серүүн көлөткөзинне отырып алала, алдында јаткан өзөктөрдү узак-узак ајыктап отырар күүнинг келер.

(Л. Кокышев.)

Кандый-кандый јер, өзүм эмезе тынду керегинде бойыгар куучын тургузып айдыгар.

346. Кычыраар. *Тил, токынадып, баалу деп сөстөр бу текстте кандый учурлу? Олордын чике учурына сөсколбу эмезе эрмек темдектеп беригер.*

Командование 12 кайучыга «тил» табар жакылта берген. Разведкага барардан озо кайучылар недеге кире ого белетенип, оштунин кылык-жанын жүзүн-жүүр эп-аргаларла жакшы шиндеп алгандар. Кайучыларды старший лейтенант Егоров баштаган.

Оштунин окопторына једерге сүреен күч. Озо ло баштап јарады бийик Свирь деген терен сууны кечер, онон миналар тургускан ачык јаланды өдөр керек.

Түн ортозында кайучылар сууга јууктап алала, кемелерине отыргылап, оштунин одузы јаар ууландылар. Јайгы түн кап-карануй. Эбире агаштардын сомы да көрүнбейт. Мындый түн — кайучылардын болушчызы. Олор он јанындагы јаратка билдир-безинен кечип келдилер. Оштүлөр бир де неме сеспеген. Айлан-дыра улус токыналу, терен уйкуда.

Јалтанбас советский кайучылар окопко уйуктап јаткан эки оштунин үсти орто сакубаган јанынан чурап барала, тоолу ла минутка мылтык-јепселдерин айрып алдылар. Кыйгырбазын деп, оосторын јаба тагып, кол-буттарын күлип алгандар. Эки оштү коркыганынан озо баштап кыймык та јок отыргандар. Је бирүзи, керектин аайы-теейин јаны ла ондогон чылап, табыш көдүрип баштаарда, оны «токынадып» койдылар. Экинчизин штабка тирүге јетирер керек. Командованиге баалу эрмек-куучын айдып берерден айабас.

Бу өйдө оштүлөр аайы-бажы јок адыжу ачты. Бир кайучы уур шыркаладап ийген. Кемеле сууны кечип јалала, көп кан јылыйтканынан улам, ол өлгөн.

Пулемёттыг огы кемени тежип ийген. Кеме јаратка јеткенче бир кижиге онын ичине кирип турган сууны сузуп төгөргө келишкен. Је эпчил кайучылар «тилди» штабка јетирип экелгендер.

Сөстөрдиг чын бичилерине ајару салып, база катап кычырып алыгар. Берилген планла тузаланып, изложение бичигер.

1. «Тил» табар **жакылта**.
2. Карануй түн — кайучылдардын болушчызы.
3. Сакубаган табару.
4. Ойто јол кату болгон.
5. Жакылта бүткен.

Глагол.

2 §. Глаголдың учуры ла грамматический темдектери.

Предметтинг дейвиезин эмезе айалгазын темдектеп, нени эди п јат? канайып јат? деп сурактарга каруу берген куучын-эрмектин бөлүгин глагол деп айдар. Темдектезе: *Балдар үренип јат. Олор сананып јат. Кар кайылат.*

Глаголдор тургуза, өткөн лө келер өйдө турар, темдектезе:

1) *Кадын суу Обько кирип јат.* 2) *Јайгыда бистинг класстын балдары экскурсияга городко јүрди.* 3) *Эмдиги јашоёскүрим коммунизмде јуртаар.*

Тургуза, өткөн лө келер өйдинг глаголдоры јаңыс ла көп тоодо јүзүндерле кубулып јат. Темдектезе: *мен бичип јадым, бис бичип јадыбыс; сен бичип јадын, слер бичип јадыгар; ол бичип јат, олор бичип јадылар.*

Эрмекте глагол айдылаачы болуп турар. (*Баштапкы кар јерге араай тўжет*), сөсколбуда дезе тос сөс болор (*Куманакты ууды, бичикке үренер*).

347. Кычыраар. Глаголдордың учурын, слерге таныш грамматический темдектерин көргүзеер.

Кайындардың шуулажын уксам,
Карануй түн јарыктый билдирет.
Ат-перелү орооным үстине
Алтын тангар адып келет!
Кирпичтин үстине кирпич салып,
Јаан јарык тура тудадыс.
Јарым чактын туркунына
Ильичтин јоыла бис барадыс.

(П. Кучняк.)

348. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери? Адалгыш ла глаголдың башказын јартап беригер.

1. Агаш, өлөг, аң, куштар јасты мактап **кожондоды**. Эдискелү јаны **кожондор** Алтай үстине јайыла берди!... (П. Куч.) 2. Јастын јараш ойыны Эртечинн эрте ойгосты. (Ч. Чун.) 3. Пионерлер

школдын јанында мячик ойнойт. 4. Бистинг совет орооныс качан да болзо чечектеер. 5. Алтан јүзүн јараш чечектер күдүчнини уткыды.

Түней тазылду сөстөрдү чыгара бичигер.

349. Кычырып, глаголдорды көргүзеер. Олор кандый ойдө, кандый тоодо ло жүзүндө турганын јартагар.

1. Бу комыстынг үнин Мен кайкап тындадым. Сындарга түшкен Салкындыг коолойт. Үйелердин эткен Керектерин тоолойт. (Б. Суркашев.)	3. Ашпас күндү Алтайды Ойгор Ленин төзөгөн! (П. Кучияк.)
2. Кеен Алтайды Заводтор кееркедер. (И. Кочев.)	4. Партия күчиле јенүлер алдыбыс. Коммунизмди — эн јакшы жүрүмди — Ильичтин адыла төзөп турубыс. (К. Козлов.)

Глаголдорды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер. Бичиген сөсколбулардын төс лө камаанду сөзин көргүзеер.

350. Глаголдордын божодылган кожулталарын тургузып, эрмектерди бичигер. Баштаачы ла айдылаачынын алдыла керектү чийү тартыгар.

1. Сыгын ай јангыр... , кузуктап барар ой кел... . 2. Күле-Каан-нын күмүш бажынан куу туман чөйилип јат... . 3. Тууы көөркий балдарыла јарым ай кузукта... . 4. Тууы омок сүүнип, эмсегинин эмди макта... . (Ч. Чун.) 5 Јиген јаак кугарып кал... , јидирген төгөзөк јажарып өз... . (Кеп сөс.)

Кандый кожулталар коштыгар?

351. Карарткан глаголдор кандый жүзүндө, кожултазы кандый, айдып береер.

I. Октябрь — жүрүмистин ончо нйдези. Айдарга, чындык учун, ак-чек учун амадайдыс!	II. Төрөл јерим, кырларым, Слердег нйде аладым, Алтай јипт уулыгар Эзенин нйет, тындагар. (Б. Суркашев.)

357. Колболу глаголдордын төс глаголына керектү кожулталар кожуп, табышкартарды бичигер. Карарткан буквалардын ордына кандый буквалар бичиир керек? Ненинг учун?

1. Жылан жыл.. јат, бойыла кожо кайыш качыр.. јат. (*Ийне ле учук.*) 2. Колы-буды јок — ары-бери жүр.. турар. (*Час.*) 3. Кара бука бас.. келди, калыкты ончозып јенгеде.. чыкты. (*Түн.*) 4. Кол до јок, бут та јок — теңериге чык.. јат. (*Ыш ла туман.*) 5. Соок келгежин — уч.. тўжер, жылу келгежин — урул.. тўжер. (*Кар ла жаңмыр.*) 6. Учар куш эмезим, је тўнде уч.. жүредим. (*Јарганат.*)

358. Төс глаголдоры *-ун, -јүн, -ын, -ип, -п, -й* деп кожулталу колболу глаголдорло сөсколбулар тургузып бичигер.

Қ о р г ү з ү: *түрген учун јат, талайла жүзүйн јат, ...*

359. Кычырып, карарткан колболу глаголдордын бүткенин ле чын бичилерин јартап беригер.

1. Тегин јолго токтобой,
Оног ары жүрүп ийди.
2. Алты кулакту айгырдын
Уйуктап јатканын көрүп алды.
3. Ак булутты аралап,
Қөк булутка көмүлип жүрет.
4. Алтан алып жүгүрип келди,
Аттын ээрин алып ийди,
Эреп-Чоокырын агыдып ийди.
«Алтайыга амырап жүр,
Аржан суудан ичип жүр» — деди.

(Қай чөрчөктөрдөг)

360. Кожулталардын божодылган табыштарын кожуп, бичигер.

1. Чаңкыр трактла машиналар ары-бери өдүж..п јатты. Андый машиналардын бирүзинде алты бала город јаар үренерге баргыла.. јатты. Олор јолдын эки јанындагы ағаштарды көр..п брааткан. 2. Балдар, омок, ачык-јарык бол..п жүригер. 3. Карабаш јенгил тынып ийеле, көзин араай јум..п, амыр уйуктай берди. (*Л. Кок.*) 4. Јети јашту Кичемкей тўнине јанын брааткан куулардын табы-

жып удаан угуп жаткан. Уулчак пени де түженип, жүзүп ачымчылуу жууруп турды. 5. Ачык көзпөктөрдөгү балдардын көжөңгү угулуп турды.

Кожулталардын табыштарын кандый ээжиге баштанып коштыгар?

361. Колболу глаголдорды ылгагар. Төс глаголдоры кандый кожулталардын болужыла бүткен эмтир?

Кезе сок. Чөйпө тарт. Жеде кон. Кабыра тут. Үзе тарт. Түже кон. Одө бер.

362. Колболу глаголдор канайда бүткенин жартап беригер.

1. Май айда баштапкы ла жааш көпөктөгү ургандый жаап ийди. Суулар тыг кирип, жарадынаг ажып чыкты. 2. Быыл улус өлөгдү эрте божотты. 3. Пионерлер сборында жылбүлү сурактар шүүжип жат. 4. Өлөг тартар ишти колхозчылар механизировать эткен. 5. Мен чадырдаг чыга кондым. Таг атту үч кижип жортуп келди. (С. Тока.) 6. Тегеридий чыдырт эдет, темирдүй шыгырт эдет. (Кай чөрчөк.)

363. Берилген сөскөлбулар айдылаачы болгодый эдип, эрмектер тургузаар. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүктөриле айдылган?

Көргүзү: *Николай Улагашевич кайчы болгон.*

Кайчы болгон, үлгерчи болды, үредүчи болор, ремонтировать эткен, изү болгон, күчтү болды, жалт этти, күзүрт этти.

364. Кычырып, эрмекте айдылаачы болуп турган глаголдордын грамматический темдектерин көргүзүп беригер.

- I. Бийиктеги жайлууга
Билдирбей эгир жууктады.
Баштарын салактады,
Балтыргандар уйуктады.
- II. Кадын сууны жараттай
Карганалар жайылды,
Карантылу аркада
Кандык бүрүн жайкады.

357. Колболу глаголдордын төс глаголына керектү кожулталар кожуп, табышкактарды бичигер.

1. Жылан жыл.. жат, бойыла кожо кайыш качыр.. жат. (*Ийне ле учук.*) 2. Колы-буды жок — сүре ле жүр.. турар. (*Час.*) 3. Кара бука бас.. келди, калыкты ончозып жеңде.. чыкты. (*Түн.*) 4. Кол до жок, бут та жок — теңериге чык.. жат. (*Биш ла туман.*) 5. Соок келгежин — уч.. тўжер, жылу келгежин — урул.. тўжер. (*Кар ла жанмыр.*) 6. Учар куш эмезим, же түнде уч.. жүредим. (*Жарганат.*)

358. Төс глаголдоры -уп, -ўп, -ып, -ип, -ӱ деп кожулталу колболу глаголдорло сөскөлбулар тургузып бичигер.

Кӱргүзӱ: *тӱрген учуп жат, талайла жүзүп жат, ...*

359. Кычырып, карарткан колболу глаголдордын бүткенин ле чын бичилерин жартап беригер.

1. Тегин јолго токтобой,
Оног ары жүрүп ийди.
2. Алты кулакту айгырдын
Уйуктап јатканын көрүп алды.
3. Ак булутты аралап,
Көк булутка көмүлип жүрет.
4. Алтан алып жүгүрип келди.
Аттыг ээрин алып ийди,
Эрен-Чоокырын агыдып ийди.
«Алтайыга амырап жүр,
Аржан суудан ичип жүр» — деди.

(Кай чӱрчӱктӱрдӱг.)

360. Кожулталардын божодылган табыштарын кожуп бичигер.

1. Чанкыр трактла машиналар ары-бери өдүж..п јатты. Ан-дый машиналардын бирүзінде алты бала город јаар үренерге баргыла.. јатты. Олор јолдын эки јанындагы ағаштарды көр..п брааткан. 2. Балдар, омок, ачык-јарык бол..п жүригер. 3. Кара-баш жеңил тынып ийеле, көзин араай јум..п, амыр уйуктай бер-ди. (*Л. Кок.*) 4. Јети јашту Кичемкей түниле јанып брааткан

куулардын табыжын удаан угуп жаткан. Уулчак нени де тўженип, жүзүн ачымчылу журуп турды. 5. Ачык көзпөктөрдөгү балдардын кожоңы угулуп турды.

Кожулталардын табыштарын кандый ээжиге баштанып коштыгар?

361. Колболу глаголдорды ылгагар. Төс глаголдоры кандый кожулталардын болушыла бүткен эмтир?

Кезе сок. Чөйбө тарт. Жеде кон. Кабыра тут. Ұзе тарт. Тўже кон. Өдө бер.

362. Колболу глаголдор канайда бүткенин жартап беригер.

1. Май айда баштапкы ла жаш көнөктөгү ургапдый жаап ийди. Суулар тыг кирип, жарадынан ажып чыкты. 2. Быыл улус өлөңди эрте божотты. 3. Пионерлер сборында жылбүлү сурактар шүүжин жат. 4. Өлөң тартар ишти колхозчылар механизировать эткен. 5. Мен чадырдан чыга кондым. Таг атту үч кижин жортуп келди. (С. Тока.) 6. Тенеридий чыдырт эдет, темирдин шыгырт эдет. (Кай чөрчөк.)

363. Берилген сөскөлбулар айдылаачы болгодый эдип, эрмектер тургузаар. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүктөриле айдылган?

Көргүзү: Николай Улагашевич кайчы болгон.

Кайчы болгон, үлгерчин болды, үредүчи болор, ремонттировать эткен, изү болгон, күчтү болды, жалт этти, күзүрт этти.

364. Кычырып, эрмекте айдылаачы болуп турган глаголдордун грамматический темдектерин көргүзүп беригер.

- I. Бийиктеги жайлуга
Билдирбей энир жууктады.
Баштарын салактадып,
Балтыргандар уйуктады.
- II. Кадын сууны жараттай
Карганалар жайылды,
Карантылу аркада
Кандык бүрүн жайкады.

Акаларын ээчиде
Аначак омок жүгүрөт.
Каламанын түбине
Кандык салын үшкүрөт.

(Л. Кокышев.)

4 §. Токтодулу глаголдор.

Глаголдор *-ба, -бе, -бо, -бө, -па, -пе, -по, -пө* деп кожулталар алынып, действие болбогонын ла болбозын көргүзүп турар. Темдектезе: *барба, бичибө, табыштанба, келбе.*

Токтодулу глаголдор тургуза, өткөн, келер өйдө турар; көп тоонун, жүзүндөрдик кожулталарын алынар. Темдектезе: *мен барбай жадым, бис барбадыс, сен барбадың, олор барбагандар, мен барбазым.*

365. Кычырып, карарткан глаголдордун токтодулу төзөгөзүн көргүзөер. Олордун ойин, тоозын, жүзүнүн жартагар.

Меелей өдүк.

Карабаш араай турала, Койлонын өдүктөри жаар көрди. Ол эки өдүгүн жастанып алала, уйуктап калган эмитир. Карабаш аргазын таппай турды. Ол бир эмеш турала, энезинин илмекте илип салган көктөлбөгөн тере меелейлерин алды. Койдун терезинен эткен жаан меелейлер Карабаштын будына жарай берди. Меелейлер будынан түшпезин деп, кажыктарынан кендирле буулап алды.

Меелей сүрекей жылу эмитир. Карабаш тонын да жетире кийбей, эжикти чала бектеп, төмөн жүгүрди. Же Карабашка бүгүн энирде жынгылаарга келишпеди. Тере меелей карга өдүп, учында тесте чилеп көбө берерде, Карабаштын оной ары барар аргазы торт жок болды. (Л. Кок.)

366. Кандый глаголдорго үнгүр туйуктан, кандыйларына тунгак туйуктан башталган кожулталар кожорын эске алынып, токтодулу глаголдор бүдүрүп бичигер.

Мойно, бөли, өөркө, тургус, чап, ташта, кас, ич, сал, жан.

Жат, тур, отыр, жүр деп болушчы глаголдор тургуза өйдө *жадыры, туру, жүрү, отыры* деп кеберлү болот: *барып жадыры, иштеп туру, кычырып отыры, базып жүрү*.

Тегин ле колболу глаголдор тургуза өйдө *-ат, -ет, -от, -өт, -ий* деп кожулталу база болор. Темдектезе: *кычырат, конот, барып келет, бичип алат*.

Тургуза өйдө *бар* деп глагол — *барадыры, браат, браадыры; кел* деп глагол — *келедири, клеедири, клеет, клееди* деп кеберлү болор.

370. Тургуза өйдиг глаголдорын көргүзип, бүдүмин жартагар.

1. Устимде кангыл мөштөги эзлик
Күзүңи ошкош шыгырап туру.

(К. Кошев.)

2. Быыраш булуттарды өткүре
Ай өңөлөп барадыры,
Кунукчыл ээн жалаңдарды
Кубакай одыла жарыдып туру.
Эрикчил кышкы жол ичиле
Чыйрак аттар мантагылайт...

(А. Пушкин.)

3. Жажыл жалаң устинде
Ак ортолыктый койлор жылыжат....

(П. Кучняк.)

Кажы ла эрмектин глагол-айдылаачызын баштаачызыла кожо чыгара бичип алыгар. Учурь көчүре айдылган глаголдордын алдыла чийү тартыгар.

371. Глаголдорды тургуза өйгө лө керектү жүзүнге тургузып, үлгерди кычыраар.

1. Өлөн тартып барган чанактын
Чөйилип барган изи жат... .
2. Орооныстын устинде
Оттор арбадый жаткыла... .
Отырган улус көзинде
Ак жылдыстар мызылда..
Ол — Октябрь отторы
Жүректерде тызыра...

Спутниктер учула.. !
Октябрьдын чедиргендери —
Мындый улу кайкалды
Кижн көрөтөн тур.. ине!

(Б. Укачин.)

Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын талдап,
чыгара бичигер. Баштаачылары кандый куучын-эрмектин бөлү-
гиле айдылган, кандый кожулта алынган?

372. Божодылган глаголдорды кожуп, эрмектерди бичигер.

1. Бистин орооннын жалаңдарында жылдын ла жаңы машина-
лар ... . Кыра сүреринен ала аш жуунадарына жетире машиналар
көп иш ... . Түжүмди бир де чарак жылытпай корулап аларга,
улуска машиналар ... .

2. СССР-дин, ГДР-дын ла Болгариянын ученылары ла
конструкторлары төзөгөн комбайн «Дружба» деп ... . Комбайн
эң ле уур иш ... , ол сахарный свёкланы ... . Бир сменага он
гектар жер ... .

Талдаар глаголдор: *болужат, бүдүрөт, көптөн жат,*
жуунадат, адалат, жууп жат.

6 §. Öткөн öй.

373. Кычырып, глаголдордын öйин көргүзип турган кожулта-
ларын аңылап беригер.

Жылдар öдүп, түмөн чактар ыраган.
Жылдыстарды көп уйелер кайкаган...
Килең ару тенерилү тун турды.
Кичинек уулчак чадыр айылда отырды.
Түнүк öткүрө түмөн жылдыс көрүнөт,
Тирү, тынду немелердий билдирет.
Уулчак узак уйкузырап тым жатты,
Түш жеринде түргөн учуп баратты.

(Э. Палкин.)

Кажы ла эрмектен öткөн öйдин глагол-айдылаачызын баш-
таачызыла кожо чыгара бичип алала, öткөн öйин көргүзөөр,
кожултанын алдыла чийү тартыгар.

|| Öткөн öйдин глаголдоры действие ол керегинде айтканынач
озо öткөнүн көргүзип жат.

Өткөн ойдин глаголдоры эки кеберлү.

1. **-ди, -ды, -ты, -ти** деп кожулталу кебери действие жуукта өткөнүн көргүзүп жат. Темдектезе: *кирип келди, бичип турды.*

2. **-ган -ген, -гөн, -гон; -кан, -кен, -кон, -көн** деп кожулталу кебери действие өткөнүнөн бери удай бергенин көргүзүп жат. Темдектезе: *бичип отырган, бичиген, келип жаткан.*

374. Эрмектерди кычыраар. Өткөн ойдин глаголдорунун кожулталарын көргүзөөр. Учурун, чын бичилерин жартагар. Кандый сөстөр жаан буквадан бичилген?

Сибиряктар.

Ада-Төрөл учун Улу жуунун кату жылдарында сибиряктар ат-нерелү жалтанбазыла макка кирген. Олор Төрөлине чындык болгонун көргүскөн. Төрөли бойынын уулдарынын ат-нерелү жуучыл керектерин бийик баалаган.

Неден де жалтанбас жуучылдардын тоозында бистин Туулу Алтайдын уулдары база болгон. Советский Союзтын Геройы Гордополов Геннадий Дмитриевич Горно-Алтайскта чыккан. Ол Днепр сууны өштүдөн корулаарында ат-нерелү турушкан.

Майма аймакта чыккан Тартыков Семен Владимирович — база Советский Союзтын геройы. Ол өштүнүн танктарына удурлажар тартыжуда бойынын ротазын корып, танктын алды жаар гранаталу калып ийген.

375. Глаголдорды өткөн ойгө тургузып, учурына келиштире адалгыш эмезе солума кожуп бичигер.

Көргүзү: *нөкөрине иженди, ол иженген.*

Ижен. Қожондо. Жарыш. Јура. Јүр. Чеберлен. Туруп чык.

376. Кычырып, глаголдордын грамматический темдектерин жартагар.

Мында коркышту өрт болгон,
Мөңкүлик мөштөр тызырап күйген.
Јерден жалбыш тенериге јеткен,
Јылдыстар кайылып, јерге түшкен.

Түпдү-түштү өрт күйгөн,
Таштары кызып, тайгалар оодылган.
Түндү-түштү жерин корулап,
Жеримнинг улузы мында турушкан.

(Б. Укачин.)

Учуры көчүрө айдылган сөстөрдү көргүзсөң.

377. Берилген адалгыштарга келиштире тегин ле колболу глаголдор кожуп бичигер. Глаголдорды өткөн ойгө тургузыгар.

Кулун, кулунды, атка, өлөңдү, покосто, аралдан, адамла.

7 §. Келер ой.

378. Кычырып, глаголдордун ойин, олардун кожултазын көргүзип беригер.

1. Кыштын кары кайылар,
Кырланга катап күүк эдер.
Жажыл бүрин шууладып,
Жайлуга катап жас келер... (Л. Кок.)
2. Озочыл үредү жөнүгө экелер.
Түргөн сууларда
Керептер жүрер. (И. Коч.)

Келер ойдин глаголдоры действие ол керегинде айткан кийинде болотонун көргүзүп жат. Темдектезе: *Кышты ээчий жай келер, Алтай үсти чечектеер.*

Келер ойдин глаголдоры *-ар, -ер, -ор, -өр, -ыр, -ир, -р* деп кожулталар алынып турар, темдектезе: *барар, жөнөр, билип алар.*

379. Кычыраар. Карарткан глаголдордун ойин ле жүзүндерин жартагар.

1. Жажым жедип жааназам,
Озочыл койчы болорым.
Сүүген төрөл жеримде
Герой деп бодолорым. (В. Кач.)
3. Керек болзо, мен..де
Тенгериге чыгарым,

- Космосты өдө учуп,
 Ай ўстине конорым. (Ч. Енч.)
3. Ол тушта кушкаштар кожонгы
 Эки кулагыма угулбайтан.
 Чечектердин жараш жыды
 Тумчугыма табарбайтан. (П. Куч.)

380. Глаголдорго келер өйдин кожулталарын кожуп, бичип алыгар. Карарткан орфограммалардын чын бичилерин ундыбагар.

1. Қоркыбас нөкөріне киле.. ,
 Қоркынчак бойына киле.. .
2. Қоркынчак очок ажыра кекен.. ,
 Қыра ажыра шыйдам көргүс.. .
 Жениннің ичинде јудругын тўўн.. .
3. Ачынган кускун јер чоқы.. .
4. Салкын тууны јемир.. ,
 Сөс јонды көдўр.. .
5. Мал киштежип таныш.. ,
 Улус угужып таныш.. .

381. Глаголдорды келер өйдө тургузып бичигер. Чын бичилерине ајару салыгар.

К ө р г ү з ү: *јара — јараар, ...*

Јара, кайла, ижен, сели, кери, јуу, тушташ, озоло, ойгос, тургус.

Бу ла глаголдорды токтодулу кеберлў эдип, келер өйгө тургузып, көргүскени аайынча бичигер.

К ө р г ү з ү: *кайла — кайлаба — кайлабас.*

382. Сөсколбуларды кычырып, карарткан сөстөрдө эки тўней буква ла кандый табыштарды темдектегенин јартагар.

Јылулап ороор.

Төрөл ороон.

Тайгалар кериир.

Јиит кижн

Солунды кайкаар.

Каарган калаш.

Јалын төлөөр.

Төөлөр күчтү.

Ажыра калыыр.

Кушкаш сыыктады.

Өлөн белетеер.

Јеерен ат.

Шахмат ойноор.

Малды тооло.

383. Кычырала, эрмектердин глагол-айдылаачызын өткөн ойго тургузып, куучындап беригер.

Пионерский лагерь.

Суунын жарадында ак байкандар турат. Анда пионерский лагерь. Эртең тура балдарды горн ойгозот. Пионерлер түргөн туруп, жунунарга суу жаар жүргүргилейт. Линейкада вожатый түште нени эдетен планды жарлайт. Ажанып алала, пионерлер жакылтаарын бүдүрүп баштайт. Кезик пионерлер колхозко болужарга баргылайт, кезиктери лагерьде иштегилейт.

Куучыныгарды бичип алыгар.

8 §. Глаголдор жүзүндөрлө кубулары.

Тургуза, өткөн лө келер ойдин глаголдоры жаңыс ла көп тоодо жүзүндөрлө бирлик ээжи аайынча ончозы түнөй кубулып жат.

384. Таблицаңы кычыраар. Тургуза, өткөн, келер ойдин глаголдоры жүзүндөрлө кубулып, кандый кожолталар алынып турганын шиндеп көригер.

Жаңыс тоо	Көп тоо
Тургуза ой	
1-кы ж. мен иштеп жад- ым	бис иштеп жад(ыб)- ыс
2-чи ж. сен иштеп жад- ың	слер иштеп жад- ыгар (аар)
3-чи ж. ол иштеп жат	олор иштеп жад- ылар
Өткөн ой	
1-кы ж. мен иштеди- м	бис иштеди(би)- с
2-чи ж. сен иштеди- ң	слер иштеди- гер
3-чи ж. ол иштеди	олор иштеди- (лер)
Келер ой	
1-кы ж. мен иштеер- им	бис иштеер- ис
2-чи ж. сен иштеер- иң	слер иштеер- игер
3-чи ж. ол иштеер	олор иштеер- (лер)

Сурактарга каруу беригер.

1. Тургуза, өткөн, келер ойдин глаголдоры жангыс тоодо 1-кы ла 2-чи жүзүндө кандай кожулталар алынып жат? Таблицадаг темдектеп беригер. 3-чи жүзүндө кандай тоодо кожулта алынар, кандай тоодо алынбай жат?

2. Көп тоодо кандай кожулталар алынып жат?

3. Көп тоодо жүзүндөгн кожулталарын кыскарта канайда айдар аргалу? Таблицадаг темдектеп беригер.

385. Таблицада тузаланып, тургуза ойдин глаголдорын жүзүндө кукултыгар.

Жүрет, туру, отыры, кычырат.

386. Таблицада тузаланып, өткөн ойдин глаголдорын жүзүндө кукултыгар.

Келетти, тындаган, келбеди.

387. Глаголдорды үч ойгө тургузып бичигер, жүзүндө кукултыгар.

Жалкуурба, бүктебе.

388. Кычырып, глаголдордын ойин, тоозын ла жүзүндөгн айдып беригер.

I. Жаскары кыш сүрекей жаан кар жаады. Беш агаштаг салып өткен чедендердн жүк ле үстиндегн эки агажы көрүнөт. Обоолор, кажагандар карга тал-ортолой көмүлүп калган жадат.

II. Бастыра деремне уйуктап жатты. Керек дезе ийттер де үрбейт. Электростанция ижин токтодып ийди. Жарык оттор жап эдип өчө берди. Жангыс ла тенгерининг өчпөс жарыткыштары — жылдыстар мызылдажып турдылар... (А. Ад.)

Бир бөлүгн талдап, бичип алыгар. Глаголдордын ойин үстине темдектеп салаар.

389. Глаголдорго удур учурлу глаголдор таап бичигер.

Көргүзү: көргүзүп жат — көргүспөй жат.

Сананып жат. Күүнзейт. Күнзейт. Озолобогон. Жендиртис. Таптым. Кичеенбедис.

Бичиген глаголдордын кезигиле эрмектер айдыгар.

390. 1-кы жүзүндө турган глагол-айдылаачыны озо 2-чи жүзүнгө, оного 3-чи жүзүнгө тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Бис сууны моторлу кемеле кечерис. 2. Мен жайгыда эне-адам-ла кожо койлор кабырадым. 3. Бис школдын жанына сад өскүрерис. 4. Мен жайгыда көп бичик кычырарым. 5. Үренерге мен киче-нерим. 6. Амыраар күндө бис үредүчибисле кожо агаш аразына экскурсияга барарыс.

391. Скобкадагы глаголдорды келер ойгө, керектү жүзүндөргө тургузып бичигер.

1. Бис ташту суулар (кеч), кайыр боомдор (өт). 2. Чанкан өлөңдн сууга өткүрбей, кургакка (обооло) керек. 3. Алан анчада ла жайлуга көчөрин тыг (сүй). Энези ол тушта колхозтын уйла-рын (саап тур). Олор жаантайын Согонду кырдын ары жанында Марчалунын ичинде (жайла).

392. Глаголдорго өткөн ойдин кожулталарын кожуп, эрмек-терди бичип алыгар.

1. Көп жайлар жажарып өт.. ,
Канча кыштар соогын көргүс.. .
Бир мун тогуе жүс он жети жылда
Тенери күкүртиндий восстание баштал...
2. Ойгор Лениннин улу адын
Ол тушта Арбачы база ук.. .
Жаанду-жашту кыйналган албаты
Жүрегинде ырысту оны ада.. . (П. Куч.)
3. Алтайдын бийик тууларына,
Ак чөл жалаңдарына
Сүйүнчилү жар угулып кел... ,
Албаты каймыгып туруп чык... (П. Куч.)
4. Кайран тынын кысканбай,
Кыйналган албаты туруп чык... .
Көзи канду жутпалардан
Жайым жүрүмдн айрып ал... (П. Куч.)

Кожулталарды кандый ээжиге тайанып коштыгар?

393. Тегин, колболу, токтодулу төзөгөлү, башка-башка ойдө лө жүзүндө турган глаголдорло тузаланып, журукла куучын тургузыгар.

394. Сурактарга каруу беригер, jakылталарды бүдүреер.

1. Глагол дегени не?

2. Бүдүмиле глаголдор кандый төзөгөлү болуп јат? Тегин, колболу, токтодулу төзөгөлү глаголдор темдектеп беригер.

3. Глаголдың ойлөри керегинде нени билип алганыгарды куучындап беригер.

4. Јүзүнниң кожулталарын эске алынып, олардың таблицазын тургузыгар. Таблицагарла тузаланып, кандый бир глаголды жүзүндөрдө кубултып беригер.

Глаголдордың кеберлери.

Глагол беш кеберлү: ойлү (*үйренип јат, үренди, үренген*), молју (*үйрензе*), јөпсинер (*үйренгей*), амаду (*үйренерге*), јакылта (*үйрен*).

9 §. Ойлү кеберлү глагол.

Ойлү кеберлү глаголдор тургуза, өткөн лө келер ойлү болор, јангыс ла көп тоолордо жүзүндөрдө кубулар.

395. Улгерди кычыраар. Өйлү кеберлү глаголдордын өйин, тоозын, жүзүн көргүзеер.

Агаш аразына барзан,
Анда аңдар жүрүмн керегинде
Ак карда история бичилет.
Анчы оны кычырганда,
Агаш аразында жүрүмди билет.
Ак бөрүктү төңөш төзинен
Агас күлүк жолун баштаган.
Какпак таштын алдынан
Кара киш мантап барган.
Жылбындууш кулугур түлкүчөк
Жыраалар ортозында жемзенген.
Улып-улып, ач бөрүлөр
Узак тайгадан түшкүлөгөн.
Тойынбас тарал мөш бажында
Тобого токтоп соодонот.
Байбак мөштин тазылында
Тийин ажанып отырат.

(Ж. Кыдыев.)

396. Бичип алыгар. Өйлу кеберлү глаголдордын алдыла чийүчөк тартыгар.

Жут күндү күс өтти. Карлу шуурганду кыш келди. Жалаңдар ла кыралар ак кебисле бүркөлгөн. Агаштар, жыраалар, төңөштөр кар бөрүктү тургулайт. Кар күнге мызылдап жатат.

Же соок кыш жажына турбас. Өйи жетсе, күн изнир, кайракан кар кайылар. Катап ла жараш жас келер.

397. Кычыраар. Өйлү кеберлү глаголдордын учурын, грамматический темдектерин көргүзеер.

1. Кобы-жикти эдектей кожонгло барып жадырым. (Е: Ерош.)
2. Өскүргөн агаштар колхозтын садын да, ажын да корыыр.
3. Майма суу корым ташту, калын жышту Чадрат тайганын элбек эдегинде жыраа агашка бүркөткөн күрөө кажаттын алдынан башталып чыккан. 4. Лиза Чайкина Руно деп деремнезинде баштапкы пионерский отряд төзөгөн. 5. Бийик ажуга чыгып келгемде, чаңкыр теңери ачыла берет. (С. Сур.).

398. Кычырып, глаголдордын ойин, тоозын ла жүзүнин жартагар. Баштапкы столбикке тургуза ойдин, экинчизине өткөн ойдин, үчинчизине келер ойдин глаголдорун чыгара бичигер.

Чуйдын трагынан чыгып, бис Жүс-Тыт деген суунын күринен келип кечтис. Мында агаштан болгой төңөш тө жок эмтир. Сууны жараттай жаңыс ла кыскачак талдар өскилеп жатканы көрүнди. Олордын өндөрү де, бүрлери де сүрекей чичке эмтир. Мындый ок талдар Курайда өзүп жат...

Жүс-Тытты жакалай өскөн талдардын чырбаалдары колболыжып, кизи өдүп болбогодый турат.

Айдарда, бу жерде өзүм өзөр аргалу. Мындагы кыштын соогы өзүмнүн өзөгүн тоңырбай жат. (А. Кол.)

399. Ойлү кеберлү глаголдорды жаңыс ла көп тоодо жүзүндерле кубултыгар.

Уренип жат. Уренди. Уренген. Уренер.

400. Учындагы тунгак туйук үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, глаголдорды ойлөргө кубултып бичигер.

Сат — *садар, садатан.* Тут, жап, тап, тургус, кес, төк, чык, эш, аш,

401. -атан, -етен, -йтан, -йтон деп кожулталу ойлү кеберлү глаголдор учурыла өткөн ойди, келер ойди көргүзөр эдип, эрмектер тургузып бичигер.

Көргүзү: *Таадам жаш туужында киш адатан. Бу уулдар эрген андап баратан.*

Адатан, чыгатан, көргүзетен, тарайтан, өзөтөн, келетен.

402. Улгерди кычырып, ойлү кеберлү глаголдордын грамматический темдектерин жартагар.

Шоор.

Комыргай да болзом, качан да
Колдон түшпей жүрөтөм.
Кичинек койчы озодо
Шоорды жазап эдетен.

Жүреги сүүнип жүрзін деп,
Жүзүндеп мени ойнодотон.
Арка-тууга чыгала,
Алтайына көрөтөн.

Көстинг жажы мелтиреп,
Табыскактап шоорлойтон.

Жайым учкан үнимди
Жайзан-байлар каргайтан.

(А. Ередеев.)

Карарткан сөстөрдүн бүткөн эбин жартагар.

403. Баштап салган куучынды оонг ары улалтып бичигер. Гла-голдорды башка-башка ойгө, жүзүндерге тургузаар.

Экскурсияга жүргени.

Бис городко экскурсияга жүрдис. Анда бис көп солун неме көргөнис. Оны ончозын мен куучындап берейин...

10 §. Молју кеберлү глагол.

Молју кеберлү глаголдор кандый бир действиенин болотон эмеze болбойтон айалгазын ла аргазын көргүзип јат. Темдекте-ze: *Күн айасса, балдар экскурсияга барар. Јарадына келип көргөжин, шилдий сууннын јаражын!*

Молју кеберлү глаголдын төзөгөзине *-за, -зе. -зо, -зө; -га-жын -гежин, -гожын, -гөжин, -кажын, -кежин, -ко-жын, -көжин* деп кожулталар кожулып бүдет: *барза, үрен-зе, ойнозо, тушташса, жүргүйсе, јаагажын, ойногожын.*

404. Кычыраар. Молју кебердин үнгүр туйуктан ла тунгак туйуктан башталган кожулталары төзөгөзи кандый табышка токтогон глаголдорго кожулып турганын жартагар.

1. Уулым сонгында чыдаза, уулдар ортодо эр болор. Алакан јайып иш тутса, албаты ортодо макталар. 2. Јаныс кижн чыдаба-за, эл-јон чыдаар. 3. Ат киштенсе — билижер, кижн эрмектешсе — таныжар. 4. Алын туйгак кайда басса, кийин туйгак анда ок ба-зар. (*Кеп сөс.*) 5. Јолдош күйген тыттын јанына жүгүрп келзе, кураан көндөйлөй күйүп калган тазылга киреле, кысталып калган эмтир. (*Л. Кок.*) 6. Машинаны чеберлеze, ол узак та, јакшы да иштеер. 7. Кожондоор болзо — үни чичкечек, бијелеер болзо — буды јенилчек. (*С. Сур.*) 8. Колы иштебезе, коногында јияри јок болор... Адарудый болбозо, ажы-тузы јок болор. (*Чев.*) 9. Туура-зынан көргөжин, учы көрүнбес Алтын-Көл. Устиненг төмөн көргө-жин, күскүдий јараш Алтын-Көл.

405. Молју кеберлү глаголдор бүдүрүп бичигер.

Јаран — јаранза, јарангажын. Иштеп жүр, божот, токтобо, кеч, сүүн, бас, эрик, эрмектен, угуп ал, көргөн, көрүп турган, жүрер.

|| **-за...**, **-са.** . деп кожулталу молју кеберлү глаголдор жүзүндөрлө ойлу кеберлү глаголдорло туней кубулып јат.

Ј а н ы с   т о о д о

К ө п   т о о д о

1 ј. мен *барзам*

бис *барзабыс*

2 ј. сен *барзан*

слер *барзагар*

3 ј. ол *барза—*

олор *барза —*

406. Кычырып, молју кеберлү глаголдорды, олордын кожул-таларын көргүзип беригер.

Мөрөйгө кычыарарым.

Эне, мен чыдазам,

Эне, мен чыдазам,

Эбире улусла таныжарым.

Эрте ишке чыгарым.

Кажы ла кижиге јолуксам,

Иште јенүлер алзам,

Карындажым деп адаарым.

Мөрөйгө улусты кычыарарым.

407. Ойлу ле молју кеберлү глаголдорды көргүзип беригер.

1. Мун албатылар бириксе, солонгдан јараш болбос бедн ... (К. Кош.) 2. Бис јолго чыгып, идиргенненг чик јок ырай да берген болзобыс, мен токынап болбой брааттым. (Ч. Айт.) Јолго чыгып келеристе, машинанын колесолорынын алдында асфальт көни күүлей берди. (Ч. Айт.) 3. Јашөскүримни јыргалын көргөмдө, јараш чечекке мен курчададым. (П. Куч.) 4. Јарадынга келип көргө-жин, шилдий суунгын јаражын! (П. Куч.) 5. Кышкыда агаш ара-зына кирзен, чөрчөк јери сего көрүнер. (А. Ад.) 6. Аткыр күлүзин чечип ијерде, карган өбөгөн оны кучактай алып, каны карара ка-дып калган эрдиле јаагына окшоды.

Молју кеберлү глаголдорды чыгара бичип, жүзүнн үстине тем-дектегер.

408. Скобкадагы глаголдорго молју кебердин кожулталарын кожоло, керектү жүзүндөргө тургузып, эрмектерди бичигер.

1. (јорт) — јол аларын, (јолыгыш) — сөс угарын. 2. **Јакшыр-кабай** (јүр), јакшы јолло барарын. 3. Бир катап (мекеле), экинчизин мекелеп болбозын. 4. Агын сууны кемеле (кеч), кайыкты экүлөп эжер керек. 5. Керде-марда **шокчылдар** (табар), государствонын јөөжөзин, калганчы тамчы каным јоголгончо, **корулаарым!** (*П. Куч.*) 6. Кайдаар ла (көр): эбире балдар, табыш, каткы-кожонг эмтир. 7. Јакшыга (јанаш), јакшызы југар. 8. Алтындый ажыс (быш), албатым оны оморкоп кезер. 9. Јалбагынанг (јат), күн де орой чыгар. 10. Балыктап билбес (бол), суу чайбалтпа.

Карарткан сөстөрдүн бүдүмин ылгагар.

11 §. Јөпсинер кеберлү глагол.

Јөпсинер кеберлү глагол кандый бир действиенин болорына јөпсингенин эмезе күүнзегенин көргүзип јат, темдектезе:

1) *Эмилдү агаштын будагы эзин-салкынга **Ээлгей**, эдискедий јүнибис калык-јонго **јайылгай**.* 2) *Айга айланып јеткенисти јертелекей **кайкагай**.*

Јөпсинер кебер **-гай, -гей, -гой, -гөй, -кай, -кей, -кой, -көй** деп кожулталардын болужыла бүдет: *баргай, јүренгей, орогой көргөй, чыккай, өскөй.*

Јөпсинер кеберлү глаголдор жүзүндөргө ойлү кеберлү глаголдорло түнөй кубулып јат.

Јаңыс тоодо

1 ј. мен иштегей**им**

2 ј. сен иштегей**иң**

3 ј. ол иштегей—

Көп тоодо

бис иштегей**ис**

слер иштегей**ингер(еер)**

олор иштегей—

409. Глаголдорды јөпсинер кеберге тургузып бичигер. Кожулталарынын чын бичилерине ајару салыгар.

Јаран — јарангай; озоло, өскиле, ак, кичее, јыңыла, кемзин, тооло, төк.

410. Бичигер. Јӧпсинер кеберлӱ глаголдордын алдыла чийӱ тартаар. Олор кандый кожулталардын болужыла бӱткенин ле чын бичилерин јартагар. Мензинер адалгыштарды база кӧргӱзеер.

1. Омок бистинг кожонгыс Алтайыска јайылгай. 2. Тӱжӱмдӱ бӱткен ажысты ӧмӧлӧжип јуугайыс. 3! Чечектер јыдынан јӱрегис эзиргей, олор алдыста салкынга энилгей. (А. Ад.) 4. Јаскы кеен Алтайда салкынга мааны јайылгай, Ильичтинг кӱнип чалыдып, айткан сӧзин угускай! (И. Мух.) 5. Эзинге мааны элбирегей — эрчимдӱ иш макталгай. 6. Ичкери алтап баскайым, керектӱ ишти эткейим. 7. Јайымга чыккан албатым јажын-чакка јыргагай. 8 Қоныр тӱктӱ кулуным атка качан јеткей не? Қой кабырган кул бойым кӱнди качан кӧргӱнем? (Кожонгон.)

411. Куучындагай, ӧскӧй деп јӧпсинер кеберлӱ глаголдорды јӱзӱндерле кубултып бичигер. Јӱзӱннинг кожулталарынын алдыла чийӱчек тартыгар.

412. Кычырып, глаголдордын кеберин адап беригер. Јӧпсинер кеберлӱ глаголдор бар эрмектерди чыгара бичип алыгар.

1. Сибирь, сен чечекте, мактал.
Амыр иш-јолыс макталгай.
Россиянын сӱӱген кызы деп,
Сени албатыс адагай. (Кожонг.)
2. Онон ары барып јатса,
Темир шоор ташта јадыры.
Ӗскӱс-Уул оны алала,
Шоор тартып ойноордо,
Уй баштаган кара бука
Огырын-бустап чыгып келди. («Ӗлӧнир».)
3. Аттан баалу сӧстӧр бар,
Амаду ого салгай неер?
Эрдег баалу сӧстӧр бар,
Эптӱ айдып болгой неер? (К. Кошев.)

Карарткан сӧстӧрдин бӱдӱмин ле бӱткен эбин јартап беригер.

12 §. Амаду кеберлү глагол.

Кандый бир действиени эдерге амадан турганын көргүскен глаголду амаду кеберлү глагол деп айдар. Амаду кеберлү глагол келер ойдинг кеберине *-га, -ге, -го, -гө* деп кожулталар кожулып бүдет: *аларга, келерге, ойноорго, көрүп жүрерге.*

Токтодулу төзөгөлү глаголдорго *-ка, -ке, -ко, -кө* деп кожулталар кожулар: *баспаска, мендебеске.*

Амаду кеберлү глаголдор жүзүндерле кубулбас, эрмекте глагол-айдылаачыны жартап, айалга болуп турар, темдектезе

1) *Тан текши жарыгалакта, Эртеги ишке барарга мендеди.*

2) *Төрөл колхозын байгызарга Эмилчи эрчимдү иштеген.*

Амаду кеберлү глаголдор болушчы глаголдорло кожо туруп, эрмекте айдылаачы да болор. Темдектезе: *Нөкөрим барарга жат. Самолет учарга турды.*

413. Кычыраар. Глаголдордын кеберин адап, учурын жартагар.

1. Кижигыгылган болзо, турарга болуш. Карган улуска, кичинек балдарга жол кечерге болушпаска болбос. 2. Кижигыйынын ижин сүүзе, оны жилбиркеп этсе, оны бүдүрерге де жеңил болор. 3. Советский улус государственный ла колхозный жөөжөни үребеске, оны көптөдөргө, байыдарга жөмөжөт.

Амаду кеберлү глаголдорды чыгара бичип алыгар.

414. Глаголдорды озо келер ойгө тургузала, оног амаду кеберге тургузып бичигер. Кожулталардын чын бичилерине аяру салыгар.

Тут — тударга, кел — келерге, сүү, шүү, коры, бөли, мөрөйлөш, болуш, барба, тап, сук, мендебес.

415. Кычырала, глаголдордын кеберин жартагар. Олордын кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

Учарга, артпаска, билип аларга, жааназа, үренип божозо, жарангай, өңжигей, жаратсын, иштейли, көргөжин, иштеерде, төзөлөр, көптөдип жат.

416. Амаду кеберлү глаголдордын кожулталарынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер. Олор эрмектин кандый члендери болгонын көргүзип, алдыла керектү чийү тартыгар.

1. Жайлуга көчөтөн өй жеткен. Бүгүн эгирде айдын ак толуны көрүнзе, эртен тура көчөргө жараар. (П. Куч). 2. Көк бөрү үренчин кабарга тап этти, же үренчи онын алдынан учуп чыкты. (Чөрч.) 3. Жалку иш этпеске шылтак бедреер, курсак ичерге озо келер. 4. Күл кыраны ла мааланы удобрять эдерге керектү.

Карарткан сөстөрдүн бүдүмин ле бүткен эбин жартагар.

13 §. Жакылта кеберлү глагол.

417. Айдылган амадузыла эрмектер кандый? Озо жартап ала-ла, үнле көргүзип, угуза кычыраар.

1. Мөрөйдиг тебүзін там тыгыдыгар! 2. Алтайыстын агажы көптөзін. 3. Өлөң ижинде техника бир де калас турбазын жеткил-дейли. 4. Бастыра ороондордын пролетарийлери, бириккилегер! 5. Балдар, ишти сүүгер, күнүн сайын тузалу нени-нени эдип туру-гар! 6. Озочылдардан тем алзын. 7. «Алтайдын чолмоны» газетке бичиндерин ундыбагар! 8. Жаантайын күн болзын! 9. Алтайым жа-жына жажарып турзын. Албатым өгжиң, амыр жатсын. (Б. Ук.)

3—4 жакарган эрмектер чыгара бичип алыгар. Кандый кебер-лү глаголдор эрмекти жакарган учурлу эдип жат?

Жакылта кеберлү глагол кандый бир действиени бүдүрзін деп жакарып, сурап, кычыру эткенин көргүзүп жат, темдектезе: *Жаңы үйе шыра билбезин. Адалар айылда амыр отырзын!*

Жакылта кеберлү глаголдор көбизинде жаңыс ла көп тоонун 2-чи жүзүниңде турат: *бер, береер, айт, айдаар, кел, келеер.*

Жакылта кеберлү глаголдор жүзүндерле кубулып жат, же 1-кы жүзүни жакылта учурлу болбой, жөнсінген ле кычыру эткен учурлу боло берет, темдектезе: *мен барайын, бис баралы.*

Көп тоодо

Жаңыс тоодо

*мен барайын
сен бар(барзан)
ол барзын*

*бис баралы (баралык)
сизер барыгар
олор барзын(дар)*

1-кы жүзүндө көп тоодо жакылта кеберлүү глаголдын *-алы, ели* деп кожулталарынын калганчы үндүү табыжы тўжўп, көп тоонунг кожултазын алынар аргалу: *бис баралы — баралдар, көрөли — көрөлдөр* эмезе ологго к деп тўйук табыш кожулар аргалу: *бис баралы — баралык*.

2-чи жүзүндө жангыс тоодо кожулта алынбай да турар эмезе *-за* деп кожулта алынып турар: *тур, турзан; чык, чыксан*. Көп тоодо, өйлүү кеберлүү глаголдор чылап ок, *-ыгар, -сар(аар)* деп кожулталар алынар: *барыгар (бараар)*.

3-чи жүзүндө жангыс тоодо *-зын, -зин, -сын, -син* деп кожулталар алынат, же бу ла кеберинне көп тө тоонунг кожултазы кожулар: *барзындар*.

418. Кычырып, жакылта кеберлүү глаголдорды, ологдын жүзүндерин көргүзеер.

1. Поэттег шоркырап суу сурады:
«Үлгерингинг мен чечени болойын.
Санаа-шўўлтеннинг теренг болойын,
Үлгеринге кирип, жалтырайын».

(С. Суразаков.)

2. Жабага малыс ат јеткен,
Жалын сыймап минели.
Жапзандар жагы базылган,
Жайым жакшы ойнойлы.

(Албатынын кожоны.)

3. Ойно, ойно, топшуурым,
Унинг улай угулзын!
Өмө-јөмө нжибис
Элде-јондо макталзын!

(Албатынын кожоны.)

4. Амыр-энчү бистинг нжисти
Амыргыдый ўнингле мактазаг.
Ыраактагы нөкөрлөрнсти
Ырысту јүрүмге кычырзаг.

(Л. Кокышев.)

419. Кычырып, глаголдордын кеберин ле учурын јартагар. Жакылта кеберлүү глаголдор бар эрмектерди чыгара бичип алыгар.

1. Ажанар алдында колынды самындап јунарын ундыба. Столдо тўс отыр, коркойбо, столго јатпа, чаганактанба, буттарынды

булангатпай отыр. Мендебей, табыштанбай ажан, курсакты
жакшы чайнап јн.

2. Јүзүн-јүүр сырга, јүстүк, јинји кийерге јилбиркебе. Кийи-
минг баалу бөстөг эмес, тегин де бөстөг болзын, је сен оны ару
тудун, чеберлеп кийип јүрзег, ол јараш көрүнөр.

420. Глаголдорды молју, јөпсинер ле амаду кеберлерге тургу-
зып, өйлөрлө, јүзүндерле кубултып бичигер.

Ажыкта, бириктир, көрүп јүр, шинге, кичеен, үрен.

421. Кычырып, жакылта кеберлү глаголдордын јүзүндерин јар-
тагар.

1. Карыбас јүрүмди биске берген
Болот баатырга мак айдалык.
Качан да болзо кожо болорго
Ару јүректен сөс алалык.
2. Икилимнинг коо үнин
Кобы-јиктерге апарзанг.
Кожондон айткан сөзимди
Колхозторго јетирзег.
3. Алтай-Буучай баатырдый
Олбөс, мөнгү ийделү бол!
Аткан огыг көстүдүй болуп,
Ачап өштүни јаспай тийзин.

422. Жакылта кеберлү глаголдор бар лозунгтар сананып би-
чигер.

Көргүзү: *1-кы Майдын байрамы эзедик болзын!*

423. Үлгерди кычырып, глаголдордын кеберин, учурын јар-
тагар.

..Балазынын балжып эркедеп сыймаган
Эненин колдору ырысту болзын.
Түжиле иштеген, садтарды сугарган
Сад өскүрөөчи лозунгтукмдү болзын.

Өлтүрөөчининг колы кургап калзын,
 Хиросима шыразы ундылбай артсын.
 О колдор, слер жүрүмнинг чечеги,
 Келер ырыстын мөңкүлик кереги.
 Jүзүн өндү колдор бириксин,
 Jүрүм өлүмди качан да јензин.
 Эзендик болзын колдор дейдим,
 Иштенкей ару колдорды сүүйдим!

(С. Жузиев.)

Карарткан сөстөрдинг бүдүмин ле бүткенин јартагар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Глагол кандый беш кеберлү? Олорды адап, учурын ла бүдерин јартап беригер.

2. Башка-башка кеберлү глаголдор эрмекте кандый член болуп турат? Темдектеп, глаголдор айдын беригер.

3. Глаголдын кажы ла кебери канайда кубулып турганын јартап, глаголдор кубултып беригер.

424. Улгерди кычырып, глаголдорын ылгап беригер: кандый кеберлү глагол, учуры кандый, канайда кубулып јат.

1. Керек болзо, мен де
 Танг чолмонго учарым.
 Кайкамјылу немени
 Оног көрүп табарым.

(А. Саруева.)

2. Кызыл энир кирерде,
 Јерине таандар јеттилер.
 Энир көгөрип келерде,
 Баарчыктар једип келдилер.

(Ч. Енчинов.)

3. Азырап јаткан ак малаар
 Ардак-семис кыштагай...
4. Кабайда јаткан баламнын амырып
 Кандый да јеткер буспазын!

(И. Шинжин.)

425. Бичип алыгар. Кычырала, айдып беригер: кандый эрмекте јакару, кычыру, күүнзегени бар?

Партиянын съездине јарамыкту сый белетейли.
 Койчынын некелтелерине ајару эдигер.

Малды коромјы јогынан кыштадалы.
Јурттын ла городтын культуразы учун эрчимдү тартыжыгар!
Бистинг областыта иштин једимдери учун өткөн тартыжу
оног ары тыгызын!

426. Божодылган глаголдорды тургузып бичигер.

Кажы ла кижинин бойынын Төрөлинне, албатызына чындык болгонун ижиле . . . . Кижинин билгири ижинен, эткен керектеринен . . . . Кижини иштеп турган јери јаран...ырып турган эмес, кижини ол јерди . . . . Бистинг јашөскүрим кандый ла ишке . . . . Јашөскүрим Комсомольск-на-Амуре городты, Московский метрополитенди, Братский ГЭС-ти ле коммунизминин өскө дө стройкаларын бүдүрерде . . . геронческий ижинин магы телекейге . . . .

Талдаар сөстөр: *көрүнөт, јарандырып јат, көргүзип јат, күйнзеп барат, јаралган, эткен.*

427. Кажы ла глагол-синонимдерге учурына келиштире адалгыштар кожуп, сөскөлбулар бичигер.

Көргүзү: *Азырал белетеер.*

Белетеер, эдер, төзөөр, јазаар. Экелип јат, шоодып јат, уяттап јат, јамандап јат. Јүргөн, јаткан, јуртаган.

428. Берилген глаголдорго удурат учурлу глаголдор кожуп бичигер.

токтобогон — ...	јүрө берген — ...
божогон — ...	соогон — ...
таппады — ...	јукарган — ...

429. Берилген сөстөрдү келиштире кубултып, өскө дө керектү сөстөр кожуп, куучын тургузып бичигер.

Эртен тура, мен, тышкары, чык. Ак, кар, кижини, көстөр, кылбык, тур. Ончо, неме, мындый јараш, бүдүм, болгон, мен, качан да көрбө. Кайдаар ла көрзө, ак, бол, јер, туралар, үсти, агаштар, јыраалар, јууркан, јабын, јат. Аган, кажы ла, будак, ак, јун, кар јат. Мен, узак, турба, бастыра, бойым, ак, бол, бер.

Удабай, берди, күн, айаза. Бис, чанак, чана, конёк, јыңыла.

430. «Улу Октябрьдын байрамына бис канайда белетенип турубыс», «Калганчы пионерский сборды бис канайда өткүрдис» деп темалардын бирүзине жаан эмес сочинение бичигер.

14 §. Глаголдордын бүдери.

Эки сөс колбожып, колболу глаголдор бүдүрүп жат, темдектезе: *бичип жат, билип ал, көрүп тур.*

Глагол сөс бүдүрер кожулталардын болужыла база бүдүп жат. Глаголдор адалгыштан, жарталгыштан ла кубулбастан бүдетен кожулталар:

1. *-та, -те, -то, -тө; -да, -де, -до, -дө:* башта, иште, жаманда, төмөндө.
2. *-ла, -ле, -ло, -лө:* кайла, күндүлө, тооло, эркеле, озоло.
3. *-ар, -өр, -р:* агар, көгөр, каткыр.
4. *-а, -е, -о, -ө:* ада, түнө, ойно, өртө.
5. *-сын, -син, -зын, -зин:* сооксын, жакшызын, көпсин, мензин

431. Сөсколбулардын глаголдорын ылгап, канайда бүткенин жартагар.

Жолды темдекте, жакшыны макта, гимиди кожондо, малды сулала, жакшыга жолсин, жакшы амыра, ишти башкар.

432. Берилген кажы ла адалгыштан глагол бүдүрелө, бир столбикке, жаңы адалгыш бүдүрелө, экинчи столбикке бичигер. Сөс бүдүрер кожулталарын графически көргүзөр.

Балык, иш, кыш, жай, жорык, кузук, чай, кыра, баш, айыл, жол.

Глаголдор

балыкта

...

Адалгыштар

балыкчы

...

433. Кычырып, глаголдордын тазылын ла сөс бүдүрер кожулталарын көргүзеер. Кажы ла глаголды үч ойгө тургузып бичигер.

Көктө, озоло, одорло, башкар, жолык.

434. Кычырала, глаголдордын учурын ла бүүмин ылгап береер.

1. Тойчы кышка белетенди. Ол жети койдун терезинен жагы тон көктөди. 2. Таадам жоктулардын озогы кыйын-шыралу жүрүмү ле омордун ырысту ла сүүнчилү жүрүмү керегинде куучындады. 3. Мен колхозтын бозуларын азырагам. Бисте Жееренек деп бозу бар болгон. Ол чыккан ла бойынча мөөрөгөн. Ол биске чек амыр бербеген. Мен эркеледи сыймап та турадым, же эш-неме болбоды. Ветеринар эм берген кийинде, бозунун мөөрөйтөнн токтогон. Онын ичи оорыган эмтир.

1-кы: эки эрмекти бичип, члендерине ылгагар.

15 §. Глаголдон глаголдор бүдери.

Глаголдын төзөгөзине аңылу кожулталар кожулуп, жүзүн-жүүр учурлу глаголдор бүдүп жат.

1) -ын, -ин, -ун, -ўн, -н деп кожулталардын болужыла яндыра учурлу глаголдор бүдүп жат: ачын, кийин, јунун, көрўн, таран.

2) -ыл, -ил, -ул, -ўл, -л деп кожулталардын болужыла алдырар учурлу глаголдор бүдүп жат: јарыл, көдўрил, согул, жактал.

3) -ыш, -иш, -уш, -ўш, -ш деп кожулталардын болужыла өмө учурлу глаголдор бүдүп жат: алыш, кириш, уруш, көрўш, тараш.

4) -тыр, -тир, -дыр, -дир, -дўр, -ур, -ўр, -ар, -ыр, -ир; -гус, -гўс, -кур, -кўр, -т деп кожулталардын болужыла албан учурлу глаголдор бүдүп жат: бастыр, кондыр, өскўр, тоскур, јундур, отыргыс, јўреўс, ойнот.

5) -гыла, -гиле, -гула, -гўле, -кыла, -киле, -кула, -кўле деп кожулталардын болужыла такып эткенин көргүзер глаголдор бүдүп жат: аткыла, тургула, көргўле, конгыла.

435. Кычырып, карарткан глаголдордын учурын, омор кандый кожулталардын болужыла бүткенин, кандый өйдө турганын јартагар.

I. 1. Көптөй берген малыбыс көк өлөнгө тойынды. 2. Түрген суунун чакпыны ташка тийип чачылды. 3. Ташту тууларды эдектей чагкыр јолычак чөйилет.

II. Август айдын учында агаштардын јалбрактары каа-јаа саргара берет. Кайыннын јажыл бүрлеринин ортозында андамында алтындый сап-сары јалбрактар көрўнет. Саргарган јалбрактар кўнўн сайын там көптөп турат. (К. Ушинский:)

436. Сөскөлбуларды кычырып, глаголдорынын учурын, кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

Тын тудун, кебисти тўрўш, малды көрўш.

Чечек өскўр, орус тилден көчўр, ижинг көргўс, эрмектер тургус, аякка урдур, от кўйдўр.

Сууны төктир, айылчыны кондыр, сууга чөгдир, агашты јондыр.

Көнөктөргө ургула, коштой өткўледи, карандаштарды јонгыла.

437. *Тут, бичи, арчы, башта* деп глаголдордон јандыра, алдырар ла өмө учурлу глаголдор бўдўрип бичигер.

К ө р г ў з ў: *јун-ун, јун-ул, јун-уш.*

438. Берилген глаголдордын учурын јартагар. Глаголдын төзөгөзінде канча сөс бўдўрер кожулта турганын јартагар.

Кичеен, јайыл, јундур, јундурт, өскўр, өскўриш, тургус, тургустыр, көргўс, таныт, келгиле.

Глаголдордын сөс бўдўрер кожулталарын тазылынан чийўчекле бөлип бичигер.

439. *Ат, јул, көр, тут* деп глаголдордын төзөгөзинен албан учурлу ла такып эткенин көргўзер глаголдор бўдўрип бичигер. Олордын кезигиле эрмектер тургузып айдыгар.

К ө р г ў з ў: *кеч-ир, кеч-киле.*

440. Эрмектерди кычыраар. Глаголдорды көргўзип, бўдўмин ле бўткенин ылгап береер.

1. Озогызынан он артык болуп, Малчы-кўдўчи јазылды, ойноп-јыргап сўўнди, ончо бойы чечектеди. 2. Какпы таштын алдынан кызыл тўлқў чыгып мантады. 3. Ак булутка једип калган ак өргөө көрўнди. (Ч ө р ч ө к.) 4. Иван Сергеевич Тургенев романдарында ла куучындарында јадын-јўрўмди чындык көргўскен. 5. Орел деп городто Тургеневтин јаан музейи төзөлгөн. 6. Кујурлу сууларды јакалай јинлектў агаштар јайканышты.

Сурактар ла јакылталар.

1. Сөс бўдўрер кожулталардын болужыла глаголдор кандый куучын-эрмектин бөлүктеринен бўдер аргалу?

Кажы ла учуралга сөстөр темдектеп беригер.

2. Глаголдордун глаголдор кандый кожулталардын болушыла бүдүп жат? Олор кандый учурлу болот?

3. Колболу глаголдор канайда бүдүп жат? Темдектеп беригер,

4. Глаголдордун бүдүмин ле бүткенин ылгагар.

Күндүлеерим, жакшызынган, жалкуурба, үренгей, кыйналат, айасса, ажангылады, отырзын.

5. Кандый кожулталар глаголдын төзөгөзине кирип жат? Орө- ги сөстөрдүн темдектеп көргүзеер.

6. Глаголдын кандый кожулталары сөс кубултар кожулта- лар болор? Темдектеп беригер.

441. Кычырып, глаголдордун учурын, бүткенин, грамматиче- ский темдектерин ылгагар.

1. Меке макка баштабас. 2. Иш жок болзо, амыр да жок. 3. Кы- рачы кижини аштабас, кылгалу ажы түгенбес. (*Укаа сөстөр.*) 4. Бака- таш ажыра жарганатка жудрук көргүзөт. (*Кеп сөс.*) 5. Жалку жай- ды жадынла өткүрөт. 6. Айландыра тудун челдеерге, ангын мой- ны амтанду. 7. Эки койонду истезен, бирүзүн де тутпазын. 8. Ба- лазы кирерде, энеси кингирт этти. (*Түлкүүр ле сомок.*) 9. Түште мен иштейин, түнде сен иштегейин. (*Күн ле ай.*) 10. Айылдын ичин жагыс неме жарандырат. (*Ийне.*) 11. Бир мынчачак немечек ыраак жерден көрүнөт. (*Жылдыс.*) 12. Ары отыр, отырган жеринге мен отырайын. (*Аттын туйгактары.*) 13. Жылым кайа жарыла берди, жыланаш уул чыга конды. (*Сөөк лө жулик.*) 14. Алтын казык чакыга адым буулап салайын.

Глаголдорду ылгап, көргүзү аайынча чыгара бичигер.

1. Ойлү кебер: *баштабас, этти, ...*

2. Молжу кебер: *болзо, ...*

3. Жөпсинер кебер: *...*

4. Амаду кебер: *...*

5. Жакылта кебер: *...*

442. Эрмекти члендерине ле куучын-эрмектин бөлүктөрине ылгагар.

Кереес чогын сары күн

Кедери мееске таштады. (*Л. Кок.*)

448. Кычыраар. Эренгистер кандый кожулталардын болужыла бүткенин көргүзеер.

1. «Анчы, анчы, сен аткадый бөрү көрдим, экү барып адалык» — деп, боро кушкаш айтты. (Чөрч.) 2. Ачар оозы бар — ажыраар тамагы жок. (Табышкак.) 3. Билер кижиге бир сөс, билбес кижиге мун сөс. (Кеп сөс.) Амадаган иш тебүлү өдөт. (А. Ад.) 5. Үренген токпок баш жарбас. (Кеп сөс.)

449. Бир ле глаголдын төзөгөзинен башка-башка кожулталу эренгистер бүдүрип, олорго адалгыштар кожуп бичигер.

Көргүзү: кес — кескен сыр, кезер одын, кезетен аш, кескелек аш, кескедий агаш.

Үрен, катап көр, амыра, иштен, кичее, болуш.

450. Эренгистер кандый сөстөрди жартап турганын көргүзеер. Эренгистерди ол сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар.

Т ы т.

Туулу Алтайда сүрекей элбек бүткен өзүм — тыт агаш. Бу эн артык строительный материал. Кызыл тыттардан туткан туралар жүс жылдан ажыра туруп жат. Тыттаң эткен күрлер де сүрекей бек болот. Же мындый жакшы, мындый бек тыттар бистинг орооннын бастыра жерлеринде өспөй жат. Анчада ла түштүк талаларда тыт агашты көрөргө дө таппазыгар.

Албатынын хозяйствозынын стройкаларында тыт агаш сүрекей керектү. Онын учун оны элбеде өскүрер иштер төзөлгөн. Тыттын чочогойлоорун жуур ишке үренчик балдар жаан жөмөлтө этти. Школдын үренчиктери Себининг, Жайзанг журттын тыттар өскөн кыраларынан он тоннадан ажыра чочогойлоор белетеп берген.

Бу чочогойлоордын үрендери областьтын ла орооннын көп тоолу питомниктеринде отыргызылар. Бир канча жылдар өткөн кийинде ай-кара тыттар ар-бүткенди жарандырып, албатынын хозяйствозына тузазын жетирер.

18 §. Жайылган эренгис.

Бир эмезе бир канча јартаачы сѳстѳ эренгисти јайылган эренгис деп айдар.

Жайылган эренгис эрмекте бир эчени членнинг бодолы болуп, бир суракка каруу берет. Темдектезе: *Элен чакка бузулбас ѳлгери албаты-јонго јайыла берди.* (С. Сур.)

451. Жайылган эренгистерди кѳргѳзеер. Олорго сурак тургузаар. Жайылган эренгистѳ 3—4 эрмек талдап, чыгара бичигер. Жайылган эренгистинг алдыла тыйрык чийѳ тартыгар.

1. Мѳрѳйдѳ-јарыжатан аттарды уулчактар кичееп кѳрѳт. 2. Уйдада јаткан јымырткадан учар куш бѳдер. (*Кеп сѳс.*) 3. Јѳректен айдылган сѳс јѳрекке тийер. (*Кеп сѳс.*) 4. Ада-энеме тай ат кѳдѳрбес, тар эжикке батпас эзенимди мен ийип јадым. 5. Эмдиги ѳйдинг јинттери телекей кайкагадый керектер эдет. 6. Кыжына јигедий курсагын тийинг белетеп алат. 7. Бѳгѳн чыккан кызыл кѳн озогызынаг јаркынду. Бѳгѳн јѳрген ѳскѳрим озогызынаг ырысту. (*Н. Ул.*) 8. Јаскы кѳнде эдетен јаагы талбас алтын кѳѳк. 9. Волейбол ойноор площадканы балдар бойы јазап алды.

452. Адалгыштарга јартаачы сѳстѳ эренгистер кожуп бичигер.

Кѳргѳзѳ: *Кѳк айаска учуп чыккан космонавт.*

Јылдыстар, булуттар, тегери, кар, јер, чаначылар, мѳрѳй, кѳн.

435. Жайылган эренгистерге адалгыштар кожуп бичигер.

Кѳргѳзѳ: *Јаскыда кѳгѳрип ѳскѳн кѳк ѳлѳн.*

Тенериге тѳртѳлген ... , кийим кѳктѳйтѳн ... , јолло тѳрген брааткан ... , тѳжѳми арбынду ашты тартатан ...

454. Кычырала, эренгистерди кѳргѳзеер. Олор эрмектинг кандый члени? Олор кандый сѳстѳрди јартап јат?

1. Чѳйилип барган кесен јараш ѳзѳктинг эки јанын сындай тепкиштелип, кѳк-јажыл таскылдар тѳшкен! 2. Олор јайгы јердинг ѳстиле јелбиреп келген серѳѳн эзинди тынгылайт. Јагыс ла эди-сѳѳктѳри торт ло бойларынынг эместий, камалга-кѳчи чыккан отыргылайт. 3. Содон таштын ѳстинде кѳѳктинг тезектери чокпорылган

јадат. 4. Аш суурып кылгаланза, өзөктөргө ашты, өлөн-чөптү быжыратан салкын келип јат. 5. Кенете тура берген тымыкты, јангыс ла бу кушкаштардын чыйкылдажы толтырат. (Ш. Шати-повтын бичигенинен.)

Бичип алыгар. Эренгисти јартап турган сөстөрдин алдыла керектү чийү тартыгар.

455. Эренгистерге учурына келиштире адалгыштар кожуп, эрмектер тургузып бичигер.

Јергелей өскөн ... , кураандар азырайтан ... , түүлип калган ... , күнге кургагалак ... , кармакка сап эткедий ... , јойу кижн јадып көрөр, атту кижн тўжўп көрөр ... .

456. Кычырып, эрмектерди члендерине ылгагар.

1. Эркей нчкери алтаарынан коркып, ийини кызынып алган күлүмзиренип турды. 2. Уулдар јангы чаналарын кийип алган келдилер. 3. Қол јаказынан кееркеде јазанган көбөлөк келди. (Чев.) 4. Арина таарын тудунып алган вокзалдын эжигинде турды. (Л. Қок.) 5. Өксөй берген күн чыкту јерди кызыдып турды.

Айалга болуп турган эренгистү эрмектерди чыгара бичип алыгар.

19 §. Эренгис адалгышка көчөри.

Эренгистер адалгыштын учурын алынып, адалгыш чылап, кубулып турар. Андый эренгистер эрмекте башка-башка член болуп турар. Темдектезе: 1. *Озологоны от алар, кыймыктанганы кыр ажар.* Кем? — *озологоны, кыймыктанганы* — баштаачылар.

2. *Арыганды амырадатан, аштаганды азырайтан.* Кемди? — *аштаганды, арыганды* — толтыраачы.

Је кезик эренгистер бойынын учурын јылытып, адалгышка ла јарталгышка көчўп јат. Темдектезе: 1) *Кычыраачы, көчўреечи, башкараачы, баштаачы* — адалгышка көчўп калган эренгистер; 2) *Учар куш, јалтанбас кижн, кычырар бичик, көктөнөтөн машина* — јарталгышка көчўп калган эренгистер; озор неменин јаантайын бар темдегин көргүзип јат.

457. Кычыраар. Эренгистердин бүүдүмин, кандый член болуп турганын жартагар.

Кеп сөстөр.

1. Эдердин эргеги ус, этпестинг тили ус.
2. Мылтык алганы анчы болды,
салда алганы кырачы болды.
3. Уүрлү жүргендер ўркибес, кожо жүргендер коркыбас.
4. Эптү жүргени элге туза, жөптү жүргени жонго туза.
5. Бирлик жүргендер бийлетпес, эптү жүргендер ээлетпес.

Эренгистердин сурагын ла кубулткыжын скобкада көргүзип, кеп сөстөрдү бичип алыгар.

458. Кычыраар. Карарткан эренгистер кандый суракка каруу берет, кандый кожулталар алынат? Эрмектин кандый члени болуп жат?

1. Сад өскүреччи яблоньканы чебер казып алаала, садына отыргызып салды. 2. Амыр-энчү учун тартыжаачылардын тоозы там ла көптөп жат. 3. Ар-бүткенди кубултаачы ученый И. В. Мичурин көп тоолу жаңы плодовой агаштар өскүргөн. 4. Төзөөчи кубулткышта турган адалгыш эрмекте баштаачы болор. 5. Көктөнөөчи уй улус мөрөйдө жеңү алды. 6. Болужаачылар једип келди.

459. Берилген эренгистерге адалгыштын кожулталарын кожуп, эрмектер тургузып бичигер.

Көргүзү: *Анчылар кўннин чыгарын сакыды.*

Озологон, келген, жарыжар, айылдап барган, јажарган, билип алган, кычыратан.

460. Кычырала, адалгышка көчкөн эренгистерди ле јарталгыштарды көргүзү аайынча бичип алыгар.

1. Иштенкейдин колы ус, иштебестинг тили ус. (*Кеп сөс.*)
2. Агы агастый, каразы килигдий, базыды каргаадый. (*Сыгыс-кан.*) 3. Жарышта озологондорго сый бердилер, 4. Најызы једип келгенин ол бүгүн ле укты. 5. Кулакка сыгырган салкын, тууларды силкиген күкүрт токтоп каады. 6. Библиотекада кычыраачылардын конференциязы өдүп жат.

461. Кычырып, карарткан сөстөрдүн учурын, бүдүмин, эрмекте кандый член болуп турганын жартагар.

I. Кылык ла Толя «Баатырлардын чакызы» дейген содон таштын жанына једип келдилер. Чындап та, бу содон таш эки јолдын белтиринде турган темдек ошкош. Кыш болзо, онын бажында ак кар, бөрүк чилеп, чокчойгон јадар. Уулчактардын чакпыларынын кезиги табылбай турды. Табылгандарында өркөнүн табаштары сырайыжат. (Ш. Шатинов.)

II. Келген улустын тоозы колхозтын текши јуунында да јуулганынан көп болды. Кызыл черүге бараткандардын ортодо күүнн карануйлап, кунугып турган кижн јок. Солдатка бараткандарды ончозы стройго тургустылар. Амырчы качан да көрбөгөн темір јолго отырып, ыраак черүге бараткан.

(Ш. Ялатов.)

Таскадунын II-чи бөлүгүн бичип, эренгистердин алдыла керектү чийү тартыгар. Адалгыштын учурын алынган эренгистердин кубулткыжын үстине темдектеп салыгар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Эренгис деп кандый сөстөрдн айдар? Эренгисте кандый куучын- эрмектин бөлүктеринин учуры ла кебери бар?

2. Түней кеберлү эренгисти ле глаголдорды эрмекте канайда ылгаштырар? Эренгисти јарталгыштан канайда ылгаштырар?

3. Јайылган эренгистер деп кандый эренгистердн айдар? Темдектеп беригер.

4. Эренгистер кандый эпле бүдерин билип алдыгар? Темдектеп беригер.

5. Кубулткыштын, көп тоонын ла јүзүннн мензинер кожулталарын кандый эренгистер алынып турат? Темдектеп беригер.

6. Эрмектердн члендерине ле куучын-эрмектин бөлүктерине ылгагар:

Кара сууны јакалай өскөн чибилерде кара куйрукту энетийин јайлап турган.

Боомды күреелей турган солоны там ла јаркындала берди. (И. Шод.)

Амыраар күнде Митяш адазыла кожо сымдалап јүрген. (И. Коч.)

Ылганаачы.

20 §. Ылганаачынын учуры ла грамматический темдектери.

Предметтинг төс действиезин јартап, онын кожолта действиезин көргүзип турган сөстөрдү ылганаачы деп айдар. Темдектезе: *Энезин эмеле, бөзулар тойына берген.*

Ылганаачыда глаголдын ла кубулбастын учуры бар. Ол, глагол чылап, действиени темдектеп јат; кубулбас чылап, действиенин жүзүн-јүүр аялгаларын көргүзип јат. Ылганаачы эрмекте аялга болуп турар.

Ылганаачы болушчы глаголдорло колбожып, колболу глагол бүдүрип јат. Темдектезе: *кычырып јат.*

Ылганаачы кубулбай јат.

462. Кычыраар. Ылганаачыларды көргүзип, олардын учурын јартагар.

1. Уйгендери шылырап,

Аттарыс отойт.

Өткөн өй керегинде

Қарган кайчы кайлайт.

2. Јаанап келеле, ыраак

јолдордон

Ырысты мен табарга

баргам.

(К. Козлов.)

(К. Кошев.)

Ылганаачыларды глагол-айдылаачыла кожо чыгара бичигер...

Көргүзү: *јаанап келеле, баргам. ...*

463. Кычыраар. Карарткан сөстөрдү түндегер: олардын кажылары ылганаачы, кажылары глагол-айдылаачы? Оларды канайда ылгаштырар?

1. Кичеемкей радиаторды ачты, јыды коомой суула тамагын јибитти. Радиаторды ачала, јыды коомой суула тамагын јибитти. Радиаторды ачып, јыды коомой суула тамагын јибитти.

2. Кичеемкей аштаган, ол кыйналып турган. Кичеемкей аштап, кыйналып турган. Кичеемкей аштайла, кыйналып турган.

3. Адынга ачынбай, бисти эмеш миндирзен. Бисти адынга миндирип јорттырган, Кичеемкей! Бисти адынга миндиреле, эмеш јорттырган!

404. Кычыраар. Ылганаачыларды таап, олор эрмектин кан-
дый членин јартап турганын айдып береер.

Эзе, јымжак карды кыјырадып, сарайга кирди. Алып деп бука
бойынын јылу тѳжѳгинен турала, ыгыранып, чѳйѳ мѳѳрѳйлѳ, се-
мис мойнын сунуп келетен. Ол эзендејип, јакшылажып турган-
дый, бажын да кекийтен болгон ... је бу тужында Алып ненин де
учун турбады. Эзе манзаарып, бозомтык сарайдын ичин ајыкта-
ды: бир де табыш јок. Тѳрген барып, онын турган јерин кѳрди.
(П. Куч.)

Ылганаачыларла айдылган укташ айалгалу эрмекти таап, чыга-
ра бичип алыгар.

465. Берилген эрмектерде карарткан сѳстѳр — айалгалар.
Олордын кажызы ылганаачыла айдылган, кажызы кубулбасла
айдылган, јартагар.

1. Јанап бажын кѳдѳрип, таштын кийнинен карап кѳрди. Атту
солдаттар санг тѳмѳн **јорткылап** браатты. Јанап ѳрѳ туруп алды...
Ол кѳн тѳнде Јанап уйуктабай, тѳжѳктѳ узак јаткан... Эртең тура
Јанап **ойгонып**, тѳжѳктѳн ѳрѳ турды. Ол тышкары чыгала, элден
ле озо Тарбаанду межелик јаар кѳрди. (И. Шод.)

2. Темир печкенин ѳстиндеги суулу чѳйгѳн **шуулап**, тѳрген **кай-
нап** чыкты. 3. Јакшы одорго малымды одорлодоло, сонгзун ѳзѳккѳ
кѳчѳрим.

Ылганаачынын глаголло, кубулбасла нези тѳнгей, нези башка?
Олорды канайда ылгаштырар?

466. Кажы ла эки тѳс действиенин бирѳзин кожулта действие
ѳдип кубултып, эрмектерди бичигер.

Кѳргѳзѳ: *Анчы аттан тѳжеле, оны чакыга буулады.*

1. Анчы аттан тѳшти, адын чакыга буулады. 2. Ол будынын
карын кактап алды, айылга кирди. 3. Карган јуучыл медальдарын
кийди, пионерлерге айылдап келди. 4. Ол јуулашкан ѳйлѳрди эске
алынар, балдарга кѳп солундар куучындаар! 5. Тенгенин тѳмен
јылдыстарын ајыктап јатты, јорыкчы уйуктаганын билбей калды.

Ылганаачылардын алдыла тыйрык чийѳ тартыгар.

21 §. Ылганаачылардын бүдери.

Ылганаачылар глаголдын төзөгөзине аңылу кожулталар кожулып бүдет:

1. -ып, -ип, -ўп, -уп, -п	отырып, кирип, туруп, журап;
2. -ала, -еле, -оло, -өлө, -йла, -йле, -йло, -йлө	отыраала, киреле, коноло, көрөлө; тарайла, иштейле;
3. -галы, -гели, -голы, -гөли, -калы, -кели, -колы, -көли	баргалы, келгели, ойногалы; көргөли, баскалы, кескели;
4. -ганча, -генче, -гончо, -гөнчө, -канча, -кенче, -кончо, -көнчө	барганча, келгенче, ойногончо, төзөлгөнчө; жатканча, жеткенче, ооткончо, өскөнчө.

5. -й деп кожултанын болужыла ылганаачы токтодулу глаголдордон бүдер: *барба — барбай, жүрбе — жүрбей.*

Бу кожулталардын болужыла тегин де, колболу да ылганаачылар бүдер, темдектезе: *барып, учала, турганча; барып келеле, андап баргалы, уйуктап жатканча, билбей туруп.*

6. -а, -е, -о, -ө. -й деп кожулталардын болужыла бүткен ылганаачылар бойы башка турбас, оло болушчы глаголдорло кожо колболу ылганаачы бүдүрүп турар: *чыга коноло, тўже секирип, сооло береле, өдө коноло, орой согуп.*

467. Параграфта берилген кажы ла ылганаачы кандый глаголдын төзөгөзинен, кандый кожулталар кожулып бүткенин ылгап беригер.

468. Ылганаачыларды көргүзү аайынча бичип алыгар. Кожултазынын алдыла чийү тартыгар.

Жүгүрүжип, сүүнип, көргилеп, ойноп, оодып, жөлөнип, жуулып, тўжүрүп, үргүлөп, үзүп, бөлип, бүдүрбей, өнжип, шоодып. жумуп, көчүп, жалкуурбай, өзүп, жунуп, көктөп.

1. Төзөгөзи эки эмесе үч үйелү: *отырып, отыргызып, ...*

2. Төзөгөзи бир үйелү узун үндү табышту: *соодып, шүү-жип, ...*

3. Төзөгөзи үндү табышка токтогон: *корып, ойнобой, ...*

4. Төзөгөзи жангыс үйелү эрин үндү табышту: *жулуп, жүрүп, ...*

469. -ып, -ип, -уп, -ўп, -п деп кожулталардын болужыла ылганаачылар бүүдүрүп бичигер. Олордын чын бичилерине аяру салыгар.

Кес, аш, нйт, чык, уч, жүгүр, тут, жуу, шүү, жун, жул, үс, жүс, жет, көрүш, төзө, көр, коры, бөли, бүт, чочы, коркы, соот.

Кандый сөстөрдө тунгак туйук үнгүр эжерине көчө берет?

470. Кажы ла глаголдын төзөгөзине ылганаачынын келишкедий кожулталарын кожуп бичигер.

Көргүзү: тут — тудуп, тудала, туткалы, тутканча, тутнай, туда берди.

жет	түүн	коркы
иштет	жуу	солы
сус	оот	бөли
болуш	сүү	коры

471. Кычыраар. Эрмекте айалга, айдылаачы ла колболу глагол бүүдүрүп турган ылганаачыларды анылап көргүзеер.

1. Озогызынан он артык болуп, кула чычкан жазылала, ойнопмантап жүре берди. 2. Анда једип келеле, јаан јыргалга кожулды. 3. «Баланнын күүнин јандырганча, амзаан кайдар ан кардын» — деп, абакайы ого айдала, аннын кардын амзап ијди. 5. Арслан каан база амзады, амтанына чыдап болбой, он эргегин үзе чайнады. 6. Эки боро карчагалар тўнге-тўшке учуп келип, Олўнчнинн тўнўгинен самара бичикти божодып ијди. 7. Јалтанды деп айттырганча, барып та келзе кайдар ол. 8. Алтын-Туујы баатыр бала алтан анды катај көрўп, јангыс окко тизе атты. 9. Қайран бойы Алтын-Туујы Эрлик бийден келген эки јыракыны тудунганча, темир бозогого тееп кирди. (Чөрчөктөрдөн.)

472. Точкалардын ордына -ып, -ип эмезе -уп, -ўп ле -п деп кожулталар кожуп, эрмектерди бичигер. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчө берер ээжини эске алынаар.

1. Қургак четтин будактары тызыра.., јалбыштала кўй.. јатты. Энеси өрө тур.., очоктогы казанын ајыкта.. турундарды ичкери јыздырат. Онон бар.., ооктогон эт экелеле, казанга толтыра сал.. ийген.

II. Көк-жажыл торкодый өзүмдер чөлдө бир ле айдын туркунына быж.., үрендери јерге төгүл, калат. Онын кийнинде озор изү кўннинг чогына күй.., чек јогол.. калар. Үрендери јердин кыртыжына салкынга көмө соктыр.., такы.. келер јылда ойто өз.., чөлдү көк-жажыл кебисле бүрке.. ийер.

Кандый сөстөргө *-ып, -ип, кандыйларына -уп, -үп ле- -п* кожулта коштыгар, ненин учун?

22 §. Јайылган ылганаачылар.

Бир эмезе бир канча јартаачы сөстү ылганаачыны јайылган ылганаачы деп айдар. Темдектезе: *Кулактарын талбайтып, куйруктарын чычайтып, омок мантажып турды.*

Јайылган ылганаачы эрмекте бир эченн членнин бодолы — айалга болор, бир суракка каруу берет. Темдектезе: *Эркелей кўн-келди деп чечекти төжине јаба тудуп кожондоды. (П. Куч.)*

Јайылган ылганаачыларды эрмекте үнле агылап айдар, бичири тушта он јанынан запятой тургузар. *Чайды азып сала-ла, энем уй саарга чыкты.*

473. Токтой түжер темдектерине ајару салып, кычыраар. Јайылган ылганаачыларды көргүзип беригер.

1. Сорко ыйлаарга турала, тымый берген. Танала экү озор на-јылар болгон. Соркого ол јараштыра кожондоп, баатырлардын јилбүлү јорыктары керегинде куучындап беретен. 2. Сыргачы тонын араайынаг кийип алала, тышкары чыкты. Ол эски чадырга кирип, от одырат. Табылана отырып алала, канзазын азат. 3. Агыл-тырым куу тенерини база катап ајыктап көрөлө, Јагар мотоциклин күркүредип, јолго чыгып алды. *(А. Демч.)*

Бичип алыгар. Баштаачынын алдыла бир чийү, айдылаачынын алдыла эки чийү, јайылган ылганаачынын алдыла койрык чийү тартыгар.

474. Кажы ла эки тегин эрмектин баштапкызын јайылган ылганаачылу эдип, кычырып беригер.

Көргүзү: *Кула чычкан мантап келеле, сынган буттарынын балузын ийне тижиле кемире берди.*

1. Кула чычкан мантап келди. Сынган буттарының балузын ийнетижиле кемире берди. 2. Айга жуук андап жүрди. Алты тийинг адып алды. 3. Турна сөөктү чыгарды. Тургуза ла жалын сураган. 4. Жулукту козыр жинлектерди көрди. Түлкүчөк сүреен ачаптанды. 5. Талай суузын жара кезет. Керептер жүргүлөйт. 6. Калапту салкынга соктырат. Парусту кемелер өткилөйт.

475. Куучынды кычырып, ылганаачыла айдылган укташ айалгалу эрмектерди чыгара бичип алыгар.

Бир катап адаручы солун неме көрди. Ак куш өлөңнүн ортозында өрө секирип ийет, мойнын узадып, жерге жаба отыра берет. Ол өлөңнүн баштарын ачып, араай көргөн. Куш узуну бир метр жылаңла согуужып турган эмтир. Жылан түрүлө береле, оноң ойто чөйилип, кенетийин куш жаар ичкери калыйт. Же куш бир де жана болбой, жыланды чокыырга ичкери секирип, калактап турат. Оның калагын угуп ийеле, бир канча такаалар жүгүрижип келген. Олор өмөлөжип, жыланды чүрчө ле өлтүрө чокып ийгендер.

476. Тегин ле колболу ылганаачыларга жартаачы сөстөр кожуп, жайылган ылганаачылар тургузып, эрмектер бичигер.

Кайылып, жүгүргенче, иштейле, баргалы, сүүнип; өзүп келеле, барып жадала, үренип албаганча, чыга коноло.

477. Колболу глаголдордун төс глаголынын чын бичилерин жартагар.

Жүрүп жат, жүгүрип келди, көрүп турды, үзүн алган, өзүп жат. Угулып турды, уруп бер, болужып жүр, көргүзүп бер, жүзүп келди, чөйүп жат.

Ундыбагар! Колболу глаголдун төс глаголы — ылганаачы.

478. Кычырала, глаголдордун, эренгистердин, ылганаачылардын учурын ла грамматический темдектерин жартагар.

1971 жылда, кышкы каникулда, Москвада производственный бригадалардын ла лесничестволордын члендеринин Бастыра-союзный слёды өткөн.

Слётто беш жүс үренчик турушкан. Анда Туулу Алтайдан

Турачактын ла Жабаганнын орто школдорынан барган балдар база болгон.

Олор агаш өскүретен питомниктер төзөп, жаңы сортту буудай өскүрүп, кураандар азыражып, бийик көргүзүгө јединген.

479. Озо јайылган эренгистерди, ононг јайылган ылганаачыларды јартап турган сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар.

Бир неделенин бажында кичинек јуртты эбиреде курчаган туулар, арканын ээн калган агаштары агас тонын јабынып, чек кубула бердилер. Өзөктин суузына калын тош тура берди. Кенеттин түшкен соокторго өзөктин суузы буулып, јолдорды, јаратка јуук турган чеден-кажагандарды туй алып ийди. Өзөктө карарып турган аралда койондордын баштапкы пстери чоокырлана берди. Ангчылар кере ле түжине кеткин эликтер кетеп, тере чаналарыла кырлардын јүзинде карды чалый-телий истеп тургулайт. Јаан улус уулчактарды элик агыртыртып турар ой башталды. Карабаш аспактан эткен эски чаназынын кайыштарын јаныртып јазап алаа, ангчылардын кычырузын сакуп отырган. (Л. Кокышев).

480. Јуруктын учурына келиштире тегин ле колболу, јайылган эренгистер ле ылганаачылар талдап алаа, куучын тургузаар.

Кубулбас.

23 §. Кубулбастын учуры ла темдектери.

481. Карарткан сөстөр кандый суракка каруу берет, оlor куу-чын-эрмектин кандый бөлүги, айдып береер.

Кече бис экскурсияга барарга жөптөжип алганыс. Бүгүн жорык-ка түрген шыйдынып алдыс. Деремнеден ыраак жок турган төнгө келдис. Ар-бүткеннин жаражын көрөргө мында өнөтийин турдыс. Сол жаныста учы-кыйузы көрүнбес жалаң жадат, он жаныста агаш карарып көрүнөт. Алдыбыста суу суркурайт. Бис анаар жүгүрдис, Сууда узак эжингенис.

482. Карарткан сөстөрдү колбулу сөстөриле чыгара бичигер. Оlorдың кажылары эдилгенин жерин, өйин, аайын, кемин көргүзип жат?

Жайгы күндер божоды. Школго барар өй жеткен. Турлудан ого жетире жуук эмес. Кере түжине ле барар керек. Бүгүн сүмер башту тууларда калганчы түнди өткүрүп алар. Эртең адазы ого ат берер, ол дезе тайганы тайга дебей, деремнеге түрген једе берер. Амыр турлуны айкап көрди. Оны туулар курчап алган. Төмөн элбек ак жадат. Амыр мында адазыла кожо өлөңди көп эткен.

(А. Демченко.)

* * *

Кубулбастар учурыла действиенин мындый темдектерин көр-гүзөр: аайын, өйин, жерин, шылтагын, амадузын, кемин.

483. Карарткан кубулбастардың кажылары эренистерле, кажылары ылганаачы, кажылары глагол-айдылаачы? Оlorды береер.

1. Якшы үренген үренчикти Артекке ийдилер. 2. Алтайдың ар-бүткени сүрекей жараш. 3. Самолет сүреен түрген учуп жат. 4. Мен сүрекей якшы бичик садып алдым. 5. Уулчактар сүүнчилү эжинген, кепетийин кандый да табыш угулды. Тын бийикте самолёт учуп брааткан болтыр.

2/ **Жарталгыштар** ла эренистер предметтин темдектерин көргүзүп жат. Жарталгыштарла, эренистерле колбошкон кубулбастар темдектин темдегин көргүзөт. Кубулбастарла колбошкон кубулбастар база темдектин темдегин көргүзөт.

Действиенин эмезе кандый бир темдектин темдегин көргүзүп турган куучын-эрмектин кандый да кожулта алынбас бөлүгүн кубулбас деп айдар. Кубулбастар канайда? кайда? кайдан? кайдаар? качан? канча кире? деп сурактарга каруу берет.

Кубулбастар эрмекте көп сабада айалга болуп турар.

Анда деп кубулбасты *ондо деп* жүзүннүн солумазынан ылгаштырар керек.

484. Кычыраар. Кубулбастарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгүн жартап турганын үстине кыскарта бичигер.

Владимир Ильич энезин сүрекей сүүген. Мария Александровна балдарын сүрекей жакшы үредип таскаткан. Ол балдарын айдары жок сүүп, онын балдары жайым учун тартыжуда туружып турганына оморкоп туратан. Балдарына күч келижип турганын, олор жаантайын жеткердин алдында жүргенин билип, балдарынын салымы учун жүреги чочып жүрөтөн. Онын балдарын арестовать эдип, түрмеге отыргызып, ыраак жерлерге ссылкага ийип тургулайтан. Ого, карган үй кижиге, уулыла эмезе кызыла көрүжөргө болуп, түрмөлөрдүн эжиктеги кыптарында канча частарга отыарга келижип туратан. Мария Александровна уур-күчтерле турумкай тартыжып, жүрүмнүн кату-кабыр өйлөрүндө карыксынбайтан.

485. Кычыраар. Јерин ле ойин темдектеген кубулбастар табаар. Олор эрмектин кандый члени болгонын айдып береер.

Тийинг ундыбайтан эмтир.

Бүгүн аңдардын ла куштардын кардагы истерин аярып көрдим. Тийинг кардын алдындагы јенеске кирип, анаң күскиде суккан кузугынаң кузук чыгарып, мында ла јип алтыр. Онын кийинде он метр кире мантап барала, база катап кардын алдына кирип, кардын үстине база ла кузуктын сайын арттыргызып кой-

тыр, оной бир канча метрдин бажында база ла кардын аалдына киртир.

Тийинг бойынын кўскиде суккан кузугын ла суккан јеринин ортозы канча кире болгонын ундыбайтан эмтир.

486. Кычыраар. Кубулбастар учурыла нени темдектеп турганын ла кандый куучын-эрмектинг бөлүгин јартап турганын айдып береер.

Тошто.

Айдын тўнде төмөн тошто јыгылап јаткан балдардын табыжы угулат. Комсомолдор Одойго баштадып, анда јаан каток јазап салгандар. Конёкту балдар ас. Көп лө сабазы агаш таманду ботинкаларлу јыгылагылайт. Јиниттер кўнўнг ле энгирде ай ашканча мында јуулыжып, кожондожып, өйди анайда өткўрин тургандар.

Карабаш уулчактарла кожо тошко ончозынан озо келетен. Ол бойына агаш конёк јазап алган, эмди јалтыркай тоштын үстинде ары-бери учуп ла турды. Чокол Пайскан јыгылаарга агаш таманду ботинказынын каблугын кече энгирде өнөтийин кезе чаап алган, эмди эски тонынын эдеги эзинге јайылып ла турды.

(Л. Кокышев.)

487. Бичигер. Кубулбастар куучын-эрмектинг кандый бөлүгин јартаганын үстине бичигер, кандый член болгонын алдыла чийў тартып көргүзеер.

Кече мен Пятигорскко келдим. (Л.) 2. Салкын сўўнчилў шуулат јат. (П.) Өдўп отырған јорыкчылар Дуняны аларга өнөтийин токтоп туратан. (П.) 3. Кенетийин залдын ичи сўрекей жарык боло берди. (Л. Кок.) 4. Бистинг ороондо ишмекчилер ле крестьяндар нак јуртап јадылар. 5. Алдыста агашту јаан кыр турды. (П.) 6. Озодо алтай албаты мал азырап, андап јаткан.

II. Јайгыда тўн кыска, тўш дезе узун. Тўште кўн бийик көдўрилет. Онын чогы јерди јылыдат. Јакшы аш бўдерге андый јылу керек.

488. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектинг бөлүги, эрмектинг кандый члени, јартагар.

1. Аш јуунадар эрчимдў ой башталды. 2. Аштын тўжўмин бийиктедерине бастыра колхозчылар эрчимдў туружат. 3. Бистинг са-

молёттор бастыра телекейдеги самолёттордон **түрген** учат. 4. Кадынның агыны **түрген**. 5. Бистинг школдын балдары **жакшы** үренип жат. 6. Жаман атка мунг камчы, **жакшы** атка бир камчы. 7. Көзнөктө кискечегим жажып отыры, көстөрининг балачагы **учук-тый** чнчкерет. (*Ередеев*.)

489. Бичигер. Кубулбастарды таап, олор кандый член болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер.

1. «Бистенг жалтанбай, сөс блаашкан слер кем анда?» — «Бис мында, карануйда, јер түртүп, слерди азырап јадыс». (*Кр.*) 2. Којойымдар-айылчылар, јорыктап кайда јүрдигер? Кайдаар барып келдигер? Анда јүрүм кандый эмтир. (*П.*) 3. Кайда иш — анда ырыс. (*М. Г.*)

II. 1) Олег улам ла сайын кайдаар да барып туратан. (*Е. Кошешевая*) Андый чичке јараш үнди мен качан да укпадым ош-кош. (*Кр.*) 3) Олегти кайдаар да јажырап керек болгон. (*Е. Кошешевая*)

490. Кычыраар. Кубулбастарды көргүзеер, олор эрмектинг кандый члени болгонын айдып береер.

Талай јаказында јажыл дуб;
Анаг алтын кынјы салактайт;
Үредүлү мый кынјыда
Түни-түжи айланат...
Алмыс анда баскындайт,
Русалка будакта отырат... (*П.*)

24 §. Кубулбастардын бүдери.

Кубулбастар бүдүмиле тегин ле колболу болор. Бир тазылду кубулбастарды тегин кубулбастар деп айдар: **кече, анда, кышкыда.**

Эки тазылду кубулбастарды колболу кубулбастар деп айдар: **ары-бери, түрген-түрген.**

Кезик тегин кубулбастар сөс бүдүрер кожулталардын болужы-ла адалгыштардан, јарталгыштардан, глаголдордон бүдүп јат.

1) Адалгыштардан:

- а) *танда, энирде, түйште;*
- б) *јаскары, күйскери;*
- в) *кыжыла, түйжиле;*
- г) *јаркынду, көзинче, үстинче.*

2) Јарталгыштардан:

- а) *кышкыда, күйскиде, тирүүде, жабыста, бийикте,*
- б) *чийге, жегилинче.*

3) Глаголдордон:

таркада, содойто, шылырада, көргөнинче.

491. Кычыраар. Кубулбастар кандый куучын-эрмектин бөлүктөрүнө ле кандый кожулталардын болушыла бүткенин жартагар.

1. Күйскиде, айас күнде, балдар агаш аразына экскурсияга жүрдилер. 2. Койоннын балазын балдар тирүүге тудуп алдылар. 3. Бийикте турналар кыйгырыжып, түштүк жаар баратты. (Л. Кок.) 4. Јаскыда күндөр узап, жылый берет. 5. Эниргери жаңмыр жаады. Колхозтын өлөнүн жууган балдар орой энирде јандылар. Түйште изүүде олоп сууга эжинген. 6. Оромдо оттор түниле күйет. 7. Койлорды јаскыда ла күйскиде кыркыыр. 8. Ууракты бозуга јылуга ичирип јат. 9. Үредүчинин сурагына карууны Тана билгенинче берди. 10. Суунын ол јанында, ыраакта, одычак өчө берди. (П.) 11. Агаш-таштын үстинче, албатынын көзинче баатырды тармачы апарат. (П.)

492. Скобкадагы сөстөрдөн кубулбастар бүдүрүп бичигер. Эрмектердин члендеринин алдыла чийү тартаар.

1. Карабашла кожо үренген балдар (јайгы) бригадада иштегендер, эмди школго барарга белетенип турдылар. (Л. Кок.) 2. Чылап калган шонкор (бийик) жүк арайдан учуп турды. 3. Октябрь айдын калганчы күндеринде кар јерди (агар) бүркеп ийди. 4. Колхозчылар суббот күн (энир) клубта лекция уктылар.

493. Берилген сөстөрдөн тегин кубулбастар бүдүрүп, эрмектер тургузып бичигер. Кубулбастар кандый член болгонун үстине кыскарта бичигер.

Эңир, бозом, жабыс, тарка, кышкы, жаскы.

✓

25 §. Колболу кубулбастардын бүдери ле чын бичилери.

Колболу кубулбастар куучын-эрмектин бөлүктөрүнөн башка-башка эп-аргалардын болужыла бүдүп, чийүүчөк ажыра, башка да, жаба да бичилип жат.

1. Кубулбастардын төзөгөзү такып айдылып бүткен эмесе олорго учуры жок сөстөр кожулып бүткен ле удур учурлу кубулбастар чийүүчөк ажыра бичилер, темдектезе: *түргөн-түргөн, ээчий-деечий, анда-мында, ары-бери*.

2. *Катап* деп кубулбас тооломолорго эмесе *көп* деп сөслө колбожып бүткен, *эмиш* деп кубулбас *бир* деп тооломолу колбожып бүткен, *тушта, жок* деп сөстөрлө кожо туруп бүткен колболу кубулбастар башка бичилер: темдектезе: *эки катап, көп катап, бир эмиш, ол тушта, эрик жоктон*.

3. *Бу* деп солума эмесе *башкы* деп жартаалгыш адалгыштарла биригип бүткен колболу кубулбастар жаба бичилер: *бүгүн (бу+күн), быыл (бу+ыл), башыл (башкы+ыл), башкүн (башкы+күн)*.

494. Кычыраар. Колболу кубулбастар табаар. Олордын бүткенин ле учурын (группазын) жартагар.

I. 1. Советский Союзтын албатызынын жүрүмү жылдын жылга жаранат. 2. Ада-Төрөл учун Улуу жууда алган жеңүлөрис чактыг чакка ундылбас. 3. Азында улус түнү-түжиге де иштезе, ырысту жүрүмгө жедип болбойтон. 4. Бу жуукта аш жайканган жалаңдар эмди ээн тургулайт. 5. Колхозчылар жалаңдарда коно-түне иштегилеп, аш бышкалакта өлөгүнүн планын бүдүрөргө албадангылап жат. (Л. Кок.) 6. Арай-керей тапканынды артык деп бодобой жүр. (Кеп сөс.)

II. Князь талайды жакалай
Ары бери базап жүрдү,
Көк талайдан көс албай,
Узак-узак көрүп турды.

Талай суунын ўстиле
Қуу жүзүп, једип келди.
«Јараш князим, јакшы ба?
Эзен-амыр кондын ба?
Кандый санаага алдырдын?
Эр бойын не кунуктын?» —
Князьтан куу сурады. (П.)

495. Бичигер. Колболу кубулбастар таап, олор кандый эпле бүткенин јартагар. Кандый член болгонын алдыла чийў тар-тып көргүзеер.

1. Ада-Төрөл учун Улу јуу тушта черўлерис чечен, јакшы мылтык-јенселдў, јакшы тон-өдүктў болзын деп, бистин улус заводтордо ло јаландарда тўни-тўжиле иштеген. 2. Бистин ороон јылдан јылга тынып өзөт. 3. Бис ончобыс јергелей отырып алзабыс, ол тушта музыка јаранар.¹ (Кр.) Бир катап изў кўнде, најылар ағаштарла, јаландарла, өзөктөрлө керип базарга сананды. (Кр.) 5. Эңирде јуун кыйалта јоктон болотоны ончозына јарт болды. 6. Метродо текпиштер бойлоры өрө-төмөн јылыжат. 7. Бөрү жүзүн-јүүр имдеп, Турнаны кычырып турды. (Кр.) 8. Јалтанбас шонкор кенетийин кыймыктанып, јүк арайдан турала, капчалдын ичин айландыра көрди. (М. Г.) 9. «Јаңыс ла катап тегериге база учуп чыksam кайдат!.. Ол тушта шыркалу төжим-ле өштўни јапшыра базар эдим, аккан канымла оны тумалап, јенер эдим!.. (М. Г.)

496. Кычырып, кубулбастар табаар. Олор учурыла нени тем-дектейт, айдып береер.

1. Эки ай... Бу айдын туркунына Тийнҗи ады анданган, одузы чедиргентиген одын-суулу алтайында болор. Қалын арканы оды-ра, өзөктөрдi керий базар. Қара терге тўшкенче базар...

2. Кандый макалу өй! Учы-куйузы јок ак јууркап көстин ал-дында јиргилјинденип јадар. Анда ие, мында ие — ал тўмен истер болор. Чарып койгон истерде бойынын башказы бар. Тийнҗи оны јазымы јоктон таныыр. Кандый аң мантаган, кайдаар ууланган...

497. Чийўчек ажыра бичилер колболу кубулбастар таап, 4—5 эрмек бичигер.

498. Берилген эжер сөстөрдөн колболу кубулбастар бұдүреле, олорло эрмектер тургузып бичигер.

Анда, мында, ары, бери; түни, түжи; түрген, түрген; анда, мында; ээчий, деечий; анаң, мынан; бу, жыл; башкы, жыл.

499. Точкалардын ордына берилген кубулбастарды шүүлте аайынча тургузып, эрмектерди бичигер.

Бис Самарский губернияда жадаарыста, Владимир Ильич күнүн ле ... садка баратан. ... ол кингалар кычырып, керектү немелерди тетрадине бичип алатан.

Владимир Ильич кингаларды ... кычыратан. Жаңыс ла эмеш соодонуп базып аларга кычырыжын үзүп туратан. Ол бастыра жүрүмнине ... иштеген. (М. Ульянова).

Керектү сөстөр: анда, түжине ле, анайда, турумкай, эртен тура.

Кубулбастар кандый член болгонын үстине кыскарта бичигер.

500. Божодылган кубулбастарды тургузып, эрмектерди бичиир.

1. Пушкин Москвада чыккан. ... онын ада-энези жаткан.
2. 1811 жылда ол үренерге Царскосельский лицейге кирген. ... ол 1817 жылга жетире үренген. 3. 1830 жылда Пушкин Кишиневко келген, ... оны кааннын башкарузы ийген. ... ол көп үлгерлер бичиген. Кишинёвский ссылкада поэт үч жылга жуук болгон, ... оны Одессага көчүргендер.

501. Чала-была, ары-бери, ээчий-деечий, мендей-шиндей, түни-түжиле, башкун, күнүн сайын, бир катап, каа-жаада деп колболу кубулбастарла тузаланып, эрмектер тургузып бичигер.

502. Кычыраар. Карарткан сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүги, жартагар. Бичигер. Ол сөстөр эрмектин кандый члени болгонын алдыла чийү тартып көргүзеер.

Боржон Жыргалович чек уйуктап болбой жадат. Столдо лампа өчөмник жарыйт. **Өчөмник** отко төрдө радионун шил жүзи жалтырайт. Турада тым. Жаңыс ла тышкары каа-жаада көзпөккө кам-көббөлөк-

тор талырап согулгылайт. Ошон улам көзгөк талырап турат. Амыр уйку аразында кезикте сынышкадый шыпылдап салат. Боржон Жыргаловичтин кабайда балазы амыр уйуктан јат.

Ж. Канчиш

503. Сөскөлбулардан 1-кы столбикке действиенин ойин көргүскен, 2-чи столбикке јерин, 3-чи столбикке аайын көргүскен кубулбастарлу сөскөлбуларды бичигер.

Эрте тур, түргөн кычыр, ыраактан көр, јакшы үрөп, јарыкта кел, бийикте учат, эмди айт, удабас келер, јайканып басты, араайын базат, јилбүлү куучындайт, анда јүрөт, ары барды, берп келди, кече куучындаган, јаскыда шитеер.

504. «Бис агаш аразына экскурсияга јүрдис» деп темага сочинение бичигер. Бичиирде кубулбастарды тузаланыгар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Кубулбас деп нени айдар?
2. Кубулбастар учурыла эдилгенни кандый темдегин көргүзөт?
3. Кубулбастар көп сабада эрмектин кандый члени болот?
4. Тегин ле колболу кубулбастар куучын-эрмектин бөлүктөрине кандый эи-аргаларла бүдөт? Қанайда бичилет?

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери.

---

26 §. Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери керегинде жетирү.

Улантылар (*јаар, кожо*), колбоочылар (*ла, ле, је*), бөлүгештер (*ба, бе*) — куучын-эрмектин болушчы бөлүктери.

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери, алдынанг учурлу бөлүктерине көрө, лексический учуры жок болор.

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери эрмектин члендери болбос: ологго сурак тургузылбайт. Эрмекте олог куучын-эрмектинг учурлу бөлүктерице кожо турар (*кыр јаар, эне ле ада, көрдиг бе?*)

Улантылар.

✓ 27 §. Улантылар керегинде билери.

Кубулткыштардыг кебериле кожо сөсколбудагы сөстөрди колбоп турган куучын-эрмектин болушчы бөлүгин уланты деп айдар, темдектезе: *энирден ала уйуктады, сенин учун келдим*. Улантылар кубулткыштарда турган сөстөрлө кожо туруп (адалгыштарла, тооломолорло, солумаларла) жүзүн-жүүр учурларды: действиенин *је рин* (*кайдаар?* — школ *јаар* барды); өйин (*качаннан?* — *јастан ала иштеди*); аайын (*канайда?* — *жакылта аайынча иштеди*); шылтагын (*неден улам* — *көрбөгөнимнен улам аярбадым*); амадузын (*ненин учун?* — *сенин учун иштедим*) көргүзер.

505. Улантылардын болужыла колбошкон сөстөрдү көргүзүп береер. Олордын учурын жартагар.

1. Олег школдын балдарыла кожо колхозтын бригадазында иштеди. (*Е. Кошечая.*) 2. Бригаданын одузында жастан ала тудуш ла сүүнчилү тал-табыш угулат. 3. Бозуны чыкканынан ала от салбай турган кыпта тудуп азыраганда, онын су-кадыгы жакшы болот. 4. Ада-Төрөл учун жуу тушта төрөлин корулап аларга, бистин албаты бир болуп туруп чыккан (*Л. Касс.*) 5. Гвидон көзпөктөн талай жаар көрүп отырат. (*П.*) 6. Жакшы учун жаманын жетирбе. (*Кеп сөс.*)

II. Акту ак-чек жүрүмдү

Жакшы кижин болорын,

Чындык учун туружуп,

Төгүнди көмө базарын. (*Н. Верет.*)

506. Озо баштап сөс кубултар кожолтанын болужыла колбошкон сөсколбуларды, онон улантылардын болужыла колбошкон сөсколбуларды чыгара бичигер.

1. Кыпчак кичүден ала жоктуга өскөн. Ол бүдүргөн иштери учун байлардан алатан жалы: жигенинен арткан куруттын, быштактын оодыгы болгон. (*П. Куч.*) 2. Жуун божоды. Улус таркан жандылар. Өскүс-Уул отырған жеринен өрө турбады. Ол эжик жаар көрөлө айтты: «Менин комсомолго кирер күүним бар». Аймактан келген кижин ого колын сунуп айтты: «Сен бүгүнгү күннен ала партиянын солынтызы болорын». (*П. Куч.*) 3. Албаты учун туружатан ийде-күчүн кыскабайтан кижин үргүлжиге албаты-жонго мактадар... (*К. Козл.*)

507. Кычырала, тексттен озо баштап улантыла кожо туруп, действиенин жерин көргүскөн, онон — действиенин ойин, аайын, шылтагын ла амадузын көргүскөн сөсколбуларды бичигер.

1. Толуш кече аймак жаар браатканын бойым көргөм. 2. Ол күннен ала мен амырым жылытып койгом. 3. Адам бистин журтта эскиден бери тоомжылу кижинин сөзүн тыгдап отыратан. 4. Мен Кириштин адазы кем болгонун укпагам учун жикемди тырмап. айдар сөс таппай бардым. 5. Мен бери сего болуп келдим. 6. Ойроттор Боткуш жайзанла кожо жангылаарда, беш-алтузы коштой агаштарга жажынып, Эр-Жаанын келерин сакыдылар. (*С. Сур.*)

Улантылар кубулткыштын учурын быжулап жат.
Кезик улантылар бир ле кубулткышта турган, кезиги дезе эки-
үч кубулткышта турган сөстөрлө айдылар, темдектезе:

1) *керегинде* — төзөөчи кубулткышта турган сөслө: *ол керегинде куучындады*;

2) *кийнинде, үстинде, жанында, жанына, ичине, жаныла, ортозыла, аразынан, алдынан*, өскө дө улантылар энчилееси кубулткышта турган сөстөрлө айдылар: *столдын үстинде, агаштын аразында*;

3) *жетире, удура, жуук, болуп* — береечи кубулткышта турган сөслө: *городко жетире жойу барды, ого удура басты, школго жуук, сего болуп иштеди*;

4) *кожо* — өмөлөөчи кубулткышта турган сөслө: *сыйнымла кожо*;

5) *ажыра, өткүрө, кечире* — көстөөчи кубулткышта турган сөслө: *чеденди ажыра, кырды өткүрө кастылар, сууны кечире*;

6) *ары, бери, озо* — чыгытту кубулткышта турган сөслө: *городтон ары, суудан бери, ажанардан озо*;

7) *өрө, тѳмѳн* — көстөөчи ле чыгытту кубулткыштарда турган сөстөрлө: *кырды өрө чыкты, кырды тѳмѳн түйшти; үстинен тѳмѳн көрди*.

508. Кычыраар. Карарткан улантылар кандый кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылган, оорды кандый учурлу эдип турганын жартагар.

Ыраак Сибирьден бир карган крестьян кижиге Петроградка келген. Ленинди кайдагы табар деп сурап, ол оромды өрө барган. Смольныйдын жанында турган матрос оны будынан ала бажына жетире аяктап көрөлө, сурады:

«Ленинди сен кайдарга турун?» — «Мен ого бойымнын жадын-жүрүмүм керегинде куучындаарга жадым» — деп, карганак айтты. Апшыйак өрө өңдөйип алала, залдын учында турган Ленинди көрүп ийди. Ленин жаңы жадын-жүрүм керегинде, Совет жаң керегинде куучындады.

28 §. Улантылардын бүүдери.

✓ Алтай тилде *јаар, учун, улам, ала, кожо сайын, кире* (кирелү) деп улантылардан башка алдынан учурлу куучын-эрмектин өскө бөлүктөрүнө бүткөн улантылар бар. Темдектезе:

✓ 1. Бересин, өмөлөөчн, јерлесин ле чыгытту кубулткыштарда турган мензипер адалгыштардан:

а) *керегинде* (ол *керегинде* куучындады);

б) *ўстинде, ўстине, ўстинен* (столдын *ўстинде* јадыры);

в) *алдыла, алдында, алдынан, алдына* (столдын *алдыла* өтти); *А.К* *С.К* *У.К*

г) *тужына, тужында, тужынан* (бала *тужында* болгон);

д) *јанына, јаныла, јанында, јанынан* ла оной до өскө (јолдын *јанында* турды).

✓ 2. Кубулбастардан:

удура, өрө, төмөн, ары, бери, озо, јуук ла оной до өскө (сеге *удура* барды, ого *јуук* басты; кырды *өрө* чыкты, кырды *төмөн* түшти).

✓ 3. Глаголдордог:

ажыра, кечире, өткүре, јетире, болуп ла оной до өскө (сеге *јетире*, кырды *ажыра*, стенин *өткүре*, јолды *кечире*).

509. Кычыраар. Улантылар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнө бүткөнін јартагар.

Булут *өткүре* биске күй чалыды. 2. Телекейдн *ўстинде* јайым ла ырысту јаткан албаты бар деп, Юлиус Фучик билп турган. 3. Революциядаг *озо* алтай албаты түрөнгиде јаткан. 4. Адазын ла албатынын өскө дө өштүлерин јаргылаарда, Павлик туруп, озор *керегинде* билгенин куучында берген. 5. Кижилик Айга ла өскө дө планеталарга учуп чыгарга удааннаг *бери* амадаган. Бу амадунын јенүлерин эмдиги өйдө Айга јетире учуп турган космический керептер јарт керелейт. 6. Телекейдн *ўстинде* албаты амыр-энчү

учун тартыжат. 7. Бир катап кышкы соок күнде агаш аразынан чыгып келдим. Төнгөн өрө бир чанак будак тарткан ат браатканын мен көрдим. (Н.)

510. Улантылу сөстөрди колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичип алыгар. Улантылар кандый куучын-эрмектин бөлүгинен бүткенин жартагар.

Көргүзү: *Тоннага жетире аладылар.*

1. Кит өлтүрер анчылар кажы ла киттег жууны он тоннадан одус тоннага жетире аладылар. 2. Нөкөрлөр ортозында жөп жок болзо, керектери бүтпес. (Кеп сөс.) 3. Кадын суузын кечире темир күр салынды. 4. Түк кийимди ич жанынан марля өткүрө гладить эдер. 5. Адыжок будынын жанында боро күчүктерди сыймап көрди. Күчүктердин ордына соокко тонуп калган буды тудулды. (П. Куч.) 6. Ак жерде төг турды, айландыра талай эмтир, төг үстинде сок жагыс жажыл дуб бар эмтир. (П.) 7. Бозом энирде көзнөк алдында үч кыс күдели иирип отырды. (П.) 8. Күски соок туман өткүрө Смольный айдары жок улу-кееп болуп көрүнди. (Л. Савельев.)

Улантыларла кожо турган сөстөрдin кубулткыжын көргүзеер.

511. Улантыларла кожо турган сөстөрди көргүзү аайынча чыгара бичигер. Олордын учурын жартагар.

Көргүзү. *Баштаганынан ала.*

1. 1. Уренип баштаганынан ала Олег общественный иштерди јилбиркеп бүдүретен. (Е. Кош.) 2. Амыраар күнде сеге болуп иштедим. 3. Бүрүңкүй, көк-боро булуттардын ортозынан кенетийин чичке чаңкыр тегери көрүнерде, Мугаров сүүне берди. (Л. Линьк.) 4. Ак-байканын јайылткан кереп талайла јүзет. Ортолыктын тууразыла, јаан городтын јаныла ичкерлеп түрген баратты. (П).

II. Школдын ичинде сүрекей тым болгон, Сережанын кажы ла алтамы жагыс ла туранын ичинде угулып турган эмес, бастыра городто до угулып тургандый деп билдирген... (А. Фадеев).

Уланты адалгышка көчкөн эренисле кожо база турар: *келгенинен бери, барардан озо.*

512. Кычыраар. Карарткан сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгү, жартагар.

1. «Эзен болзын, нөкөрлөр! — деп, Тарас козактарга ўстиненг **төмөн** кыйгырып турды. — Мени эске алынып жүреер, эзенде ле жаскыда **бери** база келип, жакшынак жыргап алаар». (Г) 2. **Төмөн** абралу аттар келетти. 3. **Жастан бери** күн айаспады. 4. Слер, жакшынак эжелер, **кожо** барарга тергенеер... (П.) 5. **Ўренчиктер** ўредүчиле **кожо** городко экскурсияга жүрдилер. 6. **Ўске** уймалган кийимди **озо** бензинле арчып, оныг кийинде јунар. 7. Ажанарга столго ээзи ончозынанг **озо** отырар, је ажанарын дезе айылчылар баштаган кийинде баштаар. 8. Каруулчык **ары** болордо, Вова оног көзін албай, склад јаар жүгүрди. (С. Самс.) 9. Жорыкчылар күрденг **ары** јойу бардылар.

513. Озо баштап сөстөри тегин улантыларла колбошкон сөс-колбуларды, оног куучын-эрмектин өскө бөлүктеринен бүткен улантыларла колбошкон сөсколбуларды чыгара бичигер. Улантылар куучын-эрмектин кандый бөлүктерин колбоп турганын, олардын кубулткыжын жартагар.

1. Удура соккон серүүн эзин бышкан јиллек јыдыла **кожо** чагана јыдын экелди... 2. Артыбаштын јалангында **ўч** коноктын туркунына уулын сакып, баатыр **ўч** сабарын көдүрбеди. 3. **Ўч** түшке ле түнге улай сабарынын алдына јаан көлдинг — Алтын-Көлдинг жарык суузы агып түүлди. 4. Арт-учында, Сартакпай **элбек** чөлдө уулын көрди, ого удура барала, сүүнген бойы кучактады. 5. Кайыр туулар бажынанг көчкөлдөнип кар түшкенде, энг јалтанбас, күчтү кижн ыраак јолго тидинбейтен. 6. Кесн јараш Алтайда чанкыр тайга колтыгында амыр-энчү јуртап јаткан Сартакпай баатырдаг болуш сурап, мен барадым. (К. Козл.)

514. Кычыраар. Улантылу сөстөрдиг учурын, кубулткыжын жартагар. Сөсколбулар ла эрмектер бичигер.

Сен кире болор, он час кире иштеди; бир частын бажында келер, столмонунг бажында.

515. Башка-башка кубулткышта турган сөстөргө улантылар кожуп бичигер.

Јолдын ... , түнүктин ... , ўстиненг ... , ўредү ....

516. Кычыраар. Улантылар куучын-эрмектин кандый бөлүгүнөн бүткөн, олорло кожо айдылган сөстөр кандый кубулткышта, эрмектин кандый члени, тартагар.

Кату күндөр тужында
Карган најым сен болдын!
Қарагай ортодо журтта
Мени жаңыскан сакыйдын.
Көзнөк алдына отырып,
Көөркий, санаага алдырдын,
Чырышталган сабарларыңла
Араайын түйп отырдын,
Уидылып калган парата өткүрө
Ыраак жолды аяктайдын,
Эрикчил жүрүмди сананып,
Кунугып калган турадын.

(А. Пушкин.)

517. Берилген сөстөргө шүүлте аайынча улантылар кожуп, сөс-колбулар бүдүрип бичигер.

Көргүзү. Айга жетире учтылар.

Ай, уч; көзнөк, көр; жирме, тооло; энгир, нште; энем, бар; ол, удур, сен, бар; марля, гладить эт.

Эки сөсколбула жарган эрмектер сананып бичигер.

518. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Улантыларла кожо айдылган сөстөр эрмектин кандый члени болгонун тартагар.

1. Жакшы учун жаманын жетирбе. (Кеп сөс.) 2. Карганак докладтын учун жетире укпай, жана берди. 3. «Пролетарский айалга» деп статьяны Ленин Емельяновтордын сарайынын үстүндө жадып бичиген. (3. Воскр.) 4. Кичинек тужумда таадамла кожо бого куштар айдап келип туратаныс. (С. Мирер.) 5. Кадын суу айдып турды: «Сенин берген болужыңла буудагы жок жалаң жерде Бий эжем-ле биригеле, тенгис жар агып жадым».

519. Божодылган запятойлорды тургузып бичигер. Улантылар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле кожо турганын тартагар.

1. Түргөн Чуйдын оозында чанкыр туунын эдегинде чадыр айылда баатыр удааннан бери журтап жаткан. 2. Тан атканча

от јанында топшуур үни жыгырады жаан најы керегинде топшуурчылар кайлап турды. Уулыгарды мен көрдим ол жолдон эмиш аскаан эмитир үч-төрт күннин бажында Артыбашка једин келер. (К. Козл.) 4. Кадын суузын кечире јаткан кўрәс улус өдүп барганда, Сартаклайды эске алышып јакшы сөстөрлө оны айдат.

Сурактар ла јакылтактар.

1. Уланты деп нени айдар? Куучын-эрмектин учурлу бөлүктөрүн адан, темдектеп беригер.

2. Улантылар кубулткыштарда турган сөстөрлө кожо нени көргүзөр? Темдек берер.

3. Мензилер адалгыштардан бүткен улантылар сананын табаар. Олор кандый кубулткышта турган сөстөрлө айдылар?

4. Береечи кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылган улантылар сананын табаар, олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөрине бүткен, јартагар.

5. Өмөлөөчи кубулткышта турган сөстөрлө кандый уланты айдылар?

6. *Ажыра, өткүрө, кечире* деп улантылар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрине бүткен. Олор кандый кубулткышта турган сөстөрлө айдылар?

7. Чыгытту кубулткышта турган сөстөрлө кожо айдылган улантыларды айдып берер.

8. *Өрө, төмөн* деп улантылар кандый кубулткышта турган сөстөрлө айдылар?

9. Кандый кубулткышта турган сөстөр улантыларла кожо айдылып, кубулткыш кожолта алынбас. Темдек берер.

Колбоочылар.

29 §. Колбоочылар керегинде билери.

Укташ члендерди ле колболу эрмектин бөлүктөрүн бириктирип турган куучын-эрмектин болушчы бөлүгүн колбоочы деп айдар, темдектезе: *Төжөк лө тон ортозы жылыган. (П. Куч.) Күн ашпаган, је агаи аразында карануй.*

Колбоочылар бүдүмиле тегин ле колболу болот: бир сөстөн тургандары (*ла, ле, да, та, те, эмезе, деп*) — тегин, эки эмезе үч сөстөн тургандары (*онын учун, ненин учун дезе*) — колболу.

520. Кычыраар. Колбоочылардын кажылары эрмектин укташ члендерин, кажылары колболу эрмектердин бөлүктөрүн бириктирет, айдып береер.

1. Кей ару, је соок. 2. Эңирде ургун, је жылу жанмыр жаады. 3. Карабаштын ооружы бүгүн жазылган, је энеси оны ишке божотподы. (Л. Кок.) 4. Бирде булуттар айды бүркеп ийет, бирде ай жерди жарыдып ийет. 5. Айдын түндө жайлуунун жиптери жаантайын кечүдө эмесе айылдардын төрүндө акта жуулыжып алала, кожоңдожып туратан. (Л. Кок.) 6. Кичемкей айлынан писмолорды көп алып турган, је бойы ас бичип турды. (П. Куч.)

521. Озо баштап тегин колбоочылу эрмектерди, онон колболу колбоочылу эрмектерди бичигер. Колбоочылар нени бириктирип турганын айдып береер.

1. Мен слердин суракты бүдүрүп болбозым, је слерди качан да таштабазым. (П. Куч.) 2. Кичемкей эмди тракла көп катан жүрди, темир жолго көп түк, эт, тере жетирип, темир жолдоң дезе ойто колхозторго жүзүн-жүүр товарлар тартып жүрди. 3. Машиналар эмди араайын сыймадангылап браат, ненин учун дезе көлөсөлөр тошко чек ле чана. (Каин.) 4. Кичемкей жерде чалкойто жадын, койу жыдыстарды көрүн турган, је онын көзине жылды көрүнбейт. (П. Куч.) 5. Карган Иркин бойында санады: «Колхозчылар бир тушта сууны алтын аяктаң ичин турар деп, жаан улус чын айткан. Ол бй келет». (П. Куч.) 6. Ол тушта Карчага колхозтын бир койын сойып жиген, онын учун оны судка берерге санагандар. Эптешкенов адаанына кирип, айрып алган. (П. Куч.).

✓ Колбоочылар эки бөлүккө бөлинет: табышкан (ла, ле, да, де, та, те, эмесе, је, бирде ле о. б.) камаанду (деп, онын учун, ненин учун дезе о. б.)

Табышкан колбоочылардын кезиги укташ члендерди бириктирер (Түкөш ле Экей көрүктөп жүргөн), кезиги дезе укташ члендерди эмесе эрмектерди бириктирер (Суу тайыс, је түргөн. Каан күндөр туратан, эмесе улай ла жанмыр жаайтан).

Камаанду колбоочылар колболу эрмектин бөлүктөрүн бириктирер (Аш жакшы бүтсін деп, колхозчылар жерди удобрять эдет.)

30 §. Табышкан колбоочылар.

Табышкан колбоочылар учурыла база үч бөлүккө бөлинет:

- 1) бириктирөөчү: *ла, ле, ло, лө, да, де, до, дө, та, те, то, тө;*
- 2) удурлаштыраачы: *је, дезе;*
- 3) үлөштүрөөчү: *эмезе, бирде.*

522. Кычыраар. Табышкан колбоочылар нени бириктирип турганын ла учурыла кандый группага келижиپ турганын айдып береер.

1. Албаты жылдыстарга учуп барары жанынан мун жылдардын туркунына амадаган. Жебрен өйдөгү албаты бу керегинде легендалар ла чөрчөктөр чүмдеп туратан. 2. Учуп тушта космонавттар тенгистер ле кургак жерлер, ортолыктар ла суулар көргөндөр. 3. Карагайдын чочогойлоры жерде де бар, је олордын үрендери какталып калат. Уренге керектү чочогойлорды карагайга чыгып алганы артык. 4. Уроктор белетеерге отырзаң, лампа эмезе көз-нөк сол жанында болор учурлу. 5. Ар-бүткеннинг газы — баазы женил одыру. Ол күйгенде ыш та, күл де артпайт.

✓ Колбоочыларла бириккен члендердин ле колболу эрмектердин бөлүктеринин ортозында запятой бар ба, жок по, аярып көрөөр.

1. *Ла, ле* колбоочыла бириккен укташ члендердин ортозында запятой турбас, темдектезе: *Уренчик көзнөк алдына кайың ла мөш отыргысты.*

2. *Да, де* колбоочылардын кийнинде запятой турар, је калганчы колбоочынын кийнинде турбас, темдектезе: *Бистин жерде карагай да, чиби де, мөш тө өзүп јат.*

3. *База, эмезе* деп колбоочыларла бириккен укташ члендердин ортозында запятой турбас. Бу колбоочылар колболу эрмектин бөлүктерин бириктирзе, олордын алдында запятой турар, темдектезе: *Киного Валя база Чечек жүргендер. Салкын соккон, база јааш јааган.*

4. *Дезе, је, бирде* деп колбоочылардын алдында качан да болзо запятой турар, темдектезе:

1. *Абрадагы кош уур эмес те болзо, је Куу сан өрө ууланат, кедер Рак кайра тескерлейт. (Кр.)* 2) *Кандый да барин өскө јер-*

лерге барып келгенине мактанып, нөкөрине куучындады: **бирде** мында соок, **бирде** сүрекей изү, **бирде** күн булуттарга жазынат, **бирде** өйинен өткүрө чалып турат. Анда мындай эмес, рай ошкош эмей. (Кр.)

523. Божодылган запятойлорды тургузып бичигер. Укташ члендерди бириктирген колбоочылардын алдыла бир чийү, колболу эрмектердин бөлүктөрүн бириктирген колбоочылардын алдыла эки чийү тартаар.

1. Володя куучынчы болгон же кереги жок неме керегинде көп куучындабайтан. (Веретени.) 2. Немецтер Саша Чекалинди узак шылагандар же Саша унчукпаган. 3. Жалбрактар койу да жараш та болгонына мактаныжып, мынайда эзндерге айдышты: «Бу өзөктин чүми бис болгоны чын эмес пе? Бистен улам агаш кен, жараш, барбак, быыраш...» — «Тазылдар кургай бергежин, агаш та слер де жок болорыгар» — деп, ологго төмөртинен каруузын бердилер. (Кр.) 4. Бөрү тамагына соок туруп, карылды. Ол унчугуп та тынып та болбой барды. (Кр.) 5. Кижин канча да жашту болзо — беш те бежен де, ого качан да болзо эненин эркезин, ажарузы керек. (3. Воскр.)

31 §. Табышкан колбоочылардын чын бичилери.

524. Кычыраар. Да, де, та, те колбоочылар укташ кандый члендерди бириктиргенин айдып, олардын туйук табыштарынын чын бичилер ээжизин тартаар.

1. Орой энгир. Журт амырап жат. Бүркүзүн жок үкпек туралар да, содон айылдар да туш-башка чачылып калган анаар ла тургулап жат. Ором до, огород то жок. Журттын жери балкаштанбаган да, өтөксигеген де. 2. Көбөлөк арык та, сырасак та бүдүмдү болзо, же чыйрак уулчак болгон. 3. Жопром чаазынды да, карандашты да таап болбой жүрөтөн. 4. Жугуш аткыр да, бөкө дө кижин болгон.

525. Божодылган запятойлорды тургузып бичигер. Колбоочылардын үндү табыштарынын чын бичилер ээжизин айдып берер.

1. Бистин жерде жөдрө до беле де боронот то агаш жинлек те өзөт. 2. Өзөклө шуулап аккан суу да бүрлериле шылырашкан

агаштар да Санатка сананарга чаптык этпедилен. (С. Сур.)
3. Миллиондор тоолу советский улус јердинг ўстинде ле јердинг алдында талайларда ла сууларда суунын алдында ла кейде тўштўк чўлдўрдў лў тўндўк тундраларда кўнўн сайын эрчимдў иштегилеп јат. 4. Кеен јаландарда ла кобыларда кызыл кўк лў сары ўнгдў јўзўн-јўўр чечектер ўзўт.

Калганчы эрмекте лў деп колбоочы учурыла нени кўргўзет, јартагар.

526. Скобкаларды ачып, эрмектерди бичигер.

1. Аш (та), эт (те), сарју (да) — кижининг јўрўминне керектў немелер. Аш (та), эт (те), сарју (да) кандый ла витаминдер бар.
2. А. Николаев (ле) П. Попович — кижиликтинг историясында баштапкы групповой космический учуш ўткўрген космонавттар. Космонавттардын школында П. Попович А. Николаев (ле) кожо ўренген. 2. Маркс (ла) Энгельс сўрекей јуук најылар болгон. Энгельс бойынын бастыра иштерин Маркс (ла) јўптўжип бичиген.
3. Улу пролетарский писатель М. Горький албатынын улу башчызы Ленин (ле) туштажып, албатынын јадын-јўрўмин јегилтери керегинде куучындажып туратан.

527. Тегин эрмектерди табышкан колбоочыларла бириктирип, колболу эрмектер бўдўрип бичигер.

1. Кўн кырдын ары јанынан кўрўнип келди. Агаш аразында карануй. 2. Кара булут тенгерини бўркеп ийдн. Јагмыр јаабайт. 3. Кече кере тўжинне јагмыр жааган. Бўгўн эртен турадан ала кўн чалыйт. 4. Кар јетире кайылгалак. Кара таандар једип келген. 5. Јагмыр жаап келет. Кўн айаза берет. 6. Амыр јайгы каникулда адазына кой кабырышкан. Эмди школго барар ўй јеткен. Эртен адазы ого ат берер. Ол Караголго тайгала барар. (Демч.)

32 §. Камаанду колбоочылар.

Камаанду колбоочылар мындый болор:

1. Амадузын кўргўзеечи (Малы јакшы кыштазын деп, колхозчылар кўп ўлўн эдиш алат).

2. Шылтагын кўргўзеечи (Пўтўк Кўўкти мактаган, ненинг учун дезе Кўўк Пўтўкти мактаган). (Кр.)

528. Камаанду колбоочылар нени көргүзүп турганын айдып береер.

1. Оштунинг солдаттары Гаврошты көрүп ийеле, аткылаар болор деп, баррикадада тургандар бир де учукпайдылар. 2. Балдар экскурсияга барып болбодылар, ненин учун дезе бүгүн жаңмыр жааган. 3. Кичемкей айылдап келбей жат деп, энеси оны көп катап каарып турган. (П. Куч.) 4. Кичемкей сүрекей тын аштап турган, онын улам бажы да оорый берди. (П. Куч.) 5. Ол бу түнде уйуктап болбоды, ненин учун дезе көстинг жыкпыктары торт ло кадып калгандый, көстинг ичине дезе кумак уруп салгандый болды. (П. Куч.) 6. Төрөөндөр тушташпас та, бой-бойлорын танышпас та боло берген, онын учун мен шыралай-боролой кажызына ла айылдап турум. (С. Сур.)

Бөлүктери камаанду колбоочыларла бириккен колболу эрмектерде запятойдын турган жерине ажару салаар.

Деп, деген колбоочынын кийинде запятой турар:

Ваняны балдардын туразына алзын деп, батареянын командири оны тылга ийген.

Онын учун, онын улам деп колбоочылардын алдында запятой турар. Күреште маргаанды Ирбизек алган, онын учун жери-журтынын албатызы оны мактап кожондоор болды.

Ненин учун дезе деп колбоочынын алдында запятой турар. Толдой Чадакла жуулажып, онын черүзин кырган, же Чадакты өлтүрүп болбогон, ненин учун дезе Чадак бастыра бойы көбүк кийимдүү болгон.

Ажару. Деп деген колбоочынын ла глагол-айдылаачынын ортозында сөстөр жок болзо, бу колбоочынын кийинде запятой турбас. «Коркыбай ичкери бас, Ирбизек, кожо пөкөрлөрин бар деп ижен» — Ирбизектин пөкөрлөри айдышты

529. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Колбоочылар учурыла нени көргүзүп турганын үстине кыскарта бичигер.

1. Эзен жүрерде, Кургунчы сүрекей аңчы кижиге болгон учун онын үйи жаан окту кырлу мылтыкты садыжып та, сурап та келген улуска бербеген. Адазынын мылтыгы уулына кереес болуп артып калзын деп ол сананып жүрөтөн. 2. Эски суактарды жазаар

4. *Беди* деген суракту бөлүгөш качан да болзо ббуквадан башталып бичилер: *айткан беди, барган беди, келер беди, келбес беди.*

5. *Чылап, чилеп* деген түндөштүрер бөлүгөштердин үндү табыштарынын чын бичилери оордын алдында турган сөстөрдүн үндү табыштарынан камаанду: кату үндү табышту сөстөрдүн кийининде *чылап* бичилер, жымжак үндү табышту сөстөрдүн кийининде *чилеп* бичилер, темдектезе: *ан чылап, көрүк чилеп.*

6. *Эмей, ине, беди, эмес* деген бөлүгөштер эрмекте айдылаачынын кийининде турза, жүзүнүн кожулталарын алынып турар, темдектезе: *Мен кинога барар эмейим. Сен оны көргөн инен* *Лайгыда сен колхозко болушкан бедиң? Мен ойногон эмезим.*

Ајару. 1. Эрмекте *ла, ле* деп бөлүгөштерди андый ок колбоочылардан ылгаштырар керек, түндөгөр: 1) *Ленька кузницага кунун ле келип туратан.* (*Ле* — бөлүгөш) 2) *Кызып калган косторды ла көрүкти ол јилбиркеп көрөтөн.*

2. Такып айдылган *да, де, та, те* бөлүгөштер бириктиреечи колбоочынын учурин алынат, темдектезе: *Кузнец Степаннын күчтү колынан темир де жымжай берет.* (*Де* — бөлүгөш) *Степан өбөгөн кызыган темирди чөйп те, бүктеп те ийет.* (*Те* — колбоочы).

3. *Ла, ле, да, де, та, те* деп колбоочылар ла бөлүгөштерди кожулталардан база ылгаштырар керек, түндөгөр. *Ару коларткышла арчынар керек.* (*Ла* — кожулта). *Олег уулым ла Гриша нөкөрлөр болгон.* (*Ла* — колбоочы) *Олегтин нөкөри Гриша ла болгон.* (*Ла* — бөлүгөш).

533. Скобкада берилген сөстөрдү јаба бичиир бе, башка бичиир бе, јартап алала, эрмектерди бичигер.

1. Тоозынду јол (до) аттардын туйгактары алыс тибирежет. 2. Совет јаннан озо Туулу Алтайда јакшы јазалду јол (до) јок болгон. 3. Женька бир (де) Алёшанын, бир (де) Нюранын кийиниче барып, бир (де) мешке таппай турды. (*Н. Ник.*) 4. Кукуруза көп јерде эт (те), сүт (те), сарју (да), творог (то), каймак (та), јымыртка (да) көп. 5. Белок эт (те), сүт (те), творог (то), јымыртка (да) бар. 6. Кеткин куштар јаскыда јылу јерден учуп јанганда элбек талайларды, бийик кырларды (ла) ээн чөлдөрлү өдүп келет. Оордын кезиги мөңкү кырларды (ла) учуп өткөнчө чагы чыгып, өлгилеп калат.

534. Кычырып, бөлүгештердин учурын жартагар. Олордын үндү ле туйук табыштарынын чын бичилер ээжизин айдып бериер.

I. 1. Карын каан бололо, албаты-жон колхозко до, эки-жаңызына да өлгөн эди алды ине. Эмди обоонун жаңыс ла тартыжы арткан. Былтыр тракторло тартарда, жер эрү бололо, чанактын алдына кыранын жөндөри кептелген. Обоо ары да эмес, бери де эмес тура берген. 2. Эмди колдо-белде көп чыдым бар эмес, чалгынын курчыла ла аргаданар. Азыйда Черткиш га жерди күн кырдың бажына чылбыр бажы отырып жүрерге жетире чаап койотон. Онон бойынын өлгөн чабар. Эңирде бозуга жаш өлгөн бө эмезе үч күн одыратан будак па жүктөнп экелетен. Арыш-чылаш деп немс бар деп билбейтен де... (Каинч.)

II. Эл-телекейди эбирип те жүрзөм,
Эне журтыма ойто ло келедим.
Эңмектеп ашкан жабыс бозогом.
Эңчейгенче каруузып алтаарым.
Алдында эмди жаш уулчак эмес,
Ак жарыкты көргөн эр келди.
Телекей меге тапчы эмес,
Жаш өйиме жүрегим экелди...

(А. Адаров.)

535. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Бөлүгештер кожолта учурды сөскө бө, эрмекке бе алындырып турганын жартагар.

1. Сүүнөр бу ашты жаантайын ла кузук ч...п чертип жүрер эмезе тегине ле балбара чайнап браадар. (Каинч) 2. Качан темир аттын ичи кызып, жүрек согужы көптөй бергенде, Кичемкей оны токтодып ийеле, чакпынду Чуйдан б..., күркүрөп аккан Айкулактан ..а сабатка толтыра суу экелип, чыйрак бутту темир адын сугарып алатан. (П. Куч.) 3. Кичемкей курын бектеп курчанала, бөрүгүн жазап кийеле басты. Же беш-алты алтам базала, кенетийин онын тонынан кем ..е туткандый тура түшти. Ого кеминг ..е карып айткан сөзи угулгандый болды: «Сен кайда барып жадын? Сени бу ишке комсомол көстөгөн эмес ..е? Сен кандый да уур керектен жана баспазына олор бүтпей кайтты...» (П. Куч.) 4. Карганнын суу ч...п урулып турган эрмегине чаптык этпеске колхозчылар экиден-үчтен келип, жажыл торко өлгөгө отыргылап алдылар.

4. *Беди* деген суракту бөлүгөш качан да болзо *б*букваданг башталып бичилер: *айткан беди, барган беди, келер беди, келбес беди.*

5. *Чылап, чилеп* деген түндөштүрер бөлүгөштердин үндү табыштарынын чын бичилери оордын алдында турган сөстөрдүн үндү табыштарынан камаанду: кату үндү табышту сөстөрдүн кийинде *чылап* бичилер, жымжак үндү табышту сөстөрдүн кийинде *чилеп* бичилер, темдектезе: *ан чылап, көрүк чилеп.*

6. *Эмей, ине, беде, эмес* деген бөлүгөштер эрмекте айдылаачынын кийинде турза, жүзүнүн кожулталарын алынып турар, темдектезе: *Мен кинога бирар эмейим. Сен оны көргөн инен* *Лайгыда сен колхозко болушкан бедин? Мен ойногон эмезим.*

Ажару. 1. Эрмекте *ла, ле* деп бөлүгөштерди андый ок колбоочылардан ылгаштырар керек, түндөгөр: 1) *Ленька кузницага күнүн ле келип туратан. (Ле — бөлүгөш)* 2) *Кызып калган косторды ла көрүкти ол жылбиркеп көрөтөн.*

2. Такып айдылган *да, де, та, те* бөлүгөштер бириктиреечи колбоочынын учурын алынат, темдектезе: *Кузнец Степаннын күчтү колынан темир де жымжай берет. (Де — бөлүгөш)* *Степан өбөгөн кызыган темирди чөйп те, бүктеп те ийет. (Те — колбоочы).*

3. *Ла, ле, да, де, та, те* деп колбоочылар ла бөлүгөштерди кожулталардан база ылгаштырар керек, түндөгөр. *Ару коларткышла арчынар керек. (Ла — кожупта).* *Олег уулым м Гриша нөкөрлөр болгон. (Ла — колбоочы)* *Олегтин нөкөри Гриша ла болгон. (Ла — бөлүгөш).*

533. Скобкада берилген сөстөрдү жаба бичиир бе, башка бичиир бе, жартап алаала, эрмектерди бичигер.

1. Тоозынду јол (до) аттардын туйгактары алыс тибирежет. 2. Совет јаннан озо Туулу Алтайда јакшы јазалду јол (до) јок болгон. 3. Женька бир (де) Алёшанын, бир (де) Нюранын кийинче барын, бир (де) мешке таппай турды. (*Н. Ник.*) 4. Кукуруза көп јерде эт (те), сүт (те), сарју (да), творог (то), каймак (та), јымыртка (да) көп. 5. Белок эт (те), сүт (те), творог (то), јымыртка (да) бар. 6. Кеткин куштар јаскыда јылу јерден учуп јанганда элбек талайларды, бийик кырларды (ла) ээн чөлдөрдү өдүп келет. Оордын кезиги мөңкү кырларды (ла) учуп өткөнчө чагы чыгып, өлгилеп калат.

534. Кычырып, бөлүгештердин учурын жартагар. Олордын үндү ле туйук табыштарынын чын бичилер ээжизин айдып беперер.

I. 1. Карын каанг бололо, албаты-жон колхозко до, эки-жангызына да өлөң эдип алды ине. Эмди обоонунг жангыс ла тартыжы арткан. Былтыр тракторло тартарда, жер эрү бололо, чанактын алдына кыранын жөнгдөри кептелген. Обоо ары да эмес, бери де эмес тура берген. 2. Эмди колдо-белде көп чыдым бар эмес, чалгынын курчылга ла аргаданар. Азыйда Черткин га жерди күн кырдын бажына чылбыр бажы отырып жүрерге жетире чаан койотон. Ононг бойынын өлөңүн чабар. Эңирде бозуга жан өлөң бө эмезе үч күн одыратан будак па жүктөнп экелетен. Арыш-чылаш деп неме бар деп билбейтен де... (Каинч.)

II. Эл-телекейди эбирип те жүрзем,
Эне журтыма ойто ло келедим.
Эгмектеп ашкан жабыс бозогом.
Энчейгенче каруузып алтаарым.
Алдыңда эмди жаш уулчак эмес,
Ак жарыкты көргөн эр келди.
Телекей меге тапчы эмес,
Жаш ойниме жүрегим экелди...

(А. Адаров.)

535. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Бөлүгештер кожулга учурды сөскө бө, эрмекке бе алындырып турганын жартагар.

I. Сүүнер бу ашты жаантайын ла кузук ч...п чертип жүрер эмезе тегине ле балбара чайнап браадар. (Каинч) 2. Качан темир аттынг ичи кызып, жүрек согужы көптөй бергенде, Кичемкей оны токтодып ийелс, чакпынду Чуйдан б... күркүрөп аккан Айкулактаг...а сабатка толтыра суу экелип, чыйрак бутту темир адын сугарып алатан. (II. Куч.) 3. Кичемкей курын бектеп курчанала, бөрүгүн жазап кийеле басты. Же беш-алты алтам базала, кенетийин онын тонынаг кем ле туткандый тура түшти. Ого кемнин ле карып айткан сөзи угулгандый болды: «Сен кайда барып жадын? Сени бу ишке комсомол көстөгөн эмес ле? Сен кандый да уур керектен жана баспазына олор бүтпей кайгты...» (II. Куч.) 4. Карганнын суу ч...п урулып турган эрмегине чаптык этпеске колхозчылар экиден-үчтен келип, жажыл торко өлөңгө отыргылап алдылар.

5. Өскүс-Уул, качан да айтпас учурлу сөзүн айдып ийген ч.л.п, аргазын таппай, эрди тырлажып турган неме ч.л.п, кыймыкта-нып турды. (П. Куч.)

536. Кычырып, кажы ла сөсти куучын-эрмектин бөлүктөрине ылгагар.

Пехотинецтер.

Бистин пехотинецтер — төс жуучылдар. Олор жогынан жеңүү де жок.

Самолёт бомбаны чачып, ойто уча берер, танк жолды салып береле, жүре берер. Пехотинецтер кажы ла тураны алып, кайда ла жажынып калган өштүни таап алат.

Пехотинецтер келип, окоптор казып, ичкери барарга жакару сакыйт. Олор жууда өлүмнөн де жалтанбас. Олордун пулеметтору бойындын жеринде, патрондоры мылтыктарында, гранаттары дөзө колында белең.

(Л. Кассиль.)

537. Кычырала, изложение бичиирге белетенигер.

Мөш.

Мөш тайганын тындуларын азырайт.

Күскиде көрүк мөшкө чыгып, жаагына толтыра сай жууп алала, уйаларына апарып сугуп, кышка белетенет. Кузукты кышка тарал да белетейт.

Айу уйуктаар алдында жакшы семирп аларга күскиде мөшкө чыгып, онын бажын сындырала, тобогону чайнап, сайын жийт.

Мөштө кузук бүтпеген жыл тайгада таралдын да, көрүктүн де үнү угулбай барат. Будактарда жаңыс ла көктөштөрдүн чыйкыла-дашканы ла томыртканын ачыңчылу үндөнгөнү угулат.

Торолуп калган тийиндер курсагын бедреп жүрө бередилер, кушкантар кырлар ажыра учуп баргылайт, олорды ээний казыр киш барат. Ач айулар кышкыда уйаларында жатпайт, тайгада баскындап, тамаштарын ужыдып алгылайт.

Мөштө кузук бүдөр-бүтпезин аңчылар көрүктөрдөгү билип алат: көрүктөрдүн уйаларында сегис килограммнын ордына

он—он беш килограмм кузук болзо, келер жылда мөштө кузук бүтпөс. Кузук бүтпөзүн көрүк ажындыра сезеле, азыгын келер жылга белетеп алат.

Сурактар ла жакытталар.

1. Бөлүгөштөр деп нени айдар? Бөлүгөштөрдү колбоочыла, улантыларла түндөгөр: омордун түнөйүн ле башказын жартагар.

2. Бөлүгөштөр учурыла канча бөлүккө бөлінет? Темдек береер.

3. *Ба, бе, да, де* деген бөлүгөштөрдүн туйук табыштарынын чын бичилерин жартагар. Темдек береер.

4. *Ла, ле, ба, бе, да, де* деген бөлүгөштөрдүн үндү табыштарынын чын бичилерин жартап темдек береер.

5. *Ла, ле, да, де* деген бөлүгөштөрдү куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнөн ылгаштырар керек, жартагар. Темдек береер.

6. Түнөй бөлүгөштөрдү ле колбоочыларды канайда ылгаштырар? Темдектер беригер.

7. Кандый кубулткыштардын кожулталары бөлүгөштөр ле колбоочыларга түнөй, оморды канайып ылгаштырар? Темдектер беригер.

Кыйгылулар.

35 §. Кыйгылулар керегинде билери.

538. Кычыраар. Кижинин чочыганын, сүүнгенин, ачынганын, кайкаганын көргүскөн сөстөрдү табаар.

1) «Эх, жаңы-жаңы жылдыстарды мен ачатан болзом!» — деп, Кирюша жаантайын сананат. (*Ю. Яковл.*) 2) Кала-ак, Баржымай, кой балазыла жогыла. (*Л. Кок.*)

Јүзүн-јүүр сезимдерди көргүскөн куучын-эрмектин аңылу бөлүгүн кыйгылу деп айдар.

Ненин-ненин үнине, табыжына өткөнгөнүн көргүскөн сөстөр база кыйгылулар болор: *ха-ха-ха, мөө-мөө, јиип-јиип.*

Такын айдылып бүткөн колболу кыйгылулар чийүчөк ажыра бичилер: *так-так, как-как.*

Кыйгылулардын кийнинде запятой эмезе кый темдек турар, кый темдектин кийниндеги сөс жаан буквадан бичилер: *Эй! Капшай бери бассан. Эй сен кажы јердин кижизи?*

539. Эрмектерди кычырып, кыйгылуларды көргүзүп береер.

1. Эйт-эйт, сен нени айдазың, уулым! (П. Куч.) 2. Ба-таа! Мында кандый көң улус жуулган. 3. Ой-ой, түндө жоткон болуп, карагайларды тазылыла кодоруп жыгатын туру. 4. Эх, агаш аразында кандый жакшы! (М.-С.) 5. Эй! Менле коштой отыр, најым. (Н.) 6. Ой, Петр Иванович, будыма базып ийдесер. (Г.) 7. О жайла, бүгүн жаңмыр болотон эмтир! 8. Батаа, бу Карманның кейини угуп отырганча каранүй торт кирип калган эмтир ине! (Л. Кок.) 9. Ой-ой, мынызы канайып барды? (П. Куч.) 10. Күзүңги шын-шын-шын! (П.).

Кыйгылуларды көп сабада куучындашканда тузаланып жадылар. Олор эрмектин бажында турар, жүзүн-жүүр учуры кижинин үйүнөн билдирет:

а) кородогоны: а) *О, мынын ачу-корондузын не деп айдар!* (Л. Кок.) б) сүйүнгени: *О, кару најым! Бис экү удаан тушташпаганыс.* в) коркыганы: *Калак-кокый, кайран балам, Малчы-Мерген баатырым, көк буканы ары агыт.* (Чөрчөктөн.)

Кыйгылулар кубулбас, эрмектин члени болбос. Же ненин-ненин үнине өткөнгөнүн көргүскөн кыйгылулар өскө дө куучын-эрмектин учурын алынар; ол тушта эрмектин члени болуп турар: *Ырактан „ура!“, угулды.*

540. Кычыраар. Кыйгылулардын учурын айдып береер.

11. Бата-а, күнеерик жеримди не дейдин. Бастыразы күнле жытанып жатканын. (А. Еред.) 2. Ба-таа! Бу жылдар деп неме кижини мынайып кубултатан турбай! 3. Ээ, Боодой, Боодой, деп Сыргачы килемжилү эрмектенди. 4. Ээ, калак ла сени, кайракан!.. 5. Ай-а-ай, өрөкөн, шуурган слердин ижигерди алган турбай! 6. О-о калак! Слердин жүзигер, колоор ужып калган эмтир не! 7. Күннүн айалгазы, шуурганнын кийинде шып-шын болгон. 8. Э-э, күлүгимди ле сени!

Сурактар ла жакытталар.

1. Кыйгылулар деп нени айдар?
2. Такыдылып айдылган кыйгылулар канайда бичилер?
3. Кыйгылулар куучын-эрмектин болушчы бөлүктөрүнөн ле учурлу бөлүктөрүнөн ненин учун башкаланып жат, жартап беригер.
4. Куучын-эрмектин бөлүктөрүнүн таблицадын бойыгар тургузаар. Талбницага темдектен сөстөр бичигер.

VI класста үренгенин катап көрөри.

Сурактар ла жакытталар.

1. Куучын-эрмектин бөлүктөрүн тил керегинде науканын кандый бөлүгүндө үренип жат?
2. Сөстөр куучын-эрмектин бөлүктөрүнө канайда бөлүнүп жат?
3. Куучын-эрмектин бөлүктөрүн көргүскөн таблица журайла, жартан беригер: алдынан учурлу куучын-эрмектин бөлүктөрү болушчы куучын-эрмектин бөлүктөрүнөн канайда башкаланып жат? Кыйгылу ненин учун ончо куучын-эрмектин бөлүктөрүнөн башка туруп жат?
4. Глагол адалгыштан, жарталгыштан, тооломодон канайда аңыланат? Глаголдо адалгыштын түнөй темдектерин көргүзүп берер.
5. Кубулбас өскө куучын-эрмектин бөлүктөрүнөн канайда башкаланып жат?
6. Эренис ле ылганаачы керегинде куучындап беригер.
7. Тыш бүдүмү (кебери) түнөй колбоочылар ла бөлүгөштерди бой-бойынан канайда ылгаштырат?
8. Куучын-эрмектин бөлүктөрү кандый эп-аргалардын болу-жыла бүдөрүн билп алдыгар? Темдектөп беригер.
9. Куучын-эрмектин бөлүктөрүнүн сөс кубултар ла сөс бүдүрер кожулталарынын чын бичилери кандый ээжилерге тайанып жат?
10. V ле VI класстарда тил керегинде науканын кандый бөлүктөрүлө таныштыгар? Онон неин үренип, билп алдыгар?

541. Кычырып, карарткан сөстөрдү куучын-эрмектин бөлүктөрүнө толо ылгагар.

Эки күп мынан озо Адучы киштердин жолдоруна чакпылар салган. Бүгүн дөзө оморды көрөргө барган. Көрүп божойло, жангы истер таап, чакпы салгадый эптү жерлерди талдап, ол түжине ле тайгада жүргөн. Эңиргери кырдан түжүп жада, бир куран амырынча отоп жүргенин көрүп ийди. Элик ак жерде жүргөн. Ого кандый да аңчы бачым жууктап болбос эди. Жангыс ла ажыра адып, оны чочыдала, бойына жууктадып алар ижемжи бар болгон...

Нени де сеспей турган куран мылтыктын атканын угала, кайра болды. Ол качан ок анчынын жанына жууктай мантап, тура тўшти. Же ол ок тарыйын жаан калып, мөштөр жаар мантады. Мылтыгын жаңы ла октоп алган Адучы кийининен ары адып ийди. Ол чыйрак бутту эликке жетсе де, оны жүк ле шыркалап ийген... (И. Кочеев.)

542. Кычырып, кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын таап, озор кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын жартагар.

1. Кобы-јикте кушкаштар
Кожондожып чуркуражат.
Кызыл, чаңкыр чечектер
Кыйын-тейин јайканыжат.

(А. Ередсеев.)

2. Кажы ла кижинин јакшызына бис
Ырысту жаан сүүнедис.

(Э. Палкин.)

Бичип алала, тос члендердин алдыла керектү чийү тартып көргүзеер.

543. Кандый буквалар божодылганын озо јартап алала, бичигер.

Көзнөкк.. конд..рды. Магазинн..ен садып алды. Јалбрак үз..лди. Кууч..н айдар, утк..п чыгар. От күй..п јат. Тосты сой..п јат. Буур..л ат. К..рееде томырды. Көнөк тол..п калды. Квартираны тол..ды.

544. -Ачы, -ечи, -очы, -өчи деп кожулталардын болужыла жаңы сөстөр бүдүрип, сөсколбулар бичигер.

Көктө, көчүр, тартыш, башта, төзө, башкар, окто, сок, өчүр, өт.

545. Божодылган букваларды тургузып, озо кычыраар. Олордын ээжизин јартагар.

Сүртк..ш, отырг..ш, көр..ш, сог..ш, түж..м, јүр..м, тўшт..к, тўнд..к, суск.., ўнг..р, ўч..нчи, тогуз..нчы, ўч..лезн.

546. Сөстөрдин кажы ла учурлу бөлүгин чийүчектерле бөлип, бичип алыгар.

Көргүзү: үред-ү-чи-лер-ге.

Азыралды, жүгүрүктөрдү, өзүмдү, жыргалдуу, суудагы, сыныла, мында, бастыралары, бойыма, кемизин, улурка, бөлинер, ойнойтон, төртөннөй, жаскыда, жаскары, көргөлөк, иштегейин, өткөнчө, келгели, билгенинче, жанынча, килемжилү.

547. Кажы ла жолдогы карарткан сөстөрдүн учурын, айдыларын ла бичилерин түндөгөр. Кажы ла сөстө эки түнгей буква ла кандый табыштарды темдектегенин жартагар.

Тар эжик, кеден таар, чачты тараар.

Атты **жек, жеек** жылан, ооруны эмдеер.

Албаты-жон, жоон армакчы, ойноор улус.

Өркө чакпыда, тегин жерге **өөркөбө**, тың **өөркөбө**.

Экиленген үндү табыштарды узун үндү бир табыштан канайда ылгаштырар?

548. Кычыраар. Солумаларды көргүзүп, учурыла кандый группага келижип турганын айдып беригер. Карарткан сөстөргө синоним таап айдыгар.

«Слер чын эткенеер, а мен — жастыра».

Бир катап Владимир Ильич Лениннин Кремльдеги квартиразын бир жинт курсант каруулдап турган. Ол Владимир Ильичти алдында качан да көрбөгөн. Кремльдин коменданты кол салган пропуск жогынан ол курсант квартирага кемди де божотпос учурлу болгон. Бу күнде Владимир Ильич бойынын пропускын айлында ундып салган эмтир. Түште ого кандый да документ керек боло берерде, оны аларга ол квартиразына келген... Часовой жолун туй алды.

— Менин квартирамнын эжиги бу — деп, Ленин күлүмзиренип айтты.

— Пропуск жогынан божотпозым — деп, часовой каруун берди.

Владимир Ильич сөс блаашпады, тургуза ла Кремльдин комендантына барып, удурумга пропуск алды.

Курсант посттон келерде, командир айтты:

— Кемди божотпогоноорды слер билереер бе? Ол Лениннин бойы ине.

Уул бажын ала койды. Ого тарынбазын деп айдарга, Ленин жаар жүгүрди.

— Мен не тарынатам? — деп, Ленин уулды токинаты. — Слер карулдаар службанын законын ла Уставын кандый да учуралда бүүдүрер учурлу. Мен, Албаты Комиссарларынын Советинин Председатели, законды ла Уставты бузар учурум жок. Слер чын эткенеер, мен десе — жастыра.

(М. Еремин.)

Мензинер адалгыштарды чыгара бичип, жүзүннине ле кубулт-кыштын кожулталарын алдыла чийү тартып көргүзеер.

549. Кычырып, жарталгыштардын учурын жартагар. Бүүдүмин, өнгин көргүскен жарталгыштарды анылап көргүзеер.

Бийик боочыга аттар солыстагылап чыктылар. Атту улустын жүзине серүүн салкын жаба сокты. Олордын алдында байбак мөштөрлү, анда-мында чанкыр көлдөрлү тепсен жатты. Жалаңдарды ак, сары, кызыл чечектер туй бүркеп салган.

Бичип алала, жарталгыштарды чийү тартып көргүзеер. Жарталгыштар куучын-эрмекте не керектү болгонын жартагар.

550. Кычырала, тооломолордын учурын, бүүдүмин ле кожулталарын тартап беригер. Эркеледип ле кичинектедип айткан кожулталу сөстөрдү көргүзеер.

Кичинек биледе.

Сууны жакалай өскөн чибилердин ортозында кара куйрукту карган эне тийин жайлап турган. Онын калганчы чыккан балдары жүк ле үч болгон.

Жаан чибидеги уйда жаткан үч тийингештин бирүзи сүрекей чыйрак, экинчиси јобош, үчинчиси та пенин де учун кыскачак куйрукту болуп бүткен. Онын учун энеси баштапкызын Шулмазак, экинчизин Јобожок, үчинчизин куйругы чолтык учун Чолтыгаш деп адады.

551. Скобкалардагы буквалардын керектүзүн талдап, эрмектерди кычыраар. Кандый ээжиге берилген сөстөр эмтир?

1. Кече салкын јорыкчыларга удур соккон болгон, бүгүн десе алдынан өрө сок(к, г)уп јат. 2. Кары кайылган јерде, кыска да

болзо, жажыл борјонг өлөң түрген ө(с, з)үп јат. 3. Қичинек буунтын јаштын суузы бу(с, з)а согот. 4. Чуйдын јолы чечекке курчаткан корымды ке(з, с)ип, ыраак чөйилет. 5. Меринос укту кайлык койлор көп түк ле эт берип јат. 6. Энем сүттең, быштак сы(к, г)ат, эјегей э(д, т,)ет. 7. Койлордын у(к, г)ын јаранды-рар иш бистинг јерде јакшы ө(т, д)үп јат.

552. Колболу глаголдын бүткенин, чын бичилерин јартагар. Глаголдорды башка-башка өйгө, жүзүндерге ле тоолорго тургузып, керектү жүзүнниң солумаларын кожуп, бичип алыгар.

Көргүзү: *Мен отырғызып алдым, олар көргүзип бердилер, сен конуп турарын.*

Отырғызып ал, көргүзип бер, конуп тур, сүүнип јат, бөлип ал, солып ал, ойной бер, өдө кон.

553. Глаголдор кандый өйдө турганына ајару салып, тексти кычыраар.

554. Берилген глаголдордон -ып, -ип, -уп, -ўп, -п деп кожулталардын болужыла ылганаачылар бүдүрип бичигер.

Көргүзү: *көрүп, тудунып, ...*

Көр, тур, ўс, кел, тара, тут, бөли, тудуш, кодор, түүн, јунун, жүгүр, тонур, көрүн, ур, коры, жүр.

555. Кычырып, јайылган эренистерди ле јайылган ылганаачыларды көргүзеер. Олор эрмектин кандый члени болуп турганын јартагар.

Ајас, је куу тегерилү, ару соок орой күски күн турды. Төртбеш күн мынанг озо түшкен кар јаланг јерлерде чоокырайа кайылып калган јатты. Эбире турган кырлардын аркалары коронсары бүрлерин салкынга кактадып, карара берген турдылар. Андый да болзо, деремнениң тууразы јаар чөйилип барган кобыда сап-сары тыттар, ак-чабыдар кайыңдар көрүнөт. Јаан кырдын эдегинде обоолор эрикчилдү карарат...

Деремне эмди јангыс кыш келерин сакуп, чанкыр ыштарын араай өрө чоройлодып, тымый берген јатты. Бу серүүн күнде јангыс клубтын јанында улус көп болды: кыйгы-кышкы, каткы...

Улус отыпар эдиң брезентле ўстин бүркеп койгон машинага кыстар-уулдар калактажып, чечеркежиң чыккылап турдылар.

56. Кычырып, жайылган ылганаачылардын учурын жартагар.

I. Уйлар агаш аразында көк-жашыл өлөңнөн отоп, ару суудан ичип, тойынып алала, кепшенгилеп жаттылар. Кезиктери десе, эгү ошкош адырмакту узун тилдериле жаш өлөңди орой тартып, отогылап жүрдилер.

II. Кулаш куйрук суй салып, чичке белни кедейтин, кулактарын сертейтип, седег чекчил Түлкүнөк жемзеп, желни жүрөт. какпак таштын үстине чыгып, жада берди.

Текстти жайылган ылганаачыларга жогына кычырып көригер. Кандый текст артык, ненин учун?

557. Скобканы ачып, кычыраар. Олордын кандыйлары бөлүгөш, кандыйлары кожулталар, жартагар.

1. Мен жескипчек болгом. Улус келескен, жылап (ла) дегенде, жыгырып ийеле, чалканнын (да) ортозы жаар калып ийгедий туратам. (К. Төлбс.) 2. Тенгери(де) бир(де) булут көрүнбейт. Коркырап аккан чакпынду суудан сооксымак жыбар согот, түжп(де) изүге кызыган жер эмди серүүн боло берди. Күн жаңы (ла) ажа берген кырлардын баштарында тенгери оошкы будук(ла) будынып ийди. 3. Чадак нөкөринин сурагына каруу бербей, нени(де) сананып, тым турды.

558. Кычыраар. Ос деп тазылду сөстөрдү чыгара бичип алала, бүдүмине ылгагар.

Иван Владимирович Минчуриндий сад өскүрөөчи ақ-жарыкта качан да болбогон. Ол мынайда айткан:

— Ар-бүткеннин ээзи — кудай эмес, киж. Ученый кижн өзүмди канайда ла кубултар аргалу. Же анайда эдерге ар-бүткенди жакшы шиндеп, үренер керек.

Ол бойы бастыра жүрүмүндө сүрекей көп иштеген.

Минчурин сад өскүрөөчилерди бистин соок кышка чыдамкай виноград, груша, персиктер ле абрикостор өскүрөргө үрөткөн.

Иван Владимирович өлүп калган, же өскө советский ученыйлар онын керегин улалтып, жаңы сорт өзүм таап өскүредилер.

БАЖАЛЫКТАР

V класс

IV класста үренгенин катап көрөри	5
1 §. Сөскөлбулар ла эрмектер, эрмектинг члендери	6
2 §. Куучын-эрмектинг бөлүктөрү	10

Лексика

3 §. IV класста лексика керегинде үренгенин катап көрөри	13
4 §. Текши тузаланаар сөстөр лө диалект сөстөр	19
5 §. Специальный эмдэ профессиональный сөстөр. Терминдер	21
6 §. Оскө тилдерден кирген сөстөр	26
7 §. Эски ле жани сөстөр	31
8 §. Чечен ле түндү сөстөр. Бузулбас (фразеологизмдер) сөскөлбулар	35

Сөстин бүдүмү ле бүдери

9 §. IV класста үренгенин катап көрөри	39
10 §. Сөс бүдүрсө эп-аргалар	45
11 §. Колболу сөстөр	50

Морфология ла орфография

12 §. Куучын-эрмектинг бөлүктөрү	61
----------------------------------	----

Алдынан учурлу куучын-эрмектинг бөлүктөрү

Адалгыш

13 §. Адалгыштын учуры ла грамматический темдектери	63
14 §. Адалгыштын эрмектеги учуры	64
15 §. Ат адаган өс лө текши адалгыштар	67
16 §. Адалгыштын жаныс ла көп тоозы	69
17 §. Адалгыштар кубуаткыштарла кубулары	73
18 §. Меңзинер адалгыштар	82
19 §. Меңзинер адалгыштар кубуаткыштарла кубулары	86
20 §. Адалгыштардын бүдөр эп-аргалары	89

Жарталгыш

21 §. Жарталгыштын учуры ла грамматический темдектери	96
22 §. Качественный ла относительный жарталгыштар	98
23 §. Жарталгыштардын бүдери	101

Тооломо

24 §. Тооломонунг учуры ла грамматический темдектери	104
25 §. Турган тоозын көргүзөр тооломолор	106
26 §. Ээний тоозын көргүзөр тооломолор	108
27 §. Тооломолордын бүдүмү	109
28 §. Тооломолордын кубуаткыштарла кубулары	110

Солума

29 §. Солума керегинде билери	114
30 §. Жүзүннүг солумалары	115
31 §. Жартаачы солумалар	118
32 §. Көргүзөр солумалар	120
33 §. Суракту солумалар	123
34 §. Относительный солумалар	125
35 §. Жарты жок солумалар	126
36 §. Токтодулу солумалар	128
V класста үренгенин катап көрөри	131

VI КЛАСС

1 §. Үренгенин катап көрөри	137
-----------------------------	-----

Глагол

2 §. Глаголдын учуры ла грамматический темдектери	143
3 §. Тегин ле колболу глаголдор	145
4 §. Токтодулу глаголдор	149

Глаголдордын бйлөри

5 §. Тургуза бй	150
6 §. Откөн бй	152
7 §. Келер бй	154
8 §. Глаголдор жүзүндөрле кубулары	156

Глаголдордын кеберлері

9 §. Ойлу кеберлү глагол	159
10 §. Молу кеберлү глагол	162
11 §. Жөксинер кеберлү глагол	164

12 §. Амаду кеберлү глагол	166
13 §. Жакылта кеберлү глагол	167
14 §. Глаголдордун бүдери	172
15 §. Глаголдон глаголдор бүдери	173

Эренис

16 §. Эренистинг учуры ла грамматический темдектери	176
17 §. Эренистердинг бүдери ле чын бичилери	177
18 §. Жайылган эренис	179
19 §. Эренис адалгышка көчөри	180

Ылганаачы

20 §. Ылганаачынынг учуры ла грамматический темдектери	183
21 §. Ылганаачылардын бүдери	185
22 §. Жайылган ылганаачылар	187

Кубулбас

23 §. Кубулбастынг учуры ла темдектери	190
24 §. Кубулбастардын бүдери	193
25 §. Колболу кубулбастардын бүдери ле чын бичилери	195

Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери

26 §. Куучын-эрмектин болушчы бөлүктери керегинде жетиру	199
--	-----

Улантылар

27 §. Улантылар керегинде билери	199
28 §. Улантылардын бүдери	202

Колбоочылар

29 §. Колбоочылар керегинде билери	206
30 §. Табышкан колбоочылар	208
31 §. Табышкан колбоочылардын чын бичилери	209
32 §. Камаанду колбоочылар	210

Бөлүгештер

33 §. Бөлүгештер керегинде билери	212
34 §. Бөлүгештердинг чын бичилери	213

Кыйгылулар

35 §. Кыйгылулар керегинде билери	217
VI класста үренгенин катан көрөри	219

Суразакова Нина Николаевна.
Суразакова Зоя Саймовна

АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК для V-VI классов

Редактор Р. А. Лыкова. Тех. редактор М. Г. Шелепова. Худ. редактор В. Н. Ортоңулова. Корректор Г. К. Елемова.

Сдано в набор 12/1 1982 г. Подписано к печати 20/V 1982 г. Печ. л. 14,625. Уч.-изд. л. 10,5. — Вклейка 0,12. Формат 60×90 1/16. Бум. тип. № 1. Тираж 3600 экз. Цена 25 коп. Заказ 237.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

МЕНЗИНЕР АДАЛГЫШТАР

Ј а н ы с т о о д о

---

1 ј. менин јуртым	төрөлим	эне м
2 ј. сенин јуртын	төрөлин	эне н
3 ј. онын јурты	төрөли	эне зи

К ө п т о о д о

1 ј. бистин јуртыбыс	төрөлис	эне бис
2 ј. слердин јуртыгар	төрөлигер	эне гер
3 ј. оlorдын јурты	төрөли	эне зи

Кубулткыштарга кубулары

1 ј.	2 ј.	3 ј.
Т. төрөлим	јуртын	эне зи
Э. төрөлимнин	јуртыннын	энезинин
Б. төрөлиме	јуртыга	энезине
К. төрөлимди	јуртынды	энезин
О. төрөлимле	јуртынга	энезиле
Ј. төрөлимде	јуртында	энезинде
Ч. төрөлимнен	јуртынан	энезинен

СОЛУМАЛАР УЧУРЫЛА БӨЛИНЕРИ

✓ Jүзүннин	мен, сен, ол, бис, слер, олор
+ ✓ Jартаачы	бойым, бойыбыс, бойың, бойыгар бойы, бойлоры, ончо, бастыра, кажы ла, кандый ла
+ ✓ Көргүзер	бу (былар), ол, оңызы, андый, анча
+ Суракту	кем? не? кандый? кандыйы? кан- ча? канчазы? кажы? кажызы?
+ ✓ Относительный (сурак јок)	кем, не, канча, кандый, кажы
✓ Jарты јок	кем де, кандый да, нени де, канча да; кем-кем, не-не, кандый бир, бир канча, бир кезек, кезик
Токтодулу	кем де, не де, кандый да — ток- тодулу кеберлү глаголло кожо айдылар

25 акча

Горно-Алтайск